Розділ 1

Син Віштаспи, слуга Ахурамазди, цар царів, володар усіх людей, які тільки є на світі, ясне сонце Дар'явауш, котрого греки прозивали Дарієм, сидів у березі на золоченому стільці й чекав, коли зайде світило. Хвиля розмірно підкочувалася до ніг, і тоді Дар'явауш брався за бильця й підіймав ноги. Був день великого сонцестояння, й Дар'явауш пильно стежив за найменшими змінами навколо небесного диска — Ока Ахурамаздиного сина Мітри. Кожен рух і кожна пляма буде знаком і провістом Великого Кумира, Найвищої Мудрості, й Дар'явауш намагався не пропустити нічого. Праворуч, за сто кроків од царя царів, шахиншаха, покірні маги старанно пильнували за рухом Ока Мітри. Взавтра чи навіть сьогодні вони прийдуть до володаря й сповістять йому волю Ахурамазди та його войовничого сина, але Дар'явауш і сам мав очі, просвітлені Кумиром Кумирів, і не мусив неодмінно чекати, поки йому відкриють волю неба мабеди — мідійці-маги.

Володар усіх людей і всіх на світі народів з неприхованим острахом умочив загнутий у гору носак червоного чобота в рожеву від низького сонця воду протоки. Далі землі нібито не було: по той бік Боспору темніла Європа, і се дивувало Дар'явауша. Невже це десь-інде можуть жити люди?.. Непідвладні йому, шахиншахові?.. Й хоч у се майже не вірилося, та він ішов на них війною, отже, вони існували…

Плескаті пагорби на тому боці вже потемніли й чітко вимальовувались на тлі неба. До самого берега збігали визубнями благенькі мури Бізантія, й Дар'явауше́ві було добре видно й червону черепицю дахів, і високі білі комини над ними, схожі на надгробки грецького некрополя, й навіть лискучий мідний шолом воїна серед визубнів наріжної вежі. Повернений сюди пілон був зачинений, ні в городі, ні навколо не мелькало ані душі, й ся тиша здалась перському цареві надто ворожою. Він спробував придивитися ліпше, та велике червоне сонце било просто в очі. Дар'явауш роздратовано підняв угору золотокований скіпетр і поряд, мов із землі, виникла постать у довгій

одежині. Се був царський євнух Мітробатеш. Блимнувши на господаря з-під припухлих повік, він упав йому в ноги. Хвиля прикотилася до царевого стільця й вимочила євнухові й поділ, і коліна, та він і не ворухнувсь, чекаючи повеління.

— Грека сюди, — сказав Дар'явауш і відштовхнув його чоботом.

Той схопився крекчучи, підібрав мокрий поділ і задріботів, смішно трясучи жіночими стегнами, — подався понад берегом праворуч, де вже височів царський намет. Назустріч євнухові теж із землі виросла постать озброєного воя, євнух нетерпляче махнув йому, й той уже сам побіг далі. За тридесять кроків од нього, вже не криючись, сиділи вої царської охорони, великим півколом оточивши місце, де цар царів спостерігав захід Ока небес.

Незабаром той, по кого він послав євнуха, прибіг.

Се був таксіарх над усіма грецькими полками й кораблями, які слухняно йшли за царем персів завойовувати для нього Європу.

Він майже так само, як щойно й роб-євнух, укляк перед володарем і спробував поцілувати йому чобіт. Цар люб'язно випнув ногу вперед, і коли той торкнувся вустами мокрого чобота, кивнув скіпетром через Боспор:

— Не бачу людей на тому боці. Що за новина? Чи греки, може, не раді моєму приходові?

Гістіей Мілетянин підвів очі на Дар'явауша й дзвінким як для його п'ятдесяти ліг голосом сказав:

— О пантіарше! Не гнівайся. Бізантій щойно прислав до твоїх ніг і землю, й воду. Сли города Візантія чекають, коли дозволиш їм з'явитися перед світлі очі твої!

Дар'яваush удоволено шморгнув носом. Ся звичка лишилася йому ще від дитинства, коли хворів на хляпи, й тепер багато хто з-поміж високих мужів намагався перейняти її. Раптом він одштовхнув велеміжного грека чоботом й аж нахилився уперед. Се було те, чого він сподівався цілий день. Над серединою протоки летіла зграя чорно-білих царських бакланів, майже черкаючи воду крильми. Й коли вони досягли яскравої золотої стежки, що пролягла через протоку від сонця під самі ноги Дар'яваушеві, з неба впав чорний перун. То був морський орел небачених розмірів. Баклани з вереском розлетілись, а крилатий велетень, переможно клекочучи, заходився поволі підійматись угору. Й то ще було не все.

Затамувавши подих, Дар'яваush дивився на орла. Птах піднявсь над рожевою широчінню Боспору й несподівано застиг проти самісінького сонця, злившись із ним, і клекіт його полинув над притихлим плесом, урочий і невідпорний. І він вис у повітрі доти, поки золоте Око всепереміжного Мітри, сина Ахурамазди, сховалось на той бік землі.

Цар схопився, підняв скіпетр над головою й собі закричав:

— Ур-руш!.. Хвала Ахурамазді, кумирові всіх кумирів!

Грек шанобливо й трохи злякано дивився на перського царя, й на криваву смужку неба, й на величезного морського орла, який нетерпляче шматував свою жертву, поволі наближаючись до азійського берега. Охоронці, що півколом оточували берег, відповіли своєму цареві бойовим окликом персів:

— Ур-р-руш!..

А з неосяжного стану, який зайняв увесь берег Боспору від Халкедону до Понту, почувся гомін, що хвилями наростав і котився далі й далі. Знак Ахурамазди помітили всі. Бог богів провіщав персам ще одну велику перемогу.

Вранці наступного дня Дар'явауш сидів біля входу свого неосяжного намету, стежив за просуванням війська через Боспор і замислено їв гранатове яблуко, виколупуючи по зернині. Пальці його зробились червоними, й він раз по раз обтирав їх об такі самі червоні поли довгого плаща.

Внизу через протоку тягся міст. Його зробив саміянин Мандрокл, і то було справжнє диво. Комонці йшли мостом по четверо вряд уже третій день, і Дар'явауш бачив, як на тому боці протоки вони гуртуються в п'ять полків.

— Одтепер не буде Європи й Азії, — сказав таксіарх усіх еллінських кораблів Гістіей Мілетянин, дрібненький зморшкуватий грек. Сказав ніби тільки царевому братові Артабану, та цар теж почув і прихильно глянув у їхній бік. Гістіей зашарівсь од такої ласки й докинув: — Одтепер уся земля буде Персією!

Незабаром восьмеро дужих робів підбігло до царя, й Мітробатеш пособив Дар'янаушеві всістись. Далі берег спадав крутіше, й передні роби тримали ноші на плечах, а задні аж уклякали, щоб не потурбувати царя царів. Усі вельможі задріботіли вслід, спутані вузькими подолами ошатних корзен.

І вже біля самої води, коли Дар'явауш виліз і попрямував до царської тріери, в ноги йому впав сивоголовий дід, намагаючись поцілувати цареві чоботи.

— Об чім молиш? — гримнув на нього цар царів.

Се було майже диво: як такий брудний старець потрапив у самі ноги володаря й сторожа навіть не спробувала відігнати його киями?

— Ти — улюблений Ахурамаздою! — белькотав дід. — Цар над людьми й річками, над травою й чередами!..

— Об чім молиш? — удруге спитав його Дар'явауш, готовий навідліг спопружити старого скіпетром.

— Об синах! Об синах молю, найбільший серед людей.

— Де сини твої? В злочинстві?

— В раті твоїй, Дар'явауше, — підійшов Багабухша, воєвода всієї комонної раті. Сього старця Багабухша вже не раз бачив побіля царського шатра й знав, із яким молінням іде він за раттю від самої Персії. — Три сини його в пішому полку, а сам він зветься Еобазом.

— Ти його підпустив до ніг мені? — спитав Дар'явауш, приспинившись.

— Ні, великий! — відповів за Багабухшу Еобаз. — Мав я ослицю білу — за неї підпустив мене котрийсь твій воїн... — Він спробував, рачкуючи перед царем, знайти очима того мужа, що підпустив його до царських стіп, але того вже не було й близько.

— Котрий се? — почервонів Дар'явауш, та старий тільки кліпав, і шахиншах крикнув до євнуха: — Мітробатеше! Двадесять київ йому! Й знайди того, що взяв білу ослицю!

На старого Еобаза кинулися й потягли вбік, здираючи з нього довгі лахи, щоб виконати царський наказ. Дідуган був такий немічний, що навряд чи витримав би й десятого кия, й наперед оплакував свою смертну часину. Всі повернули голови в той бік, і тут до царя ступив Багабухша:

— Я підпустив його до ніг тобі, Дар'явауше, Вислухай старого.

— Ти-и? — Шахиншах не знав, що відповісти найвищому серед мужів Персії. — Тоді хай підійде сюди. Тобі, друже, сам відаєш, я ніколи не відмовлю.

Еобаза притягли назад і кинули під ноги цареві царів.

— Речи. Що хочеш?

— Три сини… — забелькотів Еобаз. — Три сини в раті твоїй… три сини… Пусти одного додому!..

— Одного? Пощо се одного? — здивувався шахиншах.

— Старий я вже… Немічний… З голоду помру, коли не пустиш… І жона моя стара вельми й недужа…

Цар пригладив довгу чорну бороду золотим гаком скіпетра, обвів усіх очима й, навіть не блимнувши в бік Багабухші, відсудив:

— Добре, старче. Коли так гарненько просиш, я відпущу. Можеш забирати своїх синів узворот до Персії. Й не одного, а всіх трьох. Не була б Персія така могутня, коли б не твої сини, старче.

Й пішов устеленою килимами доріжкою в бік величезної тріери, що стояла при березі, вп'явшись у воду ста вісімдесятьма шістьма веслами. Прямокутне грецьке вітрило на ній мало колір Дар'яваушевого зеленого знамена. Поряд і далі на всім обширі Боспорської протоки стояли припнуті чи рухалися ще п'ятсот дев'яносто дев'ять таких самих або менших тріер і діер — усі кораблі грецьких полісів, що піддалися цареві Персії Дар'яваушу.

Лишивши Багабухшу наглядати за переправою полків, цар царів махнув до тріерарха, що керував судном, і шість рядів довгих і коротких весел швидко понесли його на полуніч, у бік Понту, сковзаючи між

гамором кораблів. Дар'явауш озирнувся. Міст із суціль позв'язуваних плотів звідси здавався ще величнішим, та найбільше сподобалась цареві нескінченна смужка комонних ратників, яка повзла й повзла з Азії в Європу, настовбурчившись довгими перськими списами.

Течія була нешвидка, й під захід сонця тріера дісталась гирла протоки. Тут починався Понт, море, що омивало його, Дар'яваушеву, землю з полуночі, а відтепер мало стати внутрішнім морем Великої Персії, єдиної в світі держави…

Начарувавшись уранці, і величним сходом сонця, ввечері наступного дня Дар'явауш повернувся до свого стану на малоазійському березі Боспору. Комонці вже всі перейшли в Європу, й тепер мостом по десять у ряд тяглися пішаки, сотня за сотнею, одні з довгими кінчастими щитами та списами, інші мали плетені з кизилу щити, нап'яті волячою скорою, та луки. Так зброїли своїх воїв ассірійські та вавілонські царі, й Дар'явауш переніс їхній хист на своє військо.

Біля царського намету він застав Багабухшу й досить-таки здивувався:

— Комонці ж уже всі на тому березі!

Багабухша кивнув, притулившись вустами до царевого плеча. Так вітати володаря світу мав право лише Дар'яваушів брат Артабан та ті п'ятеро веліїх мужів, що проголосили колись його шахиншахом.

— Твої судді вчинили неправедне, Дар'явауше! — суворо проказав Багабухша. — Ти повелів оддати Еобазові всіх трьох синів його.

— А що ж зробили судді? Невже порушили слово моє?

— Вони забили всіх трьох синів Еобазових!

Дар'явауш усміхнувся:

— Не порушили мого слова. Я так і велів: лишити Еобазові не одного сина, а всіх трьох. Нехай забирає їх із собою в Персію. Я не ламлю свого слова й не візьму до Європи жодного з них.

Коло царського намету, крім шістьох ратників з полку безсмертних, не було нікого, тільки старий Крес, колишній цар Людії, а нині перський роб, мовчки спирався на довгий костур, і Дар'явауш говорив зумисне гучно, щоб і він, і ті безсмертні в довгих чорних плащах чули. Багабухша зорив кудись повз царя, й рясно пойняті сивиною вуса та борода його збуджено сіпались. Він мовив, не повертаючи голови:

— Не забув того дня, Дар'явауше, коли ми сиділи в моєму домі й думали, кому вкласти скіпетра до рук? Нас тоді було семеро, й ми вирішили…

Дар'явауш не забув того дня — він останнім часом згадував його по кілька разів од сходу до заходу Ока Мітри. Він би не хотів зараз говорити про се, та Багабухша дивився повз нього, сіпаючись од стримуваної люті. Дар'явауш сказав інше:

— Згадай-но фараона Аб-мосе, вітця Псамтікового! Се вже було на нашій пам'яті — твоїй і моїй… Речу тобі про золоту мийницю фараонову!..

Ту притчу при дворі шахиншаха знали всі.

Дар'явауш увійшов до намету, з внутрішніх покоїв якого линув мелодійний голос його наймолодшої жони Парміс — її єдину з усього гарему він узяв із собою в далекий похід. Крім, звичайно, двох десятків роб-наліжниць, Парміс була донькою Кірового сина Бардьї й уносила в новий царський дім кров Великого Завойовника, Батька персів.

Багабухша обернувся й пішов у бік мосту, й коли проминав Креса, старий сказав:

— Недобрий знак перед походом, велій муже. Лиха полічба!

Можновладний перс безтямно втупивсь у нього, кров прилляла йому в голову, та він стримав себе. Кров перед витягою знакувала любі кожному персові гарячі битви!..

— Ся земля колись належала тобі, старче? — спитав він зовсім не те, що ятрило йому душу, й Крес непорозуміло глянув на нього. Вже багато літ ніхто й не згадував людійського царя, лише питали в нього поради, маючи за улюбленця кумирів. — І тебе се втішає, виджу по твоїх очах.

— А мої очі тебе вже не видять, велій муже, — відказав Крес. — То як ти втямиш побачити те, що владні здріти лише безсмертні?

Він знав усіх і пойменно, й хто чим дише й чим жиє, але нікого не звав на ім'я.

— Тому сорок і шість літ, — глухим голосом проказав роб, — я сидів отут коло свого намету й мав гостем одного мудрого грека. Казав йому, що я найщасливіша людина в світі, а він одповів: "Царю, не речи такого. Про людину можна ректи се тільки тоді, коли вона щасливо прожиє й щасливо вмре".

— Хто сей грек і для чого він мені? — здвигнув плечима царський вельміж.

— Його звали Солоном і його вже забрали кумири: ще тоді він мав сімдесят і дев'ять літ і того-таки літа помер в Афінах. А речу се тобі, велій муже, для того, що маєш Дар'явауша за щасливого. Я живу робом уже третього перського царя.

Сі останні слова Крес мовив у спину персові, зовсім не певний, чи той почув їх. Спомігши собі ціпком, він сів на витолочену траву й знидів. Спробував якось виважити, чому се раптом його порадував той лихий знак перед походом Дар'явауша на Скіфію, й не міг. Просив кумирів допомогти перському цареві й у сім ратінні, а тепер несподівано втішався злими прокобами...

Розділ 2

Лишивши по собі високий обеліск із рожевого халкедонського мармуру, Дар'явауш переправився на той бік, у Європу, дарма що піші полки та обози ще тяглися й тяглися мостом і кінця їхнього не видно було. Досі нога його не ступала на європейську землю, й Дар'явауша заполонив нетерплячий шал: яка ж вона? Колись, іще в ратях царя Камбіса, він пропливав повз південні грецькі острови, але вони тільки мріли на полунічнім небокраї. Три дні він дивився на неї впритул — і ніяк не міг надивитися. Й горби, вкриті лісом, і трав'янисті полонини, й жовті зрізи круч на тому березі Боспору здавалися досущ, як і все, що він бачив досі і в Персії, й у Месопотамії, й у Палестині, й у Єгипті. Та зір часто підводить людину, й Дар'явауш із богобоязним тремом чекав миті, коли нарешті ступить на ту землю чоботом і скаже: "Моя!"...

На мармуровім обеліску було з одного боку письменами ассірійців, а з другого — альфабетом греків написано;

"Дар'явауш, великий цар, цар царів, цар і володар усієї неосяжної землі, єдиний велитель усіх людей, господар гір і долин по сей і по той бік моря, по сей і по той бік пустелі. Дар'явауш, син Віштаспа з роду Ахеменів. Цар Дар'явауш рече: се царство, яким я володію від Согдіани до Куша, від Індії до Сард, дав мені Ахурамазда, найвелійший з-поміж кумирів. Хай захистить і спідможе мені й моєму домові Ахурамазда. Я повів за собою все воїнство й проклав міст з Азії в Європу. Дар'явауш повів на скіфів європейських усі язики, що населяють землю. Повів індів, котрі сидять у понизов'ї Великої річки, й хандхару, й саттагіду, й арахозійців, і карман з усіма царями, й драгіян, і сагаріїв, і маргіїв,

бактріян із сього боку Оксу, й согдів, що живуть на тому боці аж до Яксарт-річки з жовтою водою, й масагетів, і хорезмійців, і гіркіян та кашпіїв, і вавілонян, яких я вдруге після Кіра-царя взяв тому вісім літ, і ашшурів, що сидять вище за них між тими річками Уфрату та Тіглатом, і арменів горішніх і долішніх, і сіріян, і юдеїв та ішраїльців палестинських, і городи фінікіян Тір, і Сідон, і Бібл, і Газу, і каппадокіян, і кілікіян, і сіріян білих полунічних, що в закруті ріки Галіса жиють, і людян, і фрігійців, і місян, і всі городи грецькі азійські, й лівіян, і єгиптян, і всі десять племен мідійських, і всі шість племен перських, і всіх, хто доброхіть став під мої знаки та зелені хоругви. І я, Дар'явауш, цар усіх на світі царів і всіх людей, і річок, і гір, і долин, я речу: хай споможе мені й моєму домові Ахурамазда й хай згине ворог його Анкра-Майнью".

Не вмівши прочитати ні клинцюватих ассірійських різок, ні грецьких значків, Дар'явауш вислухав мага, який знався й на тому, й на тому письмі, поторкав химерну мережку пальцями й звелів везти себе на європейський берег Боспору.

Відтак усе військо рушило понад Пропонтидою суходолом, не чекаючи останніх піших полків, що й досі тяглися через міст, а грекам Дар'явауш повелів пливти всіма тріерами, діерами та іншими кораблями в Понт і далі до Істру й зводити в гирлі його новий міст.

Дорога від самого Бізантія слалася рівна й укочена, Дар'явaушеві було видно море, яке то ближче, то далі просявало з лівої руки, синювато-біле, мов розведене на козячому молоці. Півдня цар їхав у широкій подорожній колісниці сам, укотре переживаючи те хвилювання, що охопило було його зранку, коли він м'яким чоботом ступив на траву європейської землі.

Спершу його пойняло розчарування. Ся земля нічим не різнилася від тієї, що була йому звична досі. Й груддя, й трава, й пущі та дерева були скрізь однакові, й вода теж мочила руки, й вітер холодив шкіру.

Полк безсмертних рухався на конях за півстадії попереду, щоб не здіймати пилюки цареві, за царською колісницею гупотіло ще п'ять сотень безсмертних, посаджених на коні, далі тяглись ошатровані колісниці царських наліжниць, малого царевича Хтайарші та цариці Парміс, у жилах якої кипіла войовнича кров діда Кіра. По них упереміш їхали вельможі, царські слуги та ратники з полку безсмертних, а ще далі звивалася безкінечна змія війська: голова її була вже в Європі, а хвіст вився через Боспор хтозна й де в Азії.

Й, осягнувши подумки всю велич і свого війська, що простяглося на два материки, і сієї врочистої миті, про яку колись співатимуть пісні, Дар'явауш раптом знову розхвилювався. Досі нога перса не ступала на сю дику, забуту людьми й кумирами землю. Він одкрив її перший, і про се теж співатимуть ашути всіх поколінь, співатимуть тоді, як його забере до себе злий Анкра-Майнью. Се вже було під обід, і Дар'явауш не міг усидіти в запряженій четвериком колісниці. Він махнув євнухові Мітробатешу, щоб осідлали коня, й коли чорного жеребця підвели, раптом роздумав сідати верхи й наказав:

— Гаубаруву!

Мітробатеш кинувся виконувати нову повелю царя царів, і незабаром старий вельміж поцілував Дар'явауша в ліве плече.

Та коли він усівсь поряд із царем на м'якому сидінні, Дар'явaушеві перехотілося говорити з ним будь про що. Настрій не впав, але розмовляти не було бажання, й він сказав йому:

— Поїдь трохи в моєму візку.

Гаубарува не здивувався, лише витяг із-за пазухи довгу бороду й білим клинцем пустив майже до пояса. Він був ровесником Дар'явaушевого вітця Віштаспи й належав до тієї п'ятірки вельможів, що мали право не падати перед царем у порох, а цілувати в плече. Він

завжди, сідаючи, витягував бороду з-за пазухи, й сей рух щоразу нагадував Дар'яваушеві той досвіток за чорною стіною Сус, коли він, вісім літ тому, став царем.

Вітер зовсім ущух, і курява з-під копит кушпелилась аж у колісницю, й Дар'явауш штрикнув погонича. Той ворухнув червленими віжками, коні пішли жвавіше, й порох перестав лізти в очі. Того досвіта було так само тихо, як і зараз, і вони, вперше після перемоги над заколотником Гауматою та магами, вийшли за стіни всімох. Віндафрена йшов першим, за ним Утана, третім Дар'явауш, а по ньому Гаубарува, Багабухша, Аспатін і Відарна — усі семеро на чорних конях. Чий кінь першим заірже, той стане царем. Тільки Утана не брав участі в змаганні й прийшов сюди свідком.

Порожній царський стіл мав бути зайнятий сьогодні ж. Але хто його посяде?

Посів двадцятишестирічний тисячник Дар'явауш. Він виявився наймолодшим серед сімох і найспритнішим. Його жеребець обізвався нетерплячим голосом, щойно дійшли до смокви за другим ровом, і шестеро вельможів, погамувавши в собі роздратування, мовчки вклонилися новому цареві Персії.

Така була згода, й золочений стіл посів далекий родич Кіра та його сина Камбіза, хоч походив з коліна Ахеменів по жіночій лінії, а серед решти шістьох Утана й Багабухша були троюрідними братами самого Куруша.

Та вже за сідмицю після того дня до царського хорому зібралися всі шестеро, й Дар'явауша тоді мало не вбили.

З'ясувалося, що царем зробив його не сліпий випадок і навіть не сам верховний кумир Ахурамазда, а Дар'яваушів конюх… Сей молодий між ім'ям Ебарес, почувши напередодні бідкання свого володаря, вивів

Дар'яваушевого жеребця за город, під сю ж таки смокву. Там уже стояла, припнута до гладенького білуватого стовбура, найулюбленіша кобила сього жеребця. Поподражнивши добру годину, Ебарес нарешті дав жеребцеві волю.

Се було звечора, вранці ж він, потершись рукою об ту коницю, вивів огира за стіни города, тримаючи повід в одній руці, а ту, другу, вшиливши до кишені. Й коли проминули дальній рів і наблизилися до самотньої смокви, Ебарес витяг руку й поплескав нею жеребця по хряпах. І те дерево над ровом, і гострі пахощі збудили в огиреві жадані спогади, й він протягло заквилив, не маючи й гадки, що його вершник у сю мить стає царем наймогутнішої в світі держави.

Ебарес отримав від нового царя великий дарунок, і все було б добре, й ніхто про се б не довідався, коли б не вино, яке розсупонило йому язика. Жоною Ебареса була донька Утаниного кухаря. Вона поділилася радістю з матір'ю, мати з мужем своїм, а той ще з кимось, і чутка пішла гуляти. Коли таємницю знають двоє — то таки таємниця. Коли ж сюди долучається третій, у неї виростає сорочий хвіст.

Утана зібрав усіх п'ятьох вельмож, і вони гуртом удерлися до царського хорому — мали-бо за умовою право входити без дозволу. Віндафрена витяг меч:

— А речи-но, як ти став царем!

Він замахнувся, й Дар'явауш об однім лише короткім ножеві при паску вищерився супроти нього й лезом, і зубами, й вічми, й коли Віндафрена махнув удруге, той спритно відскочив назад. У сю мить Утана перехопив занесену руку Віндафрени, а Дар'явауш заточився, перепнувсь об китиці подушки для сидіння, й усі троє попадали. Й хто знає, чим би скінчилася та сутичка, чиєюсь головою на килимі чи новим шахиншахом, а може, й ще одним повстанням усіх племен і народів, — таке вже було й раніше, а держава Перська й досі которилась у чварах і

межисобицях: перс ішов на мідянина, мідянин на перса, й ассірієць обрізаний також на перса, й Вавілон одкинувся геть, і людійці, й армени горішні, й навіть греки при березі.

Та раптом під низьким склепінням царської світлиці знявся хрипкий регіт. Віндафрена з Дар'яваушем борюкалися, пнучись до єдиного меча, що впав на підлогу. Утана відтручував те смертельне лезо ногою, затиснутий між ними Багабухша стояв при вікні, а Відарна з Аспатіном — при порозі й мовчки стежили за сим, натомість білобородий Гаубарува сидів на царевому троні й по-старечому хрипко реготав.

Тим часом Утана вдарив Віндафрену чоботом у живіт, а Дар'явауша — в обличчя, повідбирав у них оружжя й, відхекуючись, одійшов до старого:

— Пощо регочеш!

Дар'явауш із Віндафреною розлізлись у різні кутки й непорозуміло блимали один на одного й на Гаубаруву, а Гаубарува сказав:

— Йому належить стіл Кіра!

По тому встав, зашилив довгу бороду назад у пазуху, привів Дар'явауша й усадовив його на столі шахиншаха, де досі сам розсідався:

— Ти царем був, царем і лишайся. Ти наймолодший серед нас і найспритніший. До меча всі мастаки й до ножа мастаки, цареві ж сього замало. Ніхто з-поміж нас не додумався до такої хитрили. Всі ми поклались на руки сліпої Долі, а ти не чекав її ласки. — Гаубарува звернувся до царедворців: — Так я речу, мужі славні? — Й коли йому ніхто нічого не відповів, але й не заперечив, Гаубарува проказав певніше: — Кланяйтеся цареві царів!

І перший уклонився розгубленому Дар'яваушеві в ноги, й усі решта, один по одному, пасучи очима долівку, теж уклонилися й вийшли з царської світлиці, й лише Віндафрена притьмом вибіг не вклонившись.

А тепер Віндафрени вже давно немає, й щоразу, дивлячись, як Гаубарува витягає з пазухи білу бороду, Дар'явауш пригадував і ту сутичку в стольній світлиці, й Віндафрену, й замикав душу в грудях.

— Що речуть у війську? — неприязно спитав цар, скосувавши на старого.

— Нічого не речуть, — відповів той.

— Ідуть у похід мовчки?

Гаубарува обернувся до царя:

— Питаєш про того діда?..

Він сказав і замовк, а Дар'явауш гримнув на нього ще роздратованіше:

— Хіба Око цареве вже перестало бачити, що робиться в царських полках?

Гаубарува знову не квапився відповідати. Він, що посідав у царстві чи не найвищу після Дар'явауша посаду царевого Ока, за вісім ліг іще не звик ні до його примх, ні до того внутрішнього чуття непевної зверхності, яке покеровувало шахиншахом. Сього разу Дар'яваушів учинок знову знайшов схвалення серед незчисленної раті, й тут можна було тільки дивуватись.

— Хвалять тебе ратники, — мимоволі дивуючись, відповів Гаубарува. Він багато про се думав, слухаючи своїх вивідців, якими рясніло все військо, й тепер сам збагнув, чому саме так сприйняли вої той неправедний суд над трьома синами старого Еобаза. — Речуть ратники: коли ми пішли всі на скіфів, то пощо сини Еобаза мають лапати наших жін?

Дар'явауш удоволено засміявся й почав пальцями зісподу розчісувати бороду, заправлену в золоте кільце. Коні йшли добре й майже наздогнали безсмертний полк, і тепер курява знову лізла в вічі цареві. Та він не штрикнув погонича в спину скіпетром, а лише сказав:

— Напини, хай одійдуть уперед.

Се був знак доброго настрою, й вельміж одразу скористався з нього.

— Маєш доньку, Дар'явауше… Допоки сидіти має при тобі?

Цар не відповів. Сю розмову старий починав уже не раз. У Дар'явауша була донька, красуня Парміс, од першої жони, яку він, ставши царем, мусив або вбити, або вигнати, або продати. Він її продав сідонським купцям, бо така була угода, що зробила його царем: брати жоною лише доньок котрогось із-поміж Великої Шістки. Жону ту він продав, але доньку вирішив лишити, бо про се в умові не казалось, і тепер мав у хоромі двох Парміс: її та жону, що була двома місяцями молодша від падчерки.

— А чого се ти в свати лізеш! — єхидно посміхнувся цар до свого старого споміжника. — Сам язика не має, або що?

Йшлося про Багабухшиного сина Зопіра, якому Дар'явауш не хотів оддати доньки, але й відмовити не міг…

Увечері там, де море втікало від прямої дороги, ліворуч, Дар'явауш звелів стати. Й коли роби та вої розіп'яли його намет і по кімнатах засяяли світильники, прийшов сам Багабухша з сином.

Зопір був одягнений у все синє, як і належало сатрапові найбагатшої області — Вавілонії, мав густу й чорну, мов смола, блискучу бороду, довге волосся до пліч, але обличчям нагадував мерця: не мав ні носа, ні вух, за се його всі шанували, але кожен уникав дивитись у вічі.

Тому вісім літ Дар'явауш, нарешті приневоливши всі народи й племена, що були відкинулись од Персії по смерті Курушевого сина Камбіза, пішов брати й Вавілон. Але могутнє місто стояло по два боки Уфрату, чорне й неприступне, й даремні були всі зусилля перського царя здобути його. Перед двадцятьма роками Куруш узяв місто не силою, а хитрістю; двічі ж одним череп'яним глеком об землю не вдариш, і третій цар Персії марно простояв під Вавілоном літо, й осінь, і ще літо, і вже не знав, чи йому вертати додому в Суси, визнавши поразку, чи морити семітів облогою, хоч у тих ще лишалося припасів на рік і два, води ж був цілий Уфрату.

Й тут йому допоміг син Багабухші — сам вийняв нездоланне місто.

Тоді Дар'явауш наставив молодого тисячника сатрапом переможеного Вавілона, а тепер самий вигляд Зопіра збурював у нім огиду. Безвухе й безносе обличчя Багабухшиного сина було рубцюване, в білясто-рожевих плямах, світило страшними проваллями ніздрів і здавалося головою з Башти тиші, куди перси клали своїх небіжчиків на потраву священним псам і коршунам.

Проти рідного сина п'ятдесятирічний чільник перських комонців здавався справжнім красенем: високий, кремезний, у зручному мідійському плащі до колін і смугастих чоботях, у кругловерхій скоряній шапці, з-під якої на плечі йому спадало хвилями шпакувате волосся.

Дублене вітром обличчя мало правильні риси, а карі очі дивилися спокійно й упрост.

— Великий, — звернувся він належним словом до царя. — Тоді Зопірові було двадесять і п'ять… — Він помовчав, і Дар'явауш знав, на що той верне. У свої двадцять п'ять хлопець і справді був схожий на вітця й силою, й мужністю, й зовні, й на нього нишком задивлялась із решітчастих вікон не одна суська красуня з найвищих арійських родин. — А твоя Парміс також виросла… Скільки ж се їй?

Багабухша говорив натяками, та врешті мав сказати й одверто, й Дар'явауш не хотів припустити до сього. Перебільшено важко зітхнувши, він сказав:

— Що швидше ростуть наші діти, то старшими робимося ми. — Й голосно гукнув кудись у середину намету: — Парміс!.. Вина!

Гість умостивсь на запропонованій лавці, а син його лишився стояти, й од царевого вигуку шрами на місці відтятого носа та скарнаних вух узялися їдким, майже буряковим червцем.

— Тобі ще рано старіти, — відказав Багабухша цареві. — Я багатьма роками старший від тебе, а ще нівроку. Тільки прийшов я не про себе, а про…

Дар'явауш вчасно гукнув принести вина. Піднялася ширма лівих дверей, і з лабіринтів неосяжного намету виринула струнка жіноча постать. Зопір напружився, мов струна, й зблід, і шрами його теж зблякли, й стало ще дужче видно довгасті провалля ніздрів, що йшли йому майже під самі вічі. Юна красуня була вдягнена в довге полотня з блискучої, як риб'яча луска, тканини, й крізь розчахнутий спереду поділ щохвильки виринали яскраво-білі округлі колінця. Вона здивовано глянула на юнака з мертвою головою, поставила дарницю з вином та двома мисочками коло царя, повагом обернулася й зникла за ширмою.

Зопір тремко зітхнув і глипнув майже зляканими очима на Дар'явауша й на вітця. Батько нахмурився.

Красуня принесла ще одну мисочку:

— Мислила, що вас двоє.

Вона вже хотіла була йти, та Дар'явауш притяг її за довгий поділ і всадовив собі в ногах. Парміс накрила полою заголені ноги й прилащилася до царя. Тоді налила вина, сіла йому в пелену й почала поїти з власних рук. Дар'явауш випив, ляснув її по стегні й глянув на гостей. Молодший між зрозумів, що се не та дівчина, задля якої привів його сюди отець, і теж нахмурився, беручись то червоними, то білими плямами. Цар переможно засміявся:

— Пийте грецьке вино! А коли грецьке не смакує, скажемо, щоб нам принесли котрогось іншого. Пий і ти, сатрапе!

Молодий сатрап налляв собі й випив, ні на кого не дивлячись. Десь у глибині намету зачулися голоси — лаялися жони, тамуючи себе. То мали бути царські наліжниці, й Зопір спробував розібрати, що вони белькочуть. Але одна жебоніла по-перському, друга — по-людійському, третя — ще хтозна-якою мовою, а кілька приголошували їм по-юдейському. Молодий сатрап здивовано глянув на царя — юдейську мову Зопір знав, п'ять років просидівши в Вавілоні, де розмовляли близьким діалектом. Наліжниці-юдейки казали, що цар забув про них не тому, нібито його тримає при собі законна жона Парміс, а через те, що перейняв од фінікіян брудну звичку — кликати перед сном хлопчиків чухати йому п'яти.

Вони сказали "чухати п'яти", й Зопір знав, що то означає, й ще раз подивився на царя. Дар'явауш завважив його знічення й відтрутив од себе юну жону:

— Піди вгамуй!

Парміс охоче подріботіла навести лад серед коханок свого мужа, й за далекими ширмами незабаром утихло. Зопірові хотілося знати, чи зрозумів цар оті натяки. Дар'явауш увесь час, уже п'яте літо, зволікав з виконанням обіцянки, даної йому після взяття Вавілона, й сатрап тепер був би радий, щоб той усе зрозумів.

Аби попередити Багабухшу, Дар'явауш згадав геть інше:

— Казав ти мені, що я вчинив неправедно, але спитай Гаубаруву: вої задоволені моїм судом. — Й оскільки той не міг нічого йому заперечити, він кинув нове, сього разу вже Багабухшиному синові: — Сатрапе, де ти поставив вавілонську рать?

— Над річкою... — вперше подав голос молодий чільник із спотвореним обличчям.

— Над річкою? Пощо саме там?

— За нами безпечно. Коли фракіяни й спробують піти на нас, то тільки з-за річки.

Дар'явауш із повагою глянув на сатрапа, та безвухе й безносе обличчя викликало в ньому нову хвилю відрази, й він у думці поклявся зробити все, щоб його донька Парміс ніколи не пішла за сього нествора жоною. Погано було одне: що й Гаубарува перейнявся бажанням породичати царя з Багабухшею. Й коли вони схилять до сього й Аспатіна та Відарну, надто ж Утану, подумав Дар'явауш, то вихитрятися стане й геть неможливо. Наказати ж усім п'ятьом найвищим вельможам держави, які поставили його тому вісім літ царем, він би тепер не зважився.

Розділ 3

Увечері, коли над не видимим звідси морем зійшов уповні місяць, Дар'явауш перебрався в одяг простого воя й пішов блукати табором. Се він чинив і раніше, та тільки одна людина в усій раті знала про такі прогулянки царя: Мітробатеш, головний євнух. Обминаючи вогниська, навколо яких юрмились лучники, щитоносці та погоничі, цар приспинявся й слухав їхні балачки. Коли людина варить собі вечерю, вона менше за все думає, що її слова чути далеко й що когось можуть цікавити речіння простого воя. Цареві ж вони були найпотрібніші від усього: ними він вивіряв донесення Ока царевого — Гаубаруви.

Тим більш останнім часом, коли перестав йому довіряти.

Таку вечірню прогулянку в Європі Дар'явауш робив уперше, й чи то вухо його відвикло слухати поночі й вирізняти серед десятків голосів якийсь один, чи заважав нахмурений місяць, осуджуючи безневинну цареву лжу, та по двох із гаком годинах Дар'явауш стомився й побрав стежку назад, петляючи між великими й малими наметами, буйними й пригаслими вогнищами.

Й десь поблизу свого намету, якого під скісним промінням місяця ще не було видно, цар став. М'які кроки євнуха теж завмерли, й він почув незрозумілі слова. В тому не було б нічого дивного, бо військо царя царів гомоніло стома мовами, та чужинець вимовляв слова якось і протягло, й водночас рубано. Дар'явауш здогадався, що гуторить заїка, й коли тому відповів благий старечий голосець, він рушив іти й незабаром по тридесяти чи сорока кроках, уздрів громаддя свого намету.

Сторожа б так не впустила його до царської оселі, тож попереду тепер пішов Мітробатеш, аби не розкривати царської хитрини. Цар знову перебрався в своє, й коли повечеряв і зібрався йти в спочивальню наліжниць, щоб обрати собі подругу ночі, з кутка зашелестів солодкий голос євнуха:

— Коли б цареві царів спало на думку довідатися, хто той заїка… царевий слуга найнижчий одповів би…

Дар'явауш спинився, впіймавши себе на тому, що й досі думає про випадком почуту розмову.

— А ти як знаєш?

— Та так… — скромно схилився євнух. — Подумав, що, може, цареві царів знадобиться.

— То хто ж то є?

— Кресів однородець. Людянин.

— Кресів… — уголос подумав Дар'явауш, аж тепер пригадавши, де чув той старечий голос. Коли хтось розмовляє по-чужинському, то не сплоха й упізнаєш.

— І що він там чинить?

Мітробатеш не зразу відповів:

— Не вмію мови людійської…

— А міг би довідатися?

— Міг би! — охоче ствердив євнух.

— Як?

— А як усе відає Око цареве? — запитанням на запитання проспівав солодкоголосий Мітробатеш.

— Око цареве стало сліпе.

— Зате око євнуха все бачить, і найкраще вночі, як кішка, — сором'язливо всміхнувся слуга.

Про се варто було подумати, й Дар'явауш знову сів на золочений стілець. І коли за дверима тихо брязкнуло в щит і прийшла друга варта, він сказав:

— Придивися до Ока царевого.

Мітробатеш, повагавшись, відповів:

— А я вже давно придивляюся…

— Й що?

— З Багабухшею… часто…

— Про що?

Євнух зітхнув. Якби-то він міг почути, про що так часто шепочуться Око цареве та чільник воїв комонних! Але вони завжди говорять без послухів.

— Я звелю довідатися.

— Кому звелиш?

— Євнухам…

Цар поклав собі якнайпильніше обдумати сю розмову, та Сара, рудокоса ізраїльтянка, яку привів йому на ніч євнух, була така палка й ненаситна, що Дар'явауш проспав решту ночі як убитий.

Однак уранці, ще й не снідавши, він звелів Мітробатешеві:

— Креса!

Старого привели не відразу — він ніколи не квапився, та й сам уже ходив поволі, спираючись на довгий вівчарський ціпок. Крекчучи, колишній цар Людії опустився додолу й поцілував Дар'яваушеві хатні капці. Дар'явауш носаком підняв його з долу й поспитав упрост:

— Кого мав зночі гостем?

Старий пильно придивився до царя сльозавими очима й відповів:

— Діерарха мілетського Гістієвого.

Гістіей був друнгарієм усіх грецьких кораблів, і Дар'явауш його добре знав.

— А чому се він прийшов до тебе?

— Він прийшов до тебе, царю царів. Прийшов повідати, що всі тріери й діери вже давно на Істрі й греки почали зводити міст.

— Пощо ж я про се не відаю?

— Той діерарх усе повідав Окові царевому.

Дар'явауш підійшов до Креса, нахилився, щоб заглянути в очі, й з посміхом спитав:

— А чи відаєш, Кресе, що персіяни найлютіше карають за лжу?

Крес пожував губами й витримав царевий погляд.

— Я не персіянин, але теж часом речу правду.

Дар'явауш зверхньо прищулився:

— Ти зараз не речеш правди. Ти перемовлявся зночі з тим греком по-людійському!

— А він і є людянин. Служить грекові Гістієві Мілетському.

— Твій краянин?

— Родак.

Се вже було щось інше, й цар недобре подумав про свого євнуха.

— Й давно ти його знаєш?

— Давно… Ще як я був царем.

Дар'яваушеві молодий роб уніс на золотій дарниці сніданок і швидко вибіг, а в похідному царському покої потягло гострим духом смажених бичачих ядер — єдине, до чого за тридцять два роки неволі так і не звик старий роб Крес.

Увійшло дві молоді роби, певно, наліжниці, й заходилися частувати царя. Одна, рудава й схожа на ізраїльтянку, підносила йому золочений тур'ячий ріг із вином, інша різала смажені ядра ножем, наколювала й давала йому в рот. Цар їв і запивав, схрестивши руки, й коли наївся й роби винесли дарницю, почав уже сам брати в'ялені фініки з

чорнолакової крітської фіали, що стояла в нього під ногами. Виплювавши довгасту кісточку собі в пелену, він сказав:

— А я чув, Кресе, ніби колотиш змову.

Недбалий і майже дружній голос міг свідчити про те, що цар жартує, та за вісім літ старий роб уже вивчив свого третього володаря.

— Пощо б то? — якомога байдужіше відповів Крес.

— Аби повернути собі царство.

Крес усміхнувся:

— В мої літа волость уже не вабить людину, царю царів.

— То для дітей тоді.

— Мій син загинув ще молодим.

— Але ж мав ти й другого?

— Другий мій син був німий. І німого теж немає.

— Де ж він?

Крес придивився до царя й по складах мовив:

— Не стало. Коли Куруш узяв мій стольний город Сарди. Того-таки дня.

Дар'явауш обійшов старця, тоді виглянув надвір, одхиливши завісу, подивився на молодого бородатого перса з полку безсмертних, що стояв на чатах, і знову сів на стільчик.

— І ти досі не покривив душею?

— Все те правда, — відповів Крес. — І я молю кумирів моїх, щоб дарували тобі побілу й над скіфами.

Дар'явауш вільно й весело засміявся:

— Й не молиш на мою голову мсти? Коли ти досі мовив усе правдиво, то в осе вже тобі я не повірю. Й ніхто не пойме віри, Кресе!

Колишній цар Людії взявся за ціпок обома руками, й спина його, придавлена вісімдесятьма й двома літами, випросталась, він став вищим й аж з виду мовби змінився.

— Моєму лихові, царю царів, не зарадить ніхто, — сказав він твердим голосом, і було видно, що сі слова давно визріли в його сивій голові. — Ніхто: ні люди, ні царі, ні кумири. Се так покарало мене небо за гріх мого далекого пращура Гігеса, який убив свого царя й посів його стіл. Ніяка сила не владна зінакшити волю кумирів.

— І ти поклав собі стати бодай вірним робом? — домислив за нього цар.

Але роб знову поменшав, з'їхавши руками з ціпка вниз, і глухо заперечив:

— Коли ти візьмеш мечем і Скіфію, я вмру спокійний, і тінь моя в потойбічному царстві не блукатиме, німотно волаючи о мсті. Більше не буде вільних людей на землі, й я стану таким, як усі.

Ті слова вже не були лжею, та Дар'явауш не знав, чи схвалити їх, чи зогудити, й лише сидів і дивився на свого роба.

Розділ 4

Сього разу Дар'явауш не пішов попереду війська, як завжди, а лишився на місці, навіть полотки не велів знімати. Рать ішла повз нього п'ять днів од сходу до заходу сонця, й кожен воїн, як було повелено, клав на купу камінь. Дехто кидав не спиняючись, інші приказували якісь клятви, ще інші понаписували на голяках свої ймення й навіть побажання, заплативши магові золотий дарік.

Першого дня під камінням зникли найвищі тернаки по той бік дороги, другого було закидано єдину дику грушу, а ввечері п'ятого дня Дар'явауш сам виміряв гору. Вона мала дев'яносто три кроки вширшки, майже стільки ж і вздовж, а верха виміряти ніхто не був годен.

Дар'явауш ходив щасливий. Увечері всі воєводи, що лишалися з ним, сиділи в просторій вітальні царського намету, й кожен хвалив його за щасливу думку, яку підказали Дар'яваушеві кумири.

— Се Ахурамазда! — сказав Відарна, воєвода десятитисячного полку безсмертних. — Се він напоумив земного царя!

Відарна був одним з Великої П'ятірки, й слова його щось та важили. Другий член п'ятірки, чільник обозів Аспатін, підтримав його:

— Хай зборе Ахурамазда кумира смерті й мороку Анкру-Майнью!

Навіть Гаубарува, розпушивши бороду на грудях, просяяв:

— Такої пам'ятки не має жоден земний цар.

І Дар'явауш люб'язно всміхнувся до старого вельможі, та почулись інші слова:

— Ще ніхто не має такого. Майже як у того фараона… — Він запнувся пригадуючи. — Як у Хеопса.

Й се зіпсувало цареві й пир, і настрій. Знову "майже". В Єгипті йому кололи вічі славою Сесостріса, до якої він "майже дотягсь", а тепер ще одне…

Цар устав, і всі здивовано теж повставали. То був знак про те, що пирові настав кінець, хоча роби тільки вносили смаженину. В наметі запала ніякова тиша, й усі почали перезиратися, де винуватець. Але нічого поганого сказано не було, й у тім кожен міг би заприсягтись, бо ще й упитися не повстигали.

Зоставшись у вітальні сам, Дар'явауш наказав котромусь робові привести сюди Креса.

Він був лихий, і роб-цар одразу помітив се. Майнула думка знову про ті відвідини, та Дар'явауш сказав щось таке, що не тулилося з тим докупи:

— Ти найхитріший з усіх моїх робів! На тебе в нас так і речуть: велемудрий Крес.

— Білі коси додають розуму всім, — усміхнувся колишній цар Людії.

Се могло бути натяком, бо Дар'явауш не мав у голові ще жодної сивої волосини. В іншому випадку цар поставив би роба на його належне місце, та сього разу сказав:

— Наставлю тебе Оком царевим. Хочеш? Крес обережно засміявся:

— Роба?

— Всі люди — мої роби!

То вже була неспростовна істина, й старий Крес із'їхав з ціпка й став раптом маленьким і нікчемним, а біле волосся в розведеному світлі намету зблякло й поруділо.

Він майже виснув на ціпку, й Дар'яваушеві було гидко дивитися на нього. Нещасні люди самі винні в своєму нещасті, й у царевій душі вони завжди викликали тільки огиду. Навіть наймудріший серед людей, як уважали Креса всі, здавався йому дрібним і нікчемним. І цар сказав, зумисне давши волю голосові:

— Я чув од вітця свого, що ти перший напав на Куруша. Правда то?

Крес не відповів. Колись один людієць мовив йому: "Нащо тобі Персія? Перси ходять у скорах і їдять не скільки хочуть, а скільки мають. Коли ти, царю, підкориш їх, що матимеш з обідраних дикунів? А як підкорять нас вони — вже ніколи звідси не підуть, скуштувавши наших статків. Я молю кумирів, щоб не навертали персів на Людію..."

А Крес молився, щоб дали ще одну перемогу персам... Ся думка була не для людей, і Крес тепер шкодував, що про неї знає Дар'явауш. Але людина частіше за все спершу ступає, а тоді дивиться, в що вступила, й тому ніколи не дорівняється до кумирів.

Він тільки й сказав:

— Усі ходимо під сонцем...

І то була таки відповідь, яка змусила й Дар'явауша замислитись. Він махнув йому рукою й просидів, спершись ліктем на поручень стільця, добру годину.

А вранці звелів осідлати свого коня й поїхав попереду безсмертних верхи. В обід царя перестрів Багабухша. Червоний жеребець його був у милі й хоркав кров'ю, стомлено повісивши голову. Щось мало трапитись, і Дар'явауш очікувально подивився на свого першого ратевода.

— Гети!.. — прохрипів Багабухша.

— Що — гети?

— Стоять за річкою!

То була дивина. Вперше за ввесь осей похід через Фракію фракійці збунтувалися. Гети були найбільшим фракійським плем'ям, але чи варто задля сього так загонити коней?

До річки, про яку мовив Багабухша, було на добрий день дороги, й Дар'явауш наказав йому вертатися назад, бо що то за рать без ратевода; Багабухша стяг котрогось безсмертного з сідла й погнав туди, де за річкою стояли гети, а Дар'явауш зійшов на збіччя й почав дивитися на вершників, що йшли повз нього. Й коли остання четвірка проминула й потяглися візки зі слугами та майном, колісниці чільників і технітарів та всяка служба на чім попало, він послав одного з десятки безсмертних, яка невідступно плентала за ним, привести старого, що сидів на дрібненькому рудому віслюку, звісивши кощаві ноги в сивому ростинні майже до землі.

— Мудрий, — сказав він так, ніби та їхня розмова відбувалася не вчора зночі, а щойно допіру. — А пощо ти радив Курушеві йти на масагетів через річку?

Він поїхав уперед, а Крес на віслюкові ніяк не міг його здогнати. За ту пораду він уже одного разу мало був не наклав головою — літ тому з десять. Дар'явауш, певно, про се теж відав, тому й запитував. Син Куруша Камбіс, а сталося те в Єгипті, розкидавсь людськими головами

на всі боки, й Крес мовив йому: "Не дай себе на повід нерозумній молодості. Перш обмисли все, тоді вже й чини: так велить мудрість і так наказав мені твій отець повчати тебе. Коли б твоя буйнота не нагнала всіх персів супроти тобі". Камбіс оскаженів, а й так був скажений, і крикнув: "Ти ще й мені поради роздаєш?! Аякже ж, такий мужній і доблесний, он як свою землю прихистив, а тепер повчає й інших! А чи не ти дав пораду й вітцеві моєму битися з масагетами на їхній землі? Згубив і сам себе, й вітця мого згубив. Але я сплачу тобі все!" Й зняв лук зі стіни й був би таки звів Креса, коли б той не сховався за дубовий одвірок.

— Я знаю, що маєш хіть почути від мене, — сказав Крес. — Але то не так.

— А коли б я перейшов Істр і загинув, ти й тоді б мовив, що я у сьому провинний?

Важко було сказати, чого більше в царевих словах: усміху чи посмішки, та Крес відповів, не вагаючись:

— Кожен сам винен у своїх помиляннях, царю царів.

— Маєш на оці себе?

— Й себе, й Куруша.

— Й таки не відговоряєш мене йти на скіфів?

— Я тобі вже казав. Ніхто не хоче бути найнещаснішим серед ближніх.

— І Куруша для сього ж умовляв?

Креса раптом охопила лють. Такого ще Дар'явауш не бачив. Старий потяг осла за єдиний повід, осел безпорадно закрутивсь на місці, лізучи під царевого коня, а кінь почав хвицатись.

— І про Куруша вже з тобою досить мовили, царю царів! Коли ж тобі й сього замало, скажу: тієї ночі, як перейшли з усім військом у землю масагетської цариці Томіріс, цар бачив сон, мовби ти, Дар'явауше, сидиш о двох крилах, одне над Азією, друге над Європою, й то було знаком, що станеш царем, Куруш наказав твоєму вітцеві Віштаспі дати тебе в руки суддям, а царських суддів ти сам знаєш не згірш од мене. Був би коротший на голову, царю царів, коли б Куруш вернувся з-за Араксу живий!..

На диво всіх присутніх такий вибух роба тільки розсмішив Дар'явауша, й він мовив:

— Відаю се од вітця свого, Кресе! Й колись, може, назву тебе своїм благодійцем за ту пораду Курушеві.

Ляснувши жеребця широкою долонею по крупі, він здибив його й погнав уперед, за ним кинулися безсмертні, а Крес ступив додолу, пустив повідець і сів на витолочену траву. Віслюк почав лінькувато скубти щось там попід копитцями, а валка йшла й ішла повз них далі, рипуча й перевантажена, й ніхто не звертав уваги на самотнього старця з рудим віслюком на взбіччі.

А ввечері до старця знову прийшов його син Мах...

То було майже невірогідно, й Крес кілька сих днів тільки про нього й думав. Не бачилися рівно тридесять і два літа, й Крес давно вже вважав його мертвим.

Мах стрибнув із широкої гарби й завагався, чи цілувати вітцеві руку при всіх, але Крес упередив його й одвернувсь.

— Речи… своїм отим… — проказав він по хвилі, кивнувши невідь-куди, — що затіяли нерозумне. Так і речи: бичем — не мечем.

— Та в на-нас не сам-мі бичі! — вигукнув Мах, бо не по таку відповідь приїхав він до вітця, та старий Крес більше не мовив йому й слова. До самого заходу сонця вони так і рухались узбіччям: син пішки, а Крес на рудому віслюку.

Й аж поночі, коли ратна валка стала до ночівлі й скрізь запахло димом і підсмаженою шинкою, Крес і собі розвів маленьке багаттячко й випросив у вірменського лучника дві смужки в'яленини. Він уникав і дивитися на Маха, й син, озирнувшись кругом, сам почав:

— І не ті-тільки ми, людини, отче! — Він, як і належить, вимовив "людяни". — Мідяни та-також підіймуться! І Єгипет, і Вавілон, і всі язики!

Крес підсмажував на слабкому вогні дві стрічки в'яленої конини, раз по раз обертаючи їх на шпичаку, й уся увага його була там, мовби син і не говорив нічого, коли ж і говорив, то не до нього, а так собі.

— Ти лише скажеш йому. Ві-він тебе п-послухає!

Поряд ґелґотало своєю мовою кілька вірмен у гостроверхих клобуках. Один з них двічі байдуже глянув на Маха та Креса й знов одвернувся, нікого в них не признавши. Ліворуч сидів гурт ассірійців чи якихось інших семітів. Сі старанно молилися до повного місяця й теж не звертали на двох чоловіків уваги. Кресів син розходився й майже навкрик почав благати вітця, той же сидів, наче пастуший кумир, обхопивши ґерлиґу обома руками, й дивився на свого рудого віслюка: єдине, що дала йому доля навзаєм.

І тільки геть перед обляганням, розіславши на траві куцу віслючу попонку, він сам собі проказав: "Бичем — не мечем…" І так і ліг, навіть не помолившись кумирам ночі, як се робив щовечора.

Вранці, коли він прокинувся, закляклий од холодної роси, Маха вже не було. Крес чув, як син удосвіта перемотав навої похідних ботів і гукнув йому: "Отче!.." Та Крес удав сплячого. Тільки одна сльоза набрякла десь у вічу й защеміла, й він міцніше стиснув повіки, й у голові майнула думка, що робові не личить мати синів.

Розділ 6

Увесь наступний день їм траплялися ладді, що далі, то більше, й коли Махова діера вийшла з гирла в основне річище Істру, там було ніде повернутись. Туди й сюди сновигали судна всіляких розмірів, і коли б Мах не знав, що їх шістсот, міг би подумати й на тисячу, й на дві.

За високими насадами, щоглами та вітрилами мосту не було видно, хоч річка в сьому місці тяглася просто з заходу на схід.

— На лівий чи на правий берег? — спитав Прокл, нервово шкребучи руду бороду.

Мах подумав і кивнув правуруч од себе:

— Да-давай до лівого.

Раті на лівому березі не було видно, певно, ще не почала переправлятись, тож безпечніше було б таки на лівому березі. Поки він блукав горами та степами Фракії, невідомо, що там змінилося й у який бік.

Міст вони побачили стадій за п'ять від того закруту, де річка розділялася спершу на два, тоді на три рукави, утворюючи великий клин у вигляді грецької літери дельти. Забувши все на світі, Прокл вигукнув, уражений небуденним дивовиськом:

— А-а-а!.. Такий міст могли зорудити тільки кумири!

— Його звів то-той самий Мандрокл Саміянин, що й на-на Боспорі.

Голос у Маха бук холодний, і рудобородий грек засоромився свого вигуку.

— Відаю… — Тоді почуття гордощів удруге заполонило його, й він зблиснув очима: — Але такий міст не може зорудити жоден інший народ, крім еллінів.

Мах змовчав. На сей темат Прокл був ладен говорити годинами, й тоді з ним узагалі важко сперечатися. Хоча можна б сказати, що кожне велике творіння викликає захоплення тільки тоді, коли людина подарувала його своєму народові, а не зайді.

Він зумисне голосно гукнув керманичеві:

— Ку-ку-куди вернеш! Наїдеш на чужу трі… трі… трі…

Коли починав хвилюватись, Мах ще дужче заїкався, йому бракло повітря, й він круто червонів. І не від сорому, а з холодного жаху перед хворобою свого несолодкого дитинства. Йому часом починало здаватися, що, так ото засапавшись, він одного дня знову втратить мову, й сього разу назавше.

А він не мав на се права. Й перед вітчими кумирами, яких спаплюжили нашесники, й перед рідним народом, що соромиться своєї ганьби та свого нещастя й малодушно зрікається спаплюжених кумирів. Те, що втратили вітці, мають одвоювати сини, бо вже декому здається, що так усе й мусить бути, й так навіть спокійніше й краще, коли за тебе дбає хтось інший. І нікому й на думку не спаде, що той інший дбає, аби зручніше поганяти: як селянин про буйвола.

Вони скинули мотуз якомога ближче до мосту, в першій-ліпшій прогалині між кораблями. Тут ще виднів глибоко проораний у мулистому піску слід від головного хребця чиєїсь діери чи тріери.

— Може, зженуть, — кивнув на той слід Прокл, але Мах нічого не відповів. Увагу його привернула купка греків у дорогих гіматіях. Вони стояли край самого мосту й жваво сперечалися, перебігаючи то до одних, то до других поручнів, збуджуючи в Маховому серці глухе роздратування.

Сі азійські греки почували себе тут, мов на чужому пиру, куди їх запросили розважитись, а вони все сприймають насправжки й навіть беруться допомагати слугам.

Колись Мах сказав се своєму другові, й Прокл відповів:

— Ха! Ми, елліни, многі! То лише частка нас під Дарієм, а є ще ж і Спарта, й Афіни, й Корінф, і острови по той бік Егейського моря… Тому ми так легко дивимося на персів.

То була правда, й те, що Людія вся під персами, — теж правда, й ще гіркіша, бо людян, крім Людії, більш ніде не було, й коли їх не стане там, то не стане скрізь.

І тому людянин ніколи не міг дати собі волю й веселитися на чужому весіллі, бо не мав права розслаблюватись і забувати. Мах колись довго думав, чому він такий скутий у будь-якому товаристві. Спершу відносив се на карб отієї хвороби, що й досі вирізняла його з-поміж інших. Але людина з літами до всього звикається, мав би зрештою притертись і він, та не притирався. Кожна рибина почуває себе вільно тільки в своїй воді, й се виявилося всеосяжною істиною.

Сією думкою він теж колись поділився з Проклом, і рудобородий мілетянин розреготався:

— Як на те, то що ж виходить? Упіймай тунця, посади в садок і занур у його ж власну воду, де він народився? Ха-ха!

Се було давно, їм тоді минало, може, двадесяте, може, двадесять і друге літо, але та думка не переставала пекти йому й зараз. Якось, уже пізніше, Мах знову навернув Прокла до тієї розмови. Прокл не пам'ятав тих слів, і людянин упевнився, що грекам азійським усі моря по коліна, бо є ще й Еллада, по той бік моря.

Мах із Проклом, полишивши діеру на веслярського чільника Коя, що був після них найстаршим, подалися й собі до гурту греків біля мосту.

— Він та-там, — сказав Мах. — Я видів.

На мосту ще працювали теслі, з правого боку на доброго півпоприща бракувало поручнів, і технітарі поспішали. Мах подивився вздовж мосту, серце йому стислося. Полотно було струнке, ледь напружене течією, схоже на нубійський лук, і протилежний кінець його ледве мрів на правому березі широчезної річки. Певно, взавтра сосновими плотами мосту прогуркочуть перші сотні комонників Багабухші, й війна почнеться насправжки. Велика війна, що вселяла сподівання в серця багатьох людей і багатьох народів. І кожен своєю мовою молив своїх кумирів про своє.

Й Мах уперше подумав: певне, й сього разу, як бувало в давнину, кумири теж поділяться навпіл, й одні тягтимуть руку за одних, інші ж — за інших? Колись таке було, й він се знав із пісень мілетських співців, якщо всі ті пісні про білокам'яну Трою та ітакського царя Одіссея — не вигадки самих співців.

— Як ти ми-мислиш? — спитав він Прокла. — Од-діссей був на світі?

Прокл удруге, вже зблизька, зачарований величчю мосту, перепитав, але Махові забракло бажання говорити. Коли те все й було,

то, може, п'ятсот, а може, й більше літ тому, й греки завше пишаються тими переказами. Людянинові говорити з ними про се не випадає, бо ж троянці були родичами людян.

Коло мосту вешталися всі тирани й демагоги дванадесяти грецьких полісів, що привели свої ладді на підмогу Дарієві: йонійці Страттіс Хіоський та Лаодомант Фокеянин, Еак Самійський, якому йшов чи не дев'ятий десяток, еолянин Арістагор з Кіми, геллеспонтяни Дафніс Абідський і Гіппокл Лампсакієць, Герофант із Парія та Метрадор Проконнеський, Арістагор Кізікіянин, Арістон з Бізантія та Мільтіад Херсонеський. Був тут і саміянин Мандрокл, який раніше з'єднав мостом Азію та Європу, а тепер обидва береги й сієї неймовірно широкої й могутньої річки, було кілька найближчих архітектонів Мандрокла й, звичайно ж, сам Гістіей, другнгарій кораблів усіх грецьких городів, які пішли за Дарієм на Скіфію.

Мільтіад зиркнув на Маха та рудобородого Прокла й одвернувсь, а Гістіей спитав:

— Де син моєї сестри? Мах відповів:

— Кой на діері за… чі-чільника, тиране. Гістіей, худезний, довготелесий, наче в'ялений

тунець, кивнув усім і подибав на похилий насип, що вів до мосту. Всі пішли за ним, і незабаром Мах із Проклом знову лишилися самі. Й коли тирани та демагоги проминули ще недороблену частину поручнів, вони поплентали назад, де між іншими суднами стояла на приколі їхня діера.

— Погукає? — спитав Прокл.

Мах кивнув:

— Ви-видів же, то погукає.

Вони просиділи на носі діери до другої й третьої варти, але ніхто по них не прийшов, і Прокл шепнув:

— А може, й не видів?

— Ви-видів.

— А коли видів, то не впізнав.

Людієць по очах бачив, що їх упізнано, та се однаково не приносило втіхи, й вони полізли в короб спати, раз по раз прокидаючись і наставляючи вухо. Та кругом висла росяна тиша, тільки хвиля шепотіла в березі та чулося кахикання чатників-навтілосів з ближніх і далеких суден.

Уранці прокинулись од гомону й іржання. Визирнувши з-за насаду, вони побачили рать, яка нескінченним потоком пливла по мосту й віялом розтікалася на чотири боки. Нині Багабухша вирішив переправлятися відразу чотирма тьмами, й кожна тьма тяглася тепер кінь за конем. Тільки на чверть стадії від мосту комонники знову збивались у лави по четверо та йшли й ішли на полуніч, де в болотах і плавнях між коліном Істру та величезним озером лишалася вільна смужка проходу.

— Не було, — сказав рудобородий, і Мах тільки головою кивнув.

А рать лилася й лилася, заполоняючи землю скіфів, скорена невидимій, але, певно, міцній руці.

Ввечері, коли над високими вербами повисли кошлаті хмари, хтось із темряви погукав:

— Се діера Маха?

— Се-се! — відгукнувся Мах, і всередині йому похололо.

— То зійди на берег!

Обоє товаришів помацки злізли сходнями, й незабаром прийшлий шепнув їм:

— Ходіть за мною…

Його чорна хламида розтанула в пітьмі, й тільки за шарудінням кованих морських сандалій можна було вгадати, що він десь попереду. Йшли довго, й Махові здалось, ніби тому ходінню не буде кінця. Праворуч у невисокому березі незліченним рядом стояли ладді, великі й менші, й на тлі сірого неба було видно тільки їхні високо задерті вгору носи то у вигляді драконів, кентаврів або ґрифонів, то вивершені міцною колодою з фінікійського кедра.

Й аж на великому закруті, де Істр повертав круто ліворуч, проводир став, і вони мимохіть наскочили на його чорну спину. Він подав їм знак, а сам зійшов до води й незабаром гукнув і їх. На Маха справило враження, що ні на суднах, ні в березі не горіли вогні й не вешталося моряцтво, й те важко було пояснити, бо ніхто ніякої повелі йому не давав: палити багаття чи ж утримуватись.

На великій тріері їх зустрів здоровезний навтілос у білому, й Мах підняв руку:

— Хайре, демагоже!

— Хайре, — відповів той і потяг їх у короб. Уся передня частина тріери була відгороджена, й там горіло світло. Попід косими стінами ворушилося душ семеро, чиїх облич не можна було добре роздивитися.

— Се він, — сказав херсонеський демагог Мільтіад, і тепер Мах із Проклом завважили, що поділ його білого гіматіону оторочений не чорною, як здалося надворі, а червоною лиштвою з золотими косинцями.

— З чим приїхав? — спитав грубий голос; Мах пошукав очима того, що говорив, і повагався. Той підняв руку: — Се я питаю. Що привіз нам?

Людянин повагався, й демагог Мільтіад уточнив:

— З вітцем видівся?

— Не-не хоче він! — крикнув Мах, роздратований сією грою в піжмурки, суто грецькою грою.

Мільтіад поклав йому руку на плече, й Махові враз мовби відлягло, й він сказав уже спокійніше:

— Вгово-вговоряв я його: "Речи Дарієві, щоби не палив мосту!" Не хоче...

Той, що сидів найближче до Маха, перехилився й почав швидко ґелґотіти своєму сусіді. Говорив по-арамейському, Мах легко розпізнавав мову семітів, їхнє горлове хекання та безкінечне "ш-ш-ш", але майже нічого не розумів, тільки й того, що йдеться про нього та Креса.

— Сідай, — сказав Мільтіад і сів, потягши за собою Маха. Й аж тепер, коли в коробі заговорили не тільки по-грецькому, він пояснив людянинові: — То вавілонський бахкашатх Тухімпаласхар. А той далі — мідійський князь Астяг. А се, — він показав праворуч біля себе, — жонин брат Псамтікового сина, фараона єгипетського. Всі поклялися на мечі...

Мах ледве слухав його, похмуро зиркаючи на Прокла, що лишився стояти в порозі. Дарій мосту не кине по собі, пустить за водою, й усі їхні

розрахунки й сподівання пішли прахом, і жодне кляття тепер не важить. Він хотів сказати се людям, які сиділи поряд, але стало неймовірно шкода їх, а ще більше себе, й він сказав:

— Гети, сі фракіяни, знову виставлять п'ятдесят тисяч...

Усі були пожвавилися, та перед ними знову встала примара мосту, що за день-другий розсиплеться на колоддя, й вони притихли.

— Не-не ліпо, — мовив Мах, — коли все буд-дується на однім камені. Тепер ка-камінь з-під нас вибито, й ми нічого не можемо сказати.

Прокл, не знайшовши собі місця на лавах, сів просто на порозі й провісив руду бороду між розчепірені коліна.

— А коли сі гети вдарять на Дарія вже тут, по сей бік Істру? — мовив він, але йому заперечив Мільтіад:

— Гети на правому березі. — Й звернувся до Маха: — Так же?

— Мабуть, — відповів людянин.

— То де вони візьмуть стільки ладь? А плотами... Та ще поки... — Він тільки безнадійно рубонув повітря рукою й таки мав слушність.

Почулося жебоніння, й тлумач переклав грецькою мовою:

— Наш друг Тухімпаласхар рече: доти Дарій уже розтрощить усю Скіфію. Треба шукати іншого шляху, рече Тухімпаласхар, бо так персів не змогти.

— Якого? — обізвався той самий грубий голос із кутка, й Мах аж тепер пригадав, хто се мовить: тиран Самоса — Еак; він мав уже літ із

дев'яносто, хоч сього б йому ніхто не дав. — Якого шляху? — перепитав старий, але йому не відповіли.

Шлях був один: гети розрубують військо Дарія навпіл, за одну половину візьмуться всі гуртом Азійська Еллада, вавілонські повстанці, єгиптяни, мідійці й людяни. З другою половиною мусять упоратися самі скіфи — хай допоможуть їм кумири.

Але сей шлях був закритий, бо гети, так і лишаться на тому березі.

— А я мислю, що ми й зупершу будували все на піску, — обізвався Мільтіад.

— Пощо? — спитав за всіх Еак.

— Не такий басилевс Дарій невіголос, аби лишати в затиллі своєму сей міст. Хоч хай би йому про се сам Крес мовив.

Маха мов ножем штрикнуло — не тому, що згадали його вітця, а через те, що се сказав Мільтіад.

— Вам, грекам азійським, легко дихається! — вигукнув він, навіть не заїкнувшись, і, певно, саме тому, що слова зринули так вільно й без жодної запинки, се збентежило його ще дужче. — Ле-лег-ко дихається, бо маєте с-собі вільну землю й ту-тут, у Європі! А що ректи на-нам, людянам? А що ректи їм, ва-ввавілон-нянам? А що сим-о є-є-є…

Він остаточно зашпортавсь, червець сорому й розпуки залляв йому чоло й потилицю, а щоки лишалися бліді, мов крейда, й се всі бачили навіть у мерехтливому світлі оливкового кіптявчика. Й тут устав єгипетський воїн Нехо. Він говорив поволі, нівечачи дорійський діалект еллінської мови, якого його навчили в юності колоністи:

— Елліни — завжди зрада! Дружба-дружба — зрада! Я більше золота — мені дружба, ти більше золота — тобі дружба, мені — зрада!

Не відомо, як би повелися греки після Махових і Нехових слів, бо вже дехто схопився доводити їм свою правоту, коли б не відчинилися двері тріерархової комірчини. Прокл, який сидів на порозі, притулившись до дверей, упав навзнак і, задерши ногу, вдарив того грека, що тлумачив сусіді-вавілонцеві. Се було так несподівано, що ніхто спершу й не завважив постаті в дверях.

То виявився Кой, чільник веслярів Махової діери.

— Діерарше, — сказав він до Маха, — тебе викликає друнгарій.

— Як ти ввійшов сюди? — гримнув на нього Мільтіад.

Кой лише недбало стенув плечима:

— Якийсь пацюк біля тріери не впускав мене, так я його мусив оглушити.

Се сталось, певне, тоді, як у комірчині зчинився галас, бо ніхто нічого не чув; певно, демони позакладали всім вуха.

— А ти хто? — визвірився на нього Мільтіад і витяг меч.

Але Прокл попередив його:

— Кой, син Ерксандра-лесбіянина… Небіж Гістіея.

Юнак дивився, доки Мільтіад поволі вкладав свого короткого меча в піхви, й вийшов, не причинивши дверей. У запалій тиші було чутно, як він рипить лазивом, іде через опалубку носа, тоді стрибає на мокру

смужку берега й рипить піском. Прокл обсмикнув свою бороду й вийшов, та недовго длявся.

— Се той, що вбив свого родака з мітіленської фратрії, — сказав він і докинув уже самому Мільтіадові: — Твій навтілос теж мертвий...

П'ятого дня після початку переправи, коли мостом через Істр потяглись на скіфський берег останні тисячі маленьких жовтолицих китаїв, тірренців, латинян та інших диких народів, шахиншах Дар'явауш скликав велике звіщання.

Його намет стояв на березі неосяжного, як море, озера, що майже зливалося з Істром, відгородившись од нього вузенькою звивистою смужкою суходолу. Рать низкою тяглась понад головним гирлом, і Дар'явауш міг не тільки бачити її, а й рахувати тисячні й сотенні знаки та корогви. Але його думку полоняло зараз інше, й він пильно слухав темних і військових чільників.

Усі перси висловилися за те, щоб міст після переправи спалити.

— Аби не кортіло ні своїм, ні тим паче чужим, підсумував Гаубарува. Дар'явауш схвально кивнув Окові царському й глянув на чільника грецьких ладь.

— Мислю, — сказав сухоребрий і чорний, мов зав'ялений тунець, Гістіей, певно наймиршавіший серед усіх присутніх, — що так буде найліпше. Але, володарю всього, дай сказати слово й моїм товаришам, що привели до твоїх ніг ласкавих свої тріери й діери. Може, вони мислять не так?

Дар'явауш осягнув усіх примруженими очима й лунко хиркнув носом:

— Добре. Хай скаже... — він ще раз обвів усіх поглядом і спинився на Мільтіадові: — Хай скаже сей велетень!

Мільтіад заблимав од несподіваної ласки царя царів, нарешті стямився й схилив голову:

— Якщо питаєш мого слова, найвищий, я повідаю таке... — Він підозріливо глянув на Гістіея, та той пас очима чорну Дар'яващеву бороду, в якій заплуталася довгаста кісточка фінікійської ягоди. — Повідаю таке, як повідали й інші!

Дар'явауша сі речі не знати чому здивували, й він довго й сердито дивився на Мільтіада, й кісточка в бороді йому дрібненько тряслась. Мільтіад бачив тепер тільки ту руду цятку в розчесаному хмаровинні царевої бороди. Поряд із друнгарієм стояв, спираючись на білу палицю, Кой, син Ерксандра-лесбіянина, й Мільтіад намагався знайти зв'язок між ним і тим дзвінкоголосим юнаком, що так несподівано вдерся до їхнього короба й забив моряка. Все було просто, зовсім просто, бо Кой доводився небожем Гістіеєві, мав під рукою майже сто лодь трирядних і дворядних і сидів на всіх булах. Але і його чорні кущуваті брови, й гак довгого носа, й невловний погляд синіх очей викликали в Мільтіадовій душі неясну тривогу, й він зиркав то на Коя, то на його дядька Гістіея й чогось чекав.

Сьогодні Дар'явауш побажав почути Мільтіадову думку, хоча досі ніколи й не помічав його, й се теж непокоїло, Мільтіад і цареву ласку тулив до тієї купи, й відповів зовсім не те, що думав і про що мріяв, убачивши в царевому запитанні пастку.

Мільтіад чи не в десяте поглянув на Коя, й сю мить Дар'явауш запитав:

— А що мислить чільник лесбійських тріер? Кой був не менш розгублений, ніж Мільтіад, і голос його затремтів, коли довелося відповідати цареві.

— Я мислю… — він зиркнув на свого кощавого можновладного родака, тоді на Мільтіада, й Мільтіад був певен, що все, вимовлене по сій хвилі, стосуватиметься його. — Мислю, що тобі, володарю всього, не слід руйнувати мосту.

У світлиці царського намету запала тиша, й виразно почувся гомін раті, яка йшла й ішла берегом на полуніч. Вої перегукувалися нікому тут не зрозумілою мовою, й над тим гамориськом лунав тягучий клекіт коршуна: "О-лі-лі-лі-лі…"

Дар'явауш спитав лесбіянина:

— Чому?

Кой ніяково кліпав, шукаючи підтримки в дядька, та Гістіей був не менше від нього розгублений. Але думка в Коя, певно, випрозоріла, й він, хоч не зовсім отямившись, відповів:

— Тому, що не можна палити по собі мосту. Ми, елліни, царю царів, живемо серед річок і гір і маємо вельми многі мости. Коли б ми палили свої мости, їдучи жати ячмінь, то не мали б як вернутися додому із снопами.

Мільтіад не вірив своїм вухам. Те, чого він і його друзі домагалися з такими муками, несподівано прийшло само. Дар'явауш, мабуть, теж схилився до сієї думки, бо ласкаво глянув на Коя й Гістіея. Лише щось хотів він завважити грецьким чільникам і вже й носом хропнув, але в сей час до намету вхопився Багабухша:

— Великий!

Усі погляди звернулись у його бік. В одній руці чільника перських комонників була золота миса, в другій — такий самий глек.

— Гети се дарують тобі! — врочисто мовив Багабухша і поставив принесене цареві під ноги.

— Земля й вода? — спитав Дар'явауш.

— Земля й вода, — відповів той.

Мільтіадові все похололо всередині. Цілий і невшкоджений міст, який лишиться стояти через сю велику річку, втрачав тепер усяку вагу. Гети впокорені, й усе знову полетіло сторч. Удруге й, певно, сього разу вже остаточно.

Дар'явауш зняв із себе широкого золотого пояса й на знак вдяки подав Багабухші. Перший чільник царського війська підійшов і чемно поцілував його в плече. Тоді цар царів звернувся до нього:

— Ти упокорив диких фракіян, і я, цар усього на світі, дарую тобі їхню землю й їхню воду.

Багабухша не зразу збагнув, що се мало означати, коли ж дотямив, що цар у найхитріший спосіб одбирає в нього владу над військом і садовить сатрапом на сю дику землю, зблід. Але Дар'явауш його заспокоїв:

— Попереду лишається останній не впокорений нами народ — принеси мені й від нього землю й воду!

Багабухша всміхнувся, й Дар'явауш простяг руку.

— А тепер дай мені лише свій бич.

Вельміж одстебнув бича з пояса й подав цареві. Дар'явауш одрізав найдовший кінець і під здивованими поглядами присутніх заходився в'язати на ньому вузлики. Се тривало довго, й усі мовчки стежили за вправними пальцями володаря всіх країн і всіх людей. А коли він закінчив, вельможі й дихати перестали.

— А се тобі, — сказав Дар'явауш, простягаючи ремінець Гістіеєві. Кощавий грек. уклякнув перед царем. — На ремені шістдесят вузликів. Розв'язуй по одному щодня й стережи міст. А коли розв'яжеш останній і мене не буде, се значить, я лишився в Скіфії, своїй новій землі, на зиму. Тоді пали міст і вертайся додому.

Наступного ранку, випереджаючи задні полки, Дар'явауш чотирикінною колісницею в супроводі тисячі безсмертних подався на полуніч. Ратники, білі, жовті й чорні, сахаючись царських крикунів, захоплено дивилися вслід володареві всіх земель, річок і гір світу.

Й коли курява за ним уляглась, узбіччям тієї самої дороги рушив син колишнього царя Людії Мах. До сідла в нього був припнутий ще один кінь, запасний, бо ніхто не знав, де стоять скіфи й скільки до них їхати...

Розділ 7

На чотири дні від гирла вгору, там, де в широкоплинний Бог упадала маленька стрімка річечка з гіркою водою й не менш дивною назвою Мертвовід, стояло кілька великих наметів із князівськими знаками при верхах. Найвища, вся червлена, з білим мереживом на подолі й чорним конячим хвостом угорі, належала Великому князеві полянському Ярополкові, який уже двадесять і восьме літо тримав Меч Юра Побідника й сидів над князями та племенами всіх сколотських земель: і Полянської, й Древлянської, й Севери.

Поряд із Ярополковим наметом стояв ще один, такий самий, лише без великокняжого знаку на верху. Там сів княжич Рядивой, син

Ярополка. Навпроти ж них ішли підковою намети князів, підручних Великому руському князеві: Боримисла, жупана древлян, Люта Пугачича, князя землі Сіверської, Калева, везера Чуді, Вячка, бана кривичів і словін, Мачика, господаря жиличів, Базара, баша бродників, Булька, ксенжа лютичів, Таза, феєделема курян чорноризих, Переяслава, князя туричів східних, і Патяя, вождя самояді.

Князі й вожді сиділи на галявці перед Ярополковим наметом кругом великої попони з питвом і наїдками, сиділи, хто на сідлах, а хто просто на світлій траві в цілковитій тиші, тільки за півпоприща позаду, де лука розходилася між берегами Богу та Мертвоводу широким зеленим клином, никали групками боляри, пани, можі та вої й паслося зо дві сотні коней.

Золоті й срібні корчаки стояли повні меду, пива свого й грецького, та жоден із дванадесяти не торкався бодай вуса вмочити. На сей з'їзд усіх скликав Великий князь руський полянський, а тепер був і сам не радий. Розмови кругом попонки точилися незначні, Вячка похмуро казав Переяславові, як їхав і кінь його ще в воротях спіткнувся на ліву ногу. То було недобрим знаком, і всі те знали, та Переяслав лише морщився й кивав, зиркаючи скоса на курянина, який навіть до страви не скидав свого чорного клобука.

Патяй, з ніг до голови вбраний у сирцевий скоряний одяг, заходився перемотувати хутряні навої. Від нього потягло старим потом, і се мовби підштрикнуло Переяслава.

— Туричі не підуть супроти персам! — Він виклично глянув на всіх. Дехто ховав очі долу, а чудський везер Калев перезирнувся з Вячкою та Базаром. Базар подивився на Переяслава, тоді на Боримисла, проте молодий древлянин мовби й не чув сказаного. — Думали ми, що за Дарієм прийдуть і греки, але греки з ладдями стоять у Дунаї. Нас Дарій не вчепить — не дістане землі Турицької. Межи вашою й нашою волостю лежить рів глибокий. Тисячу войників на вал рову — й ніхто не пройде!

Великий князь глянув на Переяслава й тут-таки сховав очі за кущатими бровами. Ті чорні брови здавалися чужими насупроти сивого чуба, коси та сивих вусів.

— А ти що вречеш? — звернувся він до Вулька. Ксенж лютичів презирливо посміхнувся:

— Коли Переяслав рече, же його рову не зможе ніхто, тоді нех спробує Дарій удолати Віслу!

— А ти?

Господар землі Жилицької Мачик, на якого дивився Великий князь, лише стенув плечима:

— Що ми лихого вчинили персові?

Древлянський жупан Боримисл, із голеною, як і в Ярополка, головою й так само виголеним підборіддям рвучко обернувся до жилича, й темна змійка коси на тім'ї стьобнула його по щоці:

— Ти відаєш, Великий княже, кого спрошати! Пощо не спрошаєш мене? Чи його! — Він кивнув темним чубом на чудського везера.

— І тебе спитаю, — нахмурився Ярополк. — Але зупершу старійших, а ти ще… — Він пошукав слова, та побоявсь образити запального древлянина. — Ти ще єси одрок. Та й відаю, що нам уречеш…

Базара, чорнявого, як жук, баша кочового племені саків, на яких сколоти казали просто бродники, слова Великого руського полянського князя вчепили за живе. Він був однакового з древлянським жупаном Боримислом віку й вигукнув, калічачи сколотську мову:

— Розумна — не як сивина, а як розумна!

Іншим разом усі дружно й незлобиво пореготали б з Базара, та зараз було не до сього, й кожен чекав, що відповість башеві бродників Великий князь.

А той не знав, що відповісти. За останній місяць, одколи Дарій вийшов до Дунаю, Ярополк геть розгубився й не наважився б образити найпослідущішого підлого ратника, не те що міцного баша бродників. Обачливо всміхнувшись на мову Базара, він, однак, відповів головному супротивникові. А головним, і се всі зрозуміли від початку з'їзду, був древлянський жупан.

— Боримисле, послухай, що повім тобі. Твій отець був мені братом уперше: моя мама була сестрою рідного діда твого. Ти політок моєму Рядивоєві, я люблю тебе, як і свого сина. Послухай мене. То є небачена сила — сей Дарій. Кров побіжить у суху землю й зробить її болотом, а ми однаково не встоїмо. — Він пожував бляклими вустами й додав: — Цілий світ не встояв.

— А кумири, кумири! — вигукнув Боримисл. — Наші кумири речуть: хто на сім світі робом був — буде й на тім!

Князі й вожді заворушилися. Слова жупана не припали їм до смаку, та й кумири в кожного свої й рядять за своїм законом. Вилицюватий самоядин Патяй хитро посміхнувся:

— Руський кумири — древлянський кумири. Самоядський Чам-Пас — у-у-у!..

Його було важко второпати, але всі й так знали, що Патяй ніколи не вчинить супротиву полянському князеві. Й Мачик, жилич, не вчинить, бо злякається. Вульк, ксенж лютичів, теж не згодиться воювати з Дарієм, але не тому, що боїться полянського Великого князя, а від упертості й

пихи. А решта дивитимуться на них і собі тягтимуть і зволікатимуть: може, минеться чи ще якось обійдеться. Переяслав же, крім греків, нікого не бачить, і лише греки могли б викликати його на герць, бо лють між ними та туричами споконвічна, й се вже нікого не дивувало.

Великий князь важко зітхнув. Кумири полянські вимагають од русина того самого, що й древлянські од древлян, та чоловік живе не на небі, а на землі, живе, доки живеться, коли ж його візьме холоднорука Морана й понесе на той світ… Але про те Ярополк не хотів і думати. Слова Боримисла таки розсердили його, й він сказав, стримуючись, аби не крикнути:

— Коли ректи правду, Боримисле, то перси йдуть раттю не на нас, усіх отут, а на вас…

А йому самому стало ніяково, бо в тому речінні не було ні честі, ні поклику родацької крові, але Ярополк востаннє ходив у січу літ тому з тридесять, коли ще й Великим князем не був, а знамено висіло над оселею вітця його, й Меч Юра Побідника теж висів на сволочку в красній вітчій світлиці. Та й ратилися ж із дідом осього Патяя, й то була не рать, а, по суті, гулянка: самоядь сплатила дані не по трьох білках з лука, а по двох, та коли дружина руського князя потовкла їх трохи, все знову стало, як і раніш.

Боримисл відповів на закид Великого князя словами, що зовсім не личили ні до його літ, ні до стану:

— Коли тобі врубають пальця, то болить однаково, Великий княже, хоч великого, хоч мізинного, хоч котрого.

Уражений притчею жупана, Ярополк почав виправдовуватись:

— А так, жупане, так речеш… Але… всім відомо, що перси прийшли сюди правити мсту з вас, древлян, а не з нас. Твоє плем'я, що на нього

греки речуть паралати, а за ними й перси так само, колись ходило в Азію, й ратилося там, і городи їхні брало, й дань брало золотом і сереблом, і всіх підібгало під себе: й людинів, і мідян, і сих-таки ж персів…

— Се було тому двісті літ! — знову сіпнув блискучим оселедцем коси Боримисл. — І ходили раттю в Азію не самі тікмо древляни, а й туричі, Великий княже! Тепер же Переяслав про се мовчить, бо мислить, що його хижа скраю й перс її не зачепить! Але милиться й Переяслав, і всі отут, і ти милишся.

Раніше таких речінь супротиву Великому князеві ніхто нікому не дарував, але сьогодні все пішло новими стогами, й не образа гідності володаря вражала всіх, а те, що володар охищається.

— Ви, поляни руські, засиділися! — кинув Боримисл. — Застоялися, мов комоні розгодовані, що їх не сідлають і до раті не беруть. Розжиріли жирами золотими, торгуєте пшеницею з греками й стали вельми важкі.

— А нібито не ліпо, коли ратаї замагаються? — став на захист Великого князя турич Переяслав. — Даби орали й ви плугом желязним, а не деревним оралом, то й ви б мали злата й сребра, як мають русичі-поляни. А так єдва до нового жита жиєте.

Того Боримисл не відав, бо за свої літа багато чужих земель об'їздив, але в країні русичів опинивсь уперше. Та йому важливіше було знати, що скаже Переяслав згодом, і він чекав. І турич не забарився:

— Не можемо ми ратитися з персом. Треба миритись.

У запалій тиші Великий князь квапливо спитав:

— А ти, ксенже?

Вульк не без погорди відповів:

— Лютичі ніколи не нападали перса, й Дарій іде не на нас.

— А ти, Тазе?

— Я — не ратися!

— А ти, Патяю?

— Не ратися! — повторив те саме вождь самояді.

— А жиличі?

Господар Мачик спершу розглянувся, тоді тихо проказав:

— І я також…

— А ти, княже сіверський?

Лют Пугачич дивився на повну чару перед собою, й Боримисл, який сидів поруч нього, аж подих затамував. Лют Пугачич запальне говорив йому звечора супротиву Ярополку, який постарів і всього боїться, й від Лютового слова залежатиме багато чого. Та Лют мовчав, і Боримислові було видно, як червець потроху заливає й заливає йому й скроню, й ліве вухо й повзе до щік.

— А пощо допитуватись, Великий княже! — знетерпеливився турицький князь. — Бери братницю златну, я також докину в неї жменю турицької землі. Хай ліпше так, ніж… Ось вона — я привіз із собою!

Він дістав з-за пазухи скоряний капшучок на ремінчику й підняв угору. Далі Боримисл терпіти не міг. Схопившись, він стрибнув до

Переяслава, хапонув за вузлик, обірвав ремінець, тоді витяг меча з піхов і розрізав скору. Суха земля посипалася в нього між пальців у траву.

— Тепер не матимеш чого слати персам у дар! — зблідлими вустами проказав жупан і поволі ступив на своє місце.

Й аж тепер Переяслав оговтався, пружиною звівсь на ноги, меч його свиснув, але не впав на голову Боримисла, тільки розтяв йому свитку на спині: то син Ярополків княжич Рядивой, який не промовив на сьому з'їзді жодного слова, бо й голосу ще не мав, хоча був чільником вітцевих комонників, переметнувся через уставлену питвом і їдлом скатертину й ухопив турицького князя за ноги. Бризки пива й страв полетіли на всі боки, й усі князі та вожді позаголювали хто меч, а хто ніж, чудин Калев заломив Переяславу руку й викрутив оружжя, а Вульк тим часом став поперед Боримисла, не даючи йому витягти лезо помсти.

Великий князь теж сахався від одного до іншого й хрипким од хвилювання голосом благав, і соромив, і вмовляв:

— Лякніться Перуна, князі! Лякніться й не которайтесь!

Але з'їзд на тому й скінчився, хоч побийників і розборонили.

Вранці кожен князь пойняв свою дружину, й мисок між Богом та Мертвоводом знову спорожнів. Лют Пугачич пішов на полуніч, Вячка, бан кривичів і словін, теж услід йому, за Прип'ять, а ксенж Вульк — на захід сонця, а господар Мачик і Таз курський — на всхід, а Великий князь та син його Рядивой — понад Богом угору, слідувані самояддю Патяя, а Переяслав — на полудень.

І тільки Боримисл, і Калев, і Базар перебрьохали верхи через гіркі хвилі Мертвоводу й розсідлали коней. І коли зібралися втрьох, баш Базар сказав:

— Рубай треба Ярополк.

— Як — рубай? — не повірив своїм вухам вилицюватий русявець Калев.

— Так: рубай! Ш-шуф! — і він ударив себе ребром долоні по в'язах.

Калев аж очі вирячив, проте закивав:

— А-а! Ага! Ага!

Боримисл не відповідав. Ся думка зародилася в ньому ще з учорашнього ранку. Й не тоді, коли Ярополк одгороджувався гостроколом непричетності й до сієї війни, й до Дарія, який буцімто привів свою сімсоттисячну рать не супротиву всім, а лише заради древлян, а тоді, коли Переяслав кинувся на Боримисла з мечем, а Великий князь почав усіх умовляти. Старий зробився Ярополк, неповороткий і лякливий, — і він тоді ще раз, уже подумки, а відтак остаточно назвав його застояним конем, що тільки й знає свої ясла, а всі голоси та шерехи за стайнею жахають його.

Сьогодні вранці господар землі Жилицької зібрався найраніш, але потому ще довго мулявся, й Боримисл одчував, що се неспроста. Тоді сотня його ліпшої дружини побралася й зникла за високими кущами верболозу, а він пригнав назад і, не зсідаючи з баского коня, мовив:

— Жупане, не сердь себе. Всі так — і я так… От коли б Дарій прийшов у землю Жилицьку…

— Добре, — відповів Боримисл і з посміхом підняв руку.

Мачик відчув у його словах більше, ніж належало, й разів зо три обкрутив коня на місці, та володар Древлянщини більше не мав наміру говорити, й він погнав навздогін своїй дружині.

Й тільки тоді Боримисл обізвався удруге, дивлячись на білий круп Мачикового коня:

— Добре… Коли маєш таку хіть, — добре!

Й тепер він думав і про сі свої слова, й про той рішенець, який підказав йому, сам того не знаючи, господар Жилицької землі, й про Великого князя Ярополка, що вже не міцний тримати в руках Меч Юра Побідника. З глибокої задуми його знову вивів Базар:

— Комоні! Княже, комоні біжи!

Боримисл глянув туди, куди показував рукою баш бродників, та так і застиг. То мав бути Лют Пугачич, бо Лютові мусив урешті прийти й розум у скроню, й совість у серце. Комонники наближалися вчвал. Базар і собі вигукнув:

— Севера коняз!.. Севера!..

Але гострий на око бородань Калев і досі мружився, і Боримисл дивився то на нього, то на вершників.

— Бан! — урешті вигукнув Калев, і на його й вийшло. Невдовзі вся сотня кривичів і словін із Вячкою попереду напинила коней і почала розсідлувати.

Боримисл не рушив з місця, й Вячка сам підійшов до нього:

— Вот і я пришов, жупане. Теперя стачить?

— Для чого? Бити Дарія? — Боримисл показав рукою на кілька сот коней і вершників у лузі.

— Не, бити Яропoлка!

Боримисл нахмурився. Всі говорять одне й те саме, й жодному невтямки, що то за річі. Він одповів банові:

— Не поляни вороги нам, Вячко, а перси.

— Я й не гутарю, што поляни! Я гутарю про Яропoлка, жупане. Я шов за Яропoлком. Ми насягнемо його колі не ввечері, то завтра вранці.

Базар відразу підхопив його думку й, вирахувавши на пальцях, замахав чорним клобуком у самі вічі Боримислові:

— Вячка — сотня, ти — сотня. Два сотня! Моя мало, й Калев мало — сотня! Три сотня! Три! А Яропoлк — сотня, й Патяй мало — сотня і половина! Будеш Великий князь Боримисле!

Жупан люто блимнув на бродницького вождя, та Калев теж підтримав Базара:

— Ага! Ага!

Боримисл проблукав серед верболозу до пізніх полуднів, а коли з-за Мертвоводу знявся пружний вітер і кущі лягали майже до землі, він зважився, й той вітер, що гнав у бік руського князя, лише зміцнив Боримисла на думці. Кумири теж устали супротиву Яропoлкові, й тепер Великого князя ніщо вже не могло порятувати.

Він сказав чільникам трьох племен, що не відцуралися його й у найтяжчу хвилину:

— Сідлайте!

Й вони охоче виконали сю повелю, як досі виконували повелі руського князя й коли б тепер Боримисл запитав їх, чиї вони, руські чи древлянські, жоден із сих трьох мужів не повагався б.

І ся нова думка нуртувала в його душі й до самого вечора, й до середночі, поки сиділи вчотирьох навколо багаття вже біля іншої річки, Синюхи. Й Боримисл урешті таки спитав чудського вождя:

— Платив досі дань полянському князеві, то пощо ж не маєш хоті платити перському?

— Платити дань Калев не боїться. Й Чудь платити дань не боїться. Так вели кумири. У дань чудини пускай. А в душу — не пускай! Руський князь дань бере, а в душу не лізе. Русини кланяйся руським кумирам, чудь кланяйся чудським. Русини говори по-русинському, а чудини — по-чудському.

— Так пощо ж одкладаєшся від полянського князя, коли він такий ліпий? — гримнув Боримисл, бо вже все вирішив про Ярополка, вирішив для себе, а то головне.

— Дань — може, а рать — не може, — відповів світлобородий чудин, і тим було сказано все. Навіть Вячка та Базар мовчки сиділи, й то теж означало згоду. Відразу за спинами в них блимали вогні дружинників, і сі люди мали добре знати, на що йдуть і що пантрує їх попереду. А ще далі хоркали спутані коні, жменька, три сотні скакунів — усе, що мав зараз Боримисл. То було майже смішно, коли подумати, яка рать суне сюди від Дунаю, й древлянин одганяв сю думку. Завтра має покотитися в траву дві голови, й Боримисл мовчки звернувся до небожителів: "Дай мені, Боже, сили, подаруй мені той гріх кривавий! І ти, Юре Побіднику, не підбий мого меча. Дайте звершити мені моє, а тоді… карайте…"

Перші відчули наближення великої раті жеребці. Піднявши голови, вони певний час удихали пружного вітру, й над лугом заячав їхній

переливчатий клекіт. Решта коней теж перестала пастися, й чутливий до сих знаків Базар розплутав найближчого жеребця й охляп погнав до пагорка. Всі стояли й дивилися, дехто почав розпутувати коней, але жупан та Калев із Вячкою нічого не казали, й дружинники не знали, що їм робити.

Й коли Базар по якомусь часі виринув з-за гребеня й щодуху погнав униз, дружинники більше не чекали наказів. Одні ще розпутували коней, інші сиділи верхи й дивилися на вождя степовиків, а треті, збуджено перегукуючись, гнали до князя. Конюх-дружинник підвів Боримислові жеребця, та в сю хвилину перед ним здибився Базарів кінь — мало не скинув свого вершника.

— Три тисяча! П'ять тисяча!.. Тьма! — вигукнув Базар, й очі його радісно блищали, мовби він тільки й чекав сього щасливого дня, коли зіткнеться з тьмою ворога.

— Хто? — спитав Боримисл, але на гребені горба вже з'явилося кілька десятків комонних. Усі вони були в білому, й навіть здалеку кожен міг би впізнати білосвитників-сіверян.

— Севера! — підтвердив і Базар, і незабаром Лют Пугачич у супроводі старої дружини спинився коло Боримисла.

— Тьму привів тобі, — сказав Лют Пугачич. То було геть дивно, як се він упорався так швидко зібрати свою рать і привести аж із Севери, й древлянський жупан був би й уголос висловив той подив, та сіверянин сам пояснив: — Не хотів казати се при Великому князеві, що маю тут, близько, тьму комонну, А тепер собі мислю, що вона тобі, жупане, придасться.

Боримисл підійшов і рвучко обійняв Лютибора Пугачича, аж золоті плашки в обох на грудях заскреготали.

— Намислив я, жупане, — сказав Лют Пугачич, — убити Ярополка.

Хвиля радості заполонила душу Боримислові, й не тому, що сіверський князь розпутав йому руки, а через те, що про се сказав саме він, людина, якій Боримисл найбільш вірив і яку відразу, з першої зустрічі, полюбив.

І Боримисл широко й вільно всміхнувся до Лютибора Пугачича, й десь у потаємних закамаринах серця втонули й сумніви, й страхи перед смертним гріхом, що його мав собі взяти на душу, й він гукнув до Калева, Базара та Вячки:

— Хай споможуть нам ваші й наші кумири.

Се було знаком до рушання, й чільники побігли ладнати дружину. А з горба вже лава за лавою сходили комонці Лютибора Пугачича й незабаром увесь видолок ожив, зблискуючи білими, чорними та гнідими крупами, настовбурчившись тисячами списів.

До Люта Пугачича підійшов чорнявий і кирпатий, як і сам князь, болярин і щось тихо проказав йому. Пугачич мовив Боримислові:

— Сей болярин рече, що сліди їхні свіжі. Ще й трава після коней не встала.

Вони пішли тим слідом, воджені трьома вивідниками, й слід ставав дедалі ясніший, але руської дружини попереду й досі не було. За отими п'ятьма тяглася довга вервечка сіверських комонців, і Лют Пугачич казав:

— І самого вбити треба, й сина його Рядивоя вбити, й онука старійшого й молодшого, аби не було мстеця.

Боримисл похмуро дивився на трьох вивідників, які йшли слідом полянської дружини, й мовчав.

— І рід увесь можеський до третього коліна стребити.

— Вельми єси лютий.

— На те й імено таке маю, — відповів Пугачич, і важко було зрозуміти, чи він жартує, чи мовить упрост. — А ти борися з мислями своїми, та гляди, щоб не змогли вони тебе…

А мислі таки змагали молодого жупана. Полянський князь мусить згибнути, й син його теж… А що буде далі? Закотериться розпрями вся земля, й не відомо, хто куди руку потягне, чи за ним, чи супротиву йому, й стане держава схожа на займище диких коней, у якому з'явилося два ведуни. Й тепер се, а не смертельний гріх чужої, ба й не чужої, а таки родацької крові, бентежило Боримисла. Поділиться земля, й один скаже одне, а другий інше, — й чи не радітиме з того третій, персіянин Дарій, як радіє зараз, коли всі поховалися в кущі, мов олені перед зграєю вовків?

Думати було про що, й Боримисл уперше згадав слова Великого князя, мовлені тоді на з'їзді: "Одрок ще єси…" А що ж діяти, коли старі обважені тілом і духом?

— Право речеш, — сказав він Лютові Пугачичу; той злякано подивився на нього, й Боримисл аж тепер збагнув, що всі ті його речі були й для власного заспокоєння, й що сіверський князь так само з жахом думає про завтрашнє безневинне кроволиття. — Так і вчинимо! — майже крикнув жупан, щоб додати зваги й йому, й собі з ним разом.

Сліди були чіткі й ще навіть вогкі. Поряд із гуртовою витолоченою стежкою тяглась окрема вервечка — котрийсь руський дружинник увесь час ішов трохи збоку від решти, й заднє праве копито його коня було

розковане. Та хоч як удивлялися переслідувачі, попереду один за одним тяглись голі горби та жовтоглинні яруги.

Й щойно Боримисл зібрався гукати до ночівлі, як стрімкозорий Базар простяг руку вперед:

— Дивися, жупан! Там білий комоні!

Боримисл придивився й справді побачив трьох білих коней у видолинку. Можна було б подумати, що се дикі коні, яких у верхів'ях Богу пасеться тисячі й тисячі, та на сих трьох були сідла, й Боримисл здивувався.

— Поганяй, Базар, навперейми, — вихопився бродник, та древлянський вождь нетерпляче крутнув головою.

Коли вони під'їхали, коней виявилося четверо, але поряд, на самім березі сиділо троє можів. Двоє були незнайомі й, певно, якісь чужинці, а третій — син Великого князя Рядивой.

Боримисл, Лютибор Пугачич, Вячка, Базар та Калев підійшли; він устав і благально подивився на вождя Древлянщини:

— Я відаю, куди ти йдеш, брате.

Боримисла вкололо те його звертання, й він глухо спитав:

— Куди?

В Рядивоєвих очах була мольба, й жупан намагався дивитись не йому в вічі, а на синю з золотом свитку.

— Не зводь вітця мого.

— Зодкуду ти… — Боримисл аж мову втратив. Хтось мусив би їх виказати, але ж се було майже неможливе.

— Я відаю.

— Зодкуду?!

— Ще тоді, на з'їзді вбачив. По твоїх очах убачив.

Сидячи верхи, Боримисл дивився своєму пішому родакові понад голову. Сього княжича самі кумири посилали йому, й він аж розгубився. Лют Пугачич тримав в одній руці лук, а другою мацав пір'їну стріли в тулі, й Боримислові той його порух здавався виявом найбільшої дружби й любові. Пугачич був ладен узяти частку гріха й на свою душу, й Боримисл остережно підняв долоню.

— Візьми мене талем, і тоді мій отець учинить так, як велітимеш йому ти, — сказав Рядивой, певно, давно зважені й переважені слова, й древлянин відчув, як кров поволі відходить йому з голови й перед очима тьмяніє.

Зусиллям волі та моці він примусив кров побігти взворот, і коли в скронях знову забило й червоні пруги зникли з-перед очей, він полегшено зітхнув. Так учив його робити колись один єгиптянин, старий жрець Сета, й Боримисл аж подивувався, чому раптом згадав і того діда, й ті давні літа. Він ізсів додолу й одчув приємну млість у затерплих ногах. Тоді зняв сивий смушевий клобук, витер спітнілий од хвилювання вид, і в'юнкий карий оселедець коси йому заплутався на кілька днів неголеному тім'ї. Він пригладив його, всукав поза вухо, тоді тернув жменею щетину підборіддя — аж затріщало, й стисненим горлом проказав:

— Так і вчинимо. — Й уперше глянув на супутників Рядивоя: — А се хто?.. Чужинці?

— Ускоки! — засяяв княжич. — Наріклися до тебе.

— Хто ти? — спитав Боримисл безвусого й безбородого чоловіка літ на сорок п'ять.

— Єгиптянин.

— Хто?! — Молодий жупан глянув на княжича руського, тоді знову на безвусого й тільки тепер зрозумів, чому се йому щойно раптом пригадався старий жрець єгипетського кумира Сета. Чоловік був викапаний єгиптянин, але ж Боримисл поспитав його по-своєму, й той не тільки второпав, а й відповів. — А зодкуду речей наших знаєш?

— Був талем при князі Ярополкові…

— То ти Нехота?

Єгиптянин кивнув:

— По-нашому просто Нехо, а тут рікли на мене так, як осе ти.

— А я був талем у Мемфісі, — сказав Боримисл, раптом уполонений спогадами.

— Відаю, жупане.

Коли тому тридесять і три літа перський цар Кір-Куруш почав стрімко просуватися на захід, цар Людії Крес, цар Вавілонії Набу-на'їд і фараон єгипетський Аб-мосе уклали межи собою з'юз проти нового азійського вовка. Та вовк наступного літа проковтнув людійське ягня, а ще через вісім літ і вавілонського барана золоторогого. Аб-мосе почав шукати нових угод і прислав гінця до найсильнішого вільного царя — Ярополка. Великий руський князь погодився й одіслав у Мемфіс талем

юного древлянського жупанича Боримисла, фараон убачив у тім образу й прислав до скіфського царя не сина свого Псамтіка, а теж далекого родича Нехо. Така безплідна й хитра спілка нічого не дала, та Боримисл просидів заложником фараона десять літ — аж до падіння Єгипту. Десь-то стільки ж пробув на Русі й сей Нехо, який зараз стояв перед Боримислом.

— Скільки ж маєш літ?

— Сорок і п'ять, — відповів єгиптянин. — Ти п'ятнадцятьма літами від мене молодший.

— А ти, виджу, в грецькому, — сказав Боримисл другому товаришеві Рядивоя. — Чи й ти такий самий грек, як і Нехота?

— Я лю-людин. Мені сказав сей кня-княжич, ніби т-ти не маєш хоті слати персові землю й воду…

Се був син колишнього царя Людії Мах, але Боримисл і не спитав його ймення. Вражений і речами сього заїкуватого чоловіка, й тим похмурим вогнем, що палав йому в очах, і тим іменом, яким той себе назвав, жупан подумав, що, зрештою, всі на світі — люди, й усім притаманно й помилятися, й страждати, й грішити, й подякував кумирам, що вони суть на небі й на землі, у скрутну годину просвітлюють нікчемний людський розум, утримуючи смертного від хиби.

Розділ 8

Сі недовгі гони від мосту, якого лишилися стерегти греки, до Данастрового лиману передові тисячі долали сім днів, хоча могли б здолати й за три дні. Й не безкінечні озера та їхні притоки вповільнювали ходу неперможної раті, а сповнений таємничої загадки степ. Сім днів ішла рать услід вивідній тисячі, й досі жива душа не

трапилася на її шляху. Серед воїнства запанувало веселе пожвавлення, бо хоча скіфів ніхто не боявся, та приємніше йти отак, топчучи нетолочені трави, ніж стикатися будь із ким, хай навіть із найлякливішим і нікчемним ворогом.

Вивідна тисяча прокладала стегу, й за нею теж тисячами, по чотири в лаву, йшли комонці чорносвитого полку безсмертних, прискаючи довкіл срібними блискавками лат, єгипетських шоломів і розчохлених списів.

По ліву руку тягся вже пожухлий од липневого сонця горбатий степ, а за постріл чи півтора щерилися проваллям темні яри, збігаючи до вкритого очеретами берега. Над сизим волоттям зблискувало широке плесо, то був Данастр, і людей смажила спрага, та вони мусили пити літепло з овечих міхів, бо тисяцькі суворо заповіли ратникам не те що пити воду, а й наближатися до берега. Маги справили требу, й кумири провістили перському воїнству не пити з сієї глибокої річки, а лише з малих. І вої суворо дотримувалися провісту, тим більше, що всі називали річку Тірою, по-арамейському се означало сеча, кожен же десятий у раті перського царя був арамеєць.

То здавалося дивним, щоб сеча бігла так осе між берегами широчезною річкою, проте земля була чужа, й кумири її теж, а надто люди, яких досі ніхто й краєм ока не бачив, зате начувся досхочу ще вдома, невидиме ж завжди термосить уяву.

Молодий комоник Оташ, який ще й бороди путньої не мав і їхав у четвірці крайнім, на гнідій кобилі, бо всі четверті мали під собою гнідих, треті сірих, другі вороних, а перші білих, аби решта ліпше бачила їх у січі, — сказав до товариша праворуч:

— А найвеличніший також п'є воду з міха?

В сей спекотний день не було приємнішого, як думати про ковток холодної води з гірського джерела, й воїн на сірому різаку теж облизав губи, та, перш ніж відповісти, зиркнув на "вороного". Той розмовляв із чільником лави, вже сивим персом на білому інохідцеві, й "сірий" одказав:

— Дурний ще ти, Оташе. Володар усього возить за собою срібляні глеки засмолені, а в них… — він любив покепкувати з юнака, якого йому приставили крайнім, і зумисно помовчав. — А в них вода із священного Хоаспу!

Й лише того він не знав, що, певно, було таємницею й для чільника на білім інохідцеві, хоч той сидів у сій лаві ще за Куруша: третій цар Персії і всього світу возить за собою воду з Хоаспу тільки тому, що так чинив останній цар Вавілону Набу-на'їд.

Чільник лави, скінчивши перемовляння з товаришем на вороному, шикнув, і в четвірці знову запала мовчанка. Попереду йшло ще сто двадцять п'ять таких лав, позаду теж, а на відстані шести чи семи стадій першій тисячі безсмертних прокладала дорогу тисяча вивідників, і дехто почав куняти, розпарений полудневим сонцем, і коні також майже спали на ходу, й лише чільники на білих жеребцях трималися, час від часу покрикуючи до підлеглих ліворуч, аби самим не заснути. Досі було легше, бо дорогу безсмертним раз у раз перетинали річечки, хоч маленькі, та все ж куняти не дозволяли. А тут був голий і сухий степ, і ніхто не знав, чи буде йому край, чи вся Скіфія така нудотна..

Й того, що сталося в годину найбільшої розмоги, ніхто ні передбачав, ні сподівався. З-від берега, з ярів, що темніли на загальному тлі пожухлого степу соковитим шумовинням дерев, раптом почали вискакувати вершники. Не дотримуючись ні ладу, ні повель, вони кинулися на щільні шереги безсмертних і здалека пустили по дві й по три стріли. Безсмертні, що йшли до них "білим" боком, не встигши стямитись, розмішались, білі клуби та шиї чільних жеребців заяскріли червоними стрічками, почулися болісні крики нажаханих тварин, дехто

впав після перших стріл, гніді, сірі та вороні коні змішалися, вершники, й самі заскочені, не могли дати ладу ні коням, ні собі. А скіфи вже порубали щільну вервечку лав на шматки, проскакували через них і, носячись понад дорогою, стріляли.

Дехто з безсмертних теж одстрілювався, та тільки "білі" й "гніді" мали луки, вся перша тисяча розмішалася й завирувала, ратники, мертві й поранені, падали під копита, живі товклися по них і дочавлювали, а звільнені від вершників коні дибились одне на одного й, озвірілі від духу гарячої крові, ставали страшніші й від скіфів.

Нападники тут і там устрявали в рукомашну січу, інші ж носилися понад геть розмішаними сотнями, й майже кожна стріла влучала то коня, то вершника. Гамір стояв такий, що не чути було ні чільницьких повель, ні навіть окремих криків, і безсмертних ставало дедалі менше. Всі погляди зверталися назад, але й друга, та, певно, й третя тисячі крутились у смертній веремії, а до четвертої було далеко, дуже далеко, й допомагатиме вона хіба ближчим, та й не знати, що твориться там.

— Ота-ше!

Молодий перс на гнідій кобилі обернувся, їх лишилося з четвірки двоє: він та "сірий", і тепер той горлав і крутився на місці. Скіфська стріла вп'ялась йому під праву лопатку, пристебнувши до спини сукняне корзно. Він крутився, силкуючись витягти стрілу, з-під якої не видно було й краплини крові.

— Ота!..

Хлопець прикрив себе щитом, підігнав ближче й, коли спробував витягти стрілу зі спини товариша, мало не сповз додолу сам. Стріла так міцно сиділа між ребрами, наче в дубовій корі.

— Ураз!.. Ураз тягни! — хрипів напарник, і коли Оташ обійняв кобилу ногами й щодуху рвонув стрілу на себе, той раптом зів'яв і зсунувся під ноги сірого коня. Оташ безтямно дивився на стрілу з чорним воронячим оперінням і не знав, що з нею робити. Чиїсь коні штовхали його з лівої й правої руки, гніда шарпалася й огризалась, а хлопець уворожено дивився на закривавлену букову паличку й ніяк не міг її кинути. Й коли нарешті стямився, й пошпурив геть, і потяг за повід, був ще дужче вражений. Поряд гасали чужі вої, своїх же не було ніде, тільки дехто судомився в геть витолоченій траві, а він сидів на своїй конячині сам, і гніда теж перестала гасати, а на нього кроків з десяти дивився молодий безбородий і безвусий скіф і помацки накладав стрілу. Останнє, що помітив Оташ, була пір'їна, зовсім не схожа на ту, що вбила його товариша, — велика й біла, певно, лебедяча.

Оташ згадав про свій плетений, напнутий волячою скорою щит, але він був у лівій руці, а скіф стояв із правого боку.

Й здивувався отрок, що се й не страшно, й не боляче…

Перси погнали скіфів тільки тоді, коли Багабухша, який ішов одразу за безсмертними, кинув на допомогу їм першу й другу тьми свого комонного полку. Та сонце вже встигло скотитися з обіду, й доки підмога прийшла, від першої тисячі не лишилося жодного воя, другу теж добивали, а третю турнули до самих ярів, де на персів чатували нап'яті луки.

Зоружені довгими щитами комонці пішли на ворога непробивною лавою зі списами навпереваги, стріли лучників дзенькали в начищену бронзу, мовчки впинались у живе тіло людей і коней, передні падали під ноги, але на їхнє місце ставали нові й нові й ішли пробоєм, важкі й невідворотні, й лави скіфських комонців, зоружених легкома, здригнулися й покотились у яруги.

Багабухша одним з перших настиг досі не бачених воїв у гостроверхих повстяних шоломах, але поряд з ним було мало персів, і він гукнув темникові, що гнав із ним круп у круп:

— Переймай знизу!

Він зрозумів подумки скіфського ратевода й вирішив скористатись із його помилки. Скіфи кинуться через річку на той бік і стануть легкою здобиччю персів. Наздогнати їх отак навряд чи пощастило б, комонці втікали, прикрившись круглими щитиками з одзаду, й улучно стріляли супротиву переслідувачам.

— Переймай і ти знизу! — наказав вельміж чільникові й другої тьми, який наздогнав його.

Й двадесять тисяч важко зоружених персів обернулися туди, куди бігла каламутна вода річки. Та коли яруги скінчились і вої доскочили, берега, очам їхнім відкрилася дивна картина. За водою по двоє й троє вряд пливли кострубаті плотики, й на кожному було по десятку коней зі скіфами. Вервечка не мала краю, перські чільники звеліли стріляти по них важкими стрілами, та тільки найуправніші могли докинути до середини річки, й се майже нікому не завдавало шкоди.

Багабухші стало ясно, що скіфи перехитрили його, й він не знав, що робити далі.

— Гнатися! — сказав перший темник; Багабухша погодився, бо іншого виходу не було. — Рано чи пізно їх приб'є до берега. Не всі — то по одному.

Й перська комонна рать ішла й далі понад берегом. Наймужніші, кидалися з кіньми в жовті води річки, та кілька добрих сотень пішло в сей спосіб ні на що, й тисяцькі заборонили ратникам лізти у воду. Два плотики незабаром і справді прибило майже під берег, і перси закидали

їх хмарами важких і легких стріл. Се підняло настрій переслідувачам, надто ж коли вони вгледіли того, хто верхував серед утікаючого війська. Всі тепер цілилися туди, й одна стріла збила буланого коня. Кінь тут же пірнув у воду, розгойдавши пліт, інші коні теж не втрималися і попадали, а скіфи, не звертаючи на них уваги, відгреблися ще далі під протилежний берег, куди вже жодна найпрудкіша стріла не могла сягнути.

Але втікачі були приречені, се бачили всі й наполегливо гналися за ними понад берегом. Дехто вже нагледів собі й одного чи двох прудконогих, білих, мов сніг, скіфських коней, які славилися в цілому світі, й пантрував, коли сей пліт приб'є до берега.

Багабухша, аби не дати скіфам вислизнути з пастки, яку вони самі собі мимохіть улаштували, наказав третій тьмі переправитися з кіньми на лівий берег. Се змусило б утікачів триматися середини, а до середини стріли таки долітали. Тьма, перечекавши останні плоти, надула плавальні мішки й пустилася берега. Мегабіз же з рештою полку йшов і йшов далі вниз. До нього приєднувалися нові тисячі, які щойно підходили, й серед війська запанувало те веселе пожвавлення, що буває завжди, коли ворог потрапляє в безвихідь і тільки лічені години відділяють його від певної загибелі.

Се, мабуть, урешті зрозуміли й самі скіфи, бо й на плотах ущухли вигуки та знущання, й постріли майже припинились. Ратникова тула широка, та й вона має дно.

Якийсь час обидві раті рухалися мовчки, й у тому мовчанні була смерть. А коли на лівому боці Данастра з'явилися перші сотні Багабухшиних комонців і погналися вслід за скіфами й тим берегом, серед багатотисячного перського війська знявся переможний лемент. Хоч біля самого гирла, та вони однаково повитягають плоти зі скіфами на сухе.

Й тут Багабухша вдруге відчув, що не знає ворожої землі. Його комонці на тому березі, замість випереджати плотики, почали вповільнювати хід, а незабаром і геть спинилися. Й тоді радісний лемент здійнявся на плотах. Плоти сміливіше наблизилися до лівого берега, й звідти знову полетіли образливі для персів знаки та вигуки.

Далі ввесь протилежний берег темнів ядучою зеленню боліт, і коли б цар надумався картати свого першого вельможа, той не мав би чого й відповісти, бо ратевод повинен знати не тільки вороже військо, а й землю, на якій ратиться. Третя тьма кинулася в обхід болота, обминула чимале озеро, та небавом їх перепинила інша вода, широка, як десять Данастрів. І сього озера, довгого, сто п'ятдесят стадіїв, вони вже й не намагались обминати.

А незабаром і та рать, що гналася за скіфами правим берегом, теж угрузла копитами в драговину, й перси тоскно проводжали очима ворога, який безкарно втікав на плотах між густими заростями очеретів та верболозу.

Коли по лівий бік засиніло темними хвилями чимале кругле озеро й поволі розтануло за плотами, болото скінчилось, берег навис над річкою рудими зривами, із середини плотів уперед і назад передали веління:

— Пришибай-й-й!..

Очеретяний пліт Люта Пугачича пристав перший, за ним почали безладно гребти до берега й інші такі самі плоти. Нарешті сонце сховалося за Данастром, уся сіверська рать, комонна тьма, яка щойно завдала такого клопоту персам, розташувалася серед голого степу табором.

Лют Пугачич спершу думав іти далі, та ратники були геть потомлені, й коні теж, і він махнув рукою:

— Сюди вони й за два дні не прийдуть.

Боляри наказали своїм тисячам розсідлувати коней, але вогнів класти ще ніхто не зважувався. Тоді Лют Пугачич перший розпалив добре багаття, й то стало знаком. Увесь берег і степ аж до лиманської затоки спалахнув тисячею багать.

Болярин Малк приніс од воєвод перші злічіння:

— Чотириста чотиридесять і семеро, княже.

— А їхніх?

Малк стенув плечима й присів коло вогнища навпочіпки. Від полум'я його темна коротка борода здавалася червоною, а вічі дрібно блимали. Своїх завше знаєш — лише гукни, й соцькі скажуть, скільки пішло в рать, і скільки повернулося, й скільки зранених.

— На око — тисячі три, — зиркнув він на Пугачича й знову заблимав у вогонь, од чого перед очима в нього спалахували подерті червлені стяги.

Лічити можна було й справді тільки на око, бо вони ще навіть не знали, як ходять перси, й по скільки ратників мають в одному такому загоні. Перший вони знищили до ноги, другий теж, а від третього лишилося саме шмаття. Ще й дорогою, поки пливли, поклали кілька сотень найупертіших, які хотіли були наздогнати їх плавма.

Се було для початку незле, та Лют Пугачич думав, що скаже на той його вигад древлянський жупан.

А Боримисл тільки нахмурився, слухаючи Люта:

— Се як наче заєць укусив собаку.

Вони зустрілися над Верхнім лиманським озером по двох днях, і жупан Боримисл привів три тьми. Решта мала наздоганяти його, й Боримисл гадав на ще бодай двадесять тисяч.

Лют образився:

— Я перший уступив з Дарієм до раті й не злякався, а ти речеш…

Боримисл сидів, схилившись на чапракуватий стовбур товстезного береста, Лют Пугачич теж, вони торкались один одного плечем, але не бачилися. Поряд стояли Мах та Нехота, вони відчули в Боримислові ту міць, до якої слід горнутися, й не відставали од древлянського жупана ні на крок. Той сприйняв Маха насторожено, хоч і сам не знав чому, з єгиптянином же їх єднала спільна доля, й се зближувало колишніх талів.

Берест розкинув гілля над кручею, далі ж починався стан, який тепер налічував чотири тьми комонних ратників. Мах із єгиптянином пильно дослухалися розмови сіверського та древлянського князів, і коли Лют Пугачич ображено замовк, людянин, важко громадячи слова, кинув зоддалік:

— А в на-нас, к-княже, цькують ведмедів псами.

Боримисл осудно глянув на забрідного чужинця й нічого не відповів на його притчу, бо вона зовсім не тулилася купи.

Та пізнього вечора, коли вони сиділи вже не під розлогим старим берестом, а нижче, біля намету жупана, Боримисл кілька разів зиркнув на людина. Той мостився осторонь багаття до сну, в нетутешньому погляді його очей була важка задума. Нехота вже спав чи просто лежав, склепивши повіки, й Боримисл уривчасто зітхнув. Стан озивався притишеними голосами, ратники вже повдягались і гасили вогні, тільки

жеребці перегукувалися в зоряному степу. Боримисл підійшов до людина. Той уже лежав, укрившись корзном із головою, та, почувши кроки, визирнув:

— Ти щось до-до мене, жупа-пане?

Боримисл тільки покрутив головою й пішов геть. Але вранці раптом прикликав Маха, який їхав за п'ять списів позаду разом із єгиптянином.

— Казав ти зночі… То як ловують у ваших краях?

— Ве-ведмедів?.. — Людин аж ніби злякано подивився на древлянина й заходивсь розповідати:

— Ну як! Псами! Пу-пускають псів на в-ведме-дя, пе-пес ук-кусить — і втікає. Тоді знову вкусить — і знов утіка-кає… Аж по-поки…

Боримисл засміявся:

— Й ведмідь не може змогти шолудивого пса?

— Мо-може, але… Один пес із одного боку, а д-другий з другого…

Боримисл іще раз посміхнувся й од'їхав, але йому було не до сміху. Ся думка точила йому душу ще з учора, й він лише вивіряв її. Та й підсвідома неприязнь до втікача не давала йому вільно розмовляти з Махом.

Під обід його наздогнав Лютибор Пугачич.

— Жупане!.. — Він аж пашів од спеки й хвилювання. — Базар привів три тьми!

Боримисл кивнув, тоді посміхнувся:

— Се вже рать: сорок наших із тобою та тридесять бродницьких. Сімдесять тисяч. Се вже є рать, удужки як пара псів.

— Яких псів?.. — Сіверянин підозріло глянув на древлянина. — Наслухавсь отого людина Маха?

Боримисл відмахнувсь і кинув ратникові, що їхав оддалік:

— Приведи бродника!

Молодий воячик не зразу второпав, йому довелось розтлумачувати, що баш бродників уже тут і має по собі добру потугу. Й коли отрок погнав назад, Боримисл примружився:

— А ти не відаєш, як ловують ведмедів? — Лютибор лише закусив губу, тож Боримисл докинув: — Так, як ото й ти ловував.

— Се я пес? — нахмурився сіверянин, але було видно, що слова молодого жупана й похвала його припали йому, Лютиборові, до смаку.

— Всі ми яко пси теперки… — Жупан глянув назад, де на сотні гін звивалася смужка раті, й повторив цілком розважно: — Перси мають псів за священних, Люте.

Коли прибув Базар, він наказав йому:

— Йтимеш по нас і все за нами палитимеш.

Вождь бродників із самого початку визнав над собою зверхність древлянина в сій війні, проте такого наказу він і не міг сподіватися:

— Геть усе пали?

— Й хати, й села, — підтвердив Боримисл і глянув на Люта Пугачича: — Так мовлю, княже?

Сіверянин не зразу відповів. Сю думку доводилося спершу перетравити, й він тільки роздратовано сіпав свого нового буланця, якого взяв замість потонулого. Кінь теж дратувався під незнайомим верхівцем і навіть спробував двічі вкусити його за халяву. Так вони й мовчали, позираючи на сотню вивідників, що розсипалися далеко попереду головної раті.

— Еге ж! — урешті зважив усі думки Лют Пугачич, думки, що їх збудив у ньому молодий древлянський жупан.

Боримисл немовби тільки й чекав його відповіді:

— А ти сам, княже, йди вперед і зганяй усіх людей з насидженого. Хто не захоче вільно — силою!

— Ку-куди?

Сіверянин затнувся, й се нагадало Боримислові людійського перебіжця, та він із подивом одчув, що ся згадка не викликала в ньому колишнього роздратування. Він поглянув на баша бродників і зламав свою стару повелю:

— Лісу не пали.

— Не пали?

— Хату собі оратай поставить, і хлів поставить, і жито посіє, а як згорить ліс, то… то й землі вже під ногами… — Й знову спитав Люта Пугачича: — То мовиш, твої лучники ліпше стріляють?

— Од перса? Ліпше!

— Й мої не гірші за твоїх. Базарові також.

— Ти вп'ять про пса?

Боримисл удумливо кивнув і знову сказав геть інше:

— А плотів шкода.

— Плотів? Та їх тисячі можна за день. Аби очерет і по дві колодки для в'язу.

— Лисиця двічі з одного курника не краде, — сказав Боримисл, і Лютибор Пугачич уперше засміявся. Він про се й не подумав, а молодий жупан нічого не пропускав.

Пугачич натомість ізгадав щось інше — також неприємне:

— А Рядивоя нема…

Боримисл одпустив полянського княжича додому. Той дав слово привести по собі рать свого вітця, Великого князя, привести навіть силою, якщо отець не пустить її так. Та минуло вже досить часу, аби піти й повернутись, Рядивоя ж не було й не чулося, тож Боримисл змовчав сіверському князеві. Коли вітчина Великого князя, Земля Руська, стане супротиву, все піде порохом: піддасться один люд — піддасться й другий, і ні про що думати не доводитиметься.

— Я йому покажу, хай лишень… — глухим голосом проказав древлянський жупан.

Лютибор Пугачич ожвавився:

— Я ж казав тобі ще тогді.

Розділ 9

Тимна вродився по трьох місяцях після того, як вітця його загризли вовки, й скільки пам'ятав себе, найдужче з-поміж усіх живих істот ненавидів сих степових розбійників-татів. Малим любив слухати казки та бувальщини про вовків і мирних оратаїв, де гору брали то ті, то ті. Одних він порівнював із своїм загиблим татом, інших — із собою, бо знав, що рано чи пізно має вийти в степ і помститися татям з товстими холками й жовтими іклами.

Вже десятилітнім хлоп'яком він брався в облави на дикі зграї сіроманців. Та щоразу під стрілу йому трапляли кози або вухаті зайці, в той час як інші люди, селяни з їхнього Межибожа, притягали по вовку. Село звалося так споконвіку, бо тулилось на злуччі межи Божком та Богом, які й витікали неподалік, на півтора дні ходу, з однієї гори. Та ні ся гора, ні Божок із Богом не вабили юнака так, як вабила третя річка, що звалася Вовком.

Вовків там і справді було доста в будь-яку пору зими та літа, виводились вони в плавнях на тому боці, а красти овець у кошари приходили серед холодів аж сюди, в Межибіж, і ще далі, в інші села та городища полян. На Вовку люди остерігались ночувати, бо хижаки тут нападали й серед літа, коли ж лягав сніг, то не лише ночувати, а й переходити сими місцями було небезпечно. Через те й урочище навколо, й межибіжці, й інші селяни звали Вовковийцями.

Та домашні духи, певно, чи бережуть, а чи бодай значать людину невидимою печаттю, тоді її щадять і лісові, й лугові, й водяні та інші духи й торують їй стежку тудою, де менше небезпеки. Так вийшло й із Тимною. Хоч би де ходив чи де блукав, а назирці за ним ішов теплий дух домашнього вогнища Цур і стеріг його від усякої нечисті та хижого звіра. Так казали про юнака старі люди, бо тато його завжди шанував домашнє вогнище, й Цур хотів зберегти за се хоча б його сина.

Тимна й радий був із такої ласки домашнього духа, та часом і нарікав, і тоді з вуст йому зривалися докори, що Цур не дає помститися згубникам вітця. Він і картав, і благав, і правив жертви, брав із сіней за дверима батькову широколезу сулицю, перекидав лук через плече, а стріли клав у скоряну тулу й ішов у степ на Вовковийці.

Й одного разу лагідний Цур таки зважив і на його молитви, й на жертви, й на докори, бо докорам не радий ніхто, навіть люди, й поставив на Тимниній стезі вовка. Не обійшлося тут і без спомоги інших духів, бо й Цур-домовик, і Лісовий, і Луговий, і Берегині, й Русалки завжди змовляються межи себе.

Йшов Тимна з марного ловування. Вовка не здибав, а руду степову оленку з оленям пожалів.

Було вже гін за двадесять од Межибожа, навіть виднівся бір на сьому березі Богу, за яким одразу починалося село. Тимна простував ярочком, раз по раз переступаючи струмок на його дні. Й у тому місці, де бобри минулого літа вчинили загатку, йому вчулися голоси: гарчав пес або вовк, і в той гаркіт уплутувалося надсадне гудіння, немов кашляв застуджений віл.

Хай би там що кашляло, та коли то не пес, а вовк, треба було поспішати, може, се й є спіткання, про яке Тимна мріяв змалечку. Він спершу побіг, але згодом отямився й пішов обережніше. Кроків за сто

він уже виразно чув сіроманця, того ж, другого звіра впізнати й досі не міг.

Побачив їх аж за званим грабом, що густо поріс вільшиною та бузником. По той бік грубого, вже струхлого стовбура видніла чорноока голова білої кобили, й аж тепер Тимна зрозумів свою помилку. Голова лежала на стовбурі, налиті жахом і безнадією очі більмилися назад, хлопак шаснув поза кущами в той бік і побачив здоровезного рудого вовка. В сей час хижак стрибнув, учепився кобилі в ріпицю й повис, деручи закривавлені клуби кониці пазурями. Й знову пролунав той самий надсадний стогін, що завів був Тимну в оману. Ноги в білої тварини тремтіли, вона була така знесилена, що вже й не брикалась. А вовк тяг зубами за хвіст і погрозливо гарчав. Стрибнути на холку він не міг, бо кониця стояла під товстим обламаним суком. Та сили вже полишали її, й Тимна се бачив, і вовк, певно, теж знав і вперто висів у жертви на хвості.

У першу мить хлопак подумав про сулицю, та тут-таки відмовився. Зачепить найтоншу гілочку — й вовк і сього разу втече. Тремкими пальцями він обережно дістав стрілу, не зводячи погляду з рудого хижака, який уже мовби й не гарчав, а лагідно вмовляв коницю припинити опір. Але тремтіння пальців передалося й стрілі, й залізний площик ходив на всі боки. Тимна згадав, що треба робити. Глибоко вдихнувши разів з десять, він примусив жало вгамуватися, тоді затамував подих, напнув тятиву до самого вуха й пустив.

Скавульнувши від болю й несподіванки, звір упав клубком під ноги кониці, тоді схопивсь і щодуху дременув геть, аж кущі бузини залопотіли. Тимна кинувся вслід, та хоч як шукав, але ні вовка, ні навіть кривавої пляминки ніде не було. Кленучи й себе, й ту силу, що поквапила йому руку, не давши путньо прицілитись, Тимна пішов назад до поваленого граба. Кониці побачити він і не сподівався, та й не вона цікавила його, а вовк, який і сього разу вислизнув. Але кониця стояла на тому самому місці, лише припала геть скривавленим крупом до землі. Почувши людину, вона здригнулася й спробувала встати, та марно;

передні, досі випростані ноги їй теж підломилися, й кониця впала на бік. Тимна підійшов ближче, намагаючись не лякати поранену тварину. Ввесь лівий віддух у неї був розірваний, звідти випиналися синюваті кишки й бігла кров.

Аж тепер Тимна зрозумів, що сталося. Під самим стовбуром, якого хтозна й коли звалила буря, лежало чорнооке, як і кониця, лошатко, безсило тицьнувшись чорненькими губенятами в мох під деревом. Воно щойно знайшлося й навіть не пробувало п'ястись на слабкі цибаті ноги. На ньому ще й рідна вода не обсохла, й мати, сама знесилена, боронила його до останньої змоги.

В тому не було великого дива, бо так ведеться, що всіх на світі матерів, людських і звірських, стереже небесний Рід і його земні доньки Обереги. Вони додавали сил і сій кониці, недаремно ж стільки часу втримувала хижака, хоча давно вже мала впасти з вительбушеним черевом.

Коли Тимна ступив ще зо три кроки, біла тварина підвела голову, й хлопак прочитав у її вічу благання.

— Не бійся, — сказав Тимна. — Се я.

Від голосу людського в кониці затремтіла скора, й тепер вона дивилася на Тимну лише правим оком, а ліве було в сухому потолоченому листі. Хлопак підійшов і торкнувся пальцями її хряпів. Кониця зорила не блимаючи, але шкура в неї перестала тремтіти.

— Се я, не бійся, — повторив Тимна, мовби вона могла втямити його. Кониця важко дихала, й за кожним віддихом сині кишки з розпореного черева випирали дужче й дужче. Повагавшись, хлопець метнувся до струмка, набрав у смушеву шапку води й заходивсь обмивати рану. Так він бігав сім разів, а тоді витяг із шапки товсту голку з плоскінною ниткою й почав, обережно запихаючи кишки в черево, латати дірку в

конячому віддусі. Так чинив його старший браг Володимир, коли їхній бичок-друголіток завісився на тину й розпоров собі черево.

Та робота посувалася мляво, бо скора була тверда й цупка, мов постіл, і за кожним уколом здригалась. Нарешті, вбгавши й останню петлю кишок досередини, Тимна втер чоло. Кониця дихала рівніше, й навіть кров із латаного вже не йшла.

Він приступив до біленького лошатка й підважив його. Лошатко захиталося, розчепірило довгі ноги, та не падало, й Тимна сказав, приємно здивований:

— То ти жеребець!

Мале переступило й знову стало, безтямно втупившись у листя бузини.

— Ти ще не видиш, — мовив хлопак. — Іще маєш сито на вічах, тому й не видиш. Але не бійся, прихищу.

Він знову збігав до струмочка, що витікав нижче від боброві загатки, й приніс у шапці води:

— Пий, дурненьке!

Лоша не пило, бо ще не вміло нічого робити, й Тимна підніс шапку кониці. Та поворушила хряпами, та голови не підводила. Хлопак переступив їй через шию й почав підіймати, голова була важка й неслухняна, та коли хряпи вмочились у воду, кониця стала несміливо смоктати.

— Осе! — зрадів Тимна й побіг ще.

Так він просидів над пораненою твариною цілу ніч і пів наступного дня, в обід же покрутився довкола, бо й самого почав катувати голод. Але нічого не вдовував, із'їв кетяг бузини й знову сів поряд. Лошатко тинялося в кущах, теж голодне, й Тимна не знав, як йому зарадити. Тоді видоїв коницю в шапку й заходивсь напувати жеребчика. Малюк ласо плямкав, але пити не вмів, і Тимна попомучився, доки навчив його сієї примудрості.

Лоша стояло й облизувалося довгим і невправним язиком, а Тимну посів ще лютіший голод. Бузина кипіла й каламутилася в його шлунку, згодом почало нудити, й не допоміг навіть кислий борщик, якого росло понад струмком у яру чимало. Наникавшись до нестерпу, Тимна вдруге видоїв коницю. Молока з голодного вим'я цвіркнуло в шапку зовсім мало, та воно пахло так смачно, що хлопак, тамуючи відразу, заплющив очі й геть усе висьорбав.

На душі проясніло, й він пішов до води. Траву та листя кониця їсти відмовилась, але борщу несподівано з'їла цілий оберомочок. Тимна ввірвав ще, та сього вже було забагато.

Так він пересидів ще одну ніч, а вдосвіта прокинувся від тихого стогону. Кониця стояла похитуючись, а лоша хазяйнувало в материному вим'ї. Певне, молоко не бігло, й кониці було боляче.

Тимна встав і відтяг настирливого малюка. Біла кониця щулила вуха, не знаючи, кусати людину чи ні. Він спробував погладити її, але кониця сахнулась. Тоді Тимна взяв лошатко за шию, повів, а матка покірливо запереступала вслід.

До обіду, спочиваючи, вони дістались Межибожа, й Тимна під здивованими поглядами сільчан увів коницю до стайні.

Там вони й перебули до раннього падолисту. Старійший брат Тимни Володимир марно силкувався привчити коницю до хомута. Вона не

давалася нікому, крім свого порятівника. Мале ж за літо виросло в цибатого стрункого лошака, який ходив за Тимною, мов свійський пес. І коли Володимир, озлившись на дику коницю, вирішив продати її в інше село, Тимна серед ночі накинув їй на шию мотуз і повів у степ.

За ярами, де й порятував коницю, він зняв повід, але тварина стояла й не хотіла йти сама. Тимна пішов навмання. За річкою Вовком і Вовковийцями водилися загони диких білих коней, єдиних на всю Русь. Коням вовки не були страшні, й той рудий одинак десь-то випадково зайняв відсталу жеребну коницю, сподіваючись поласувати гарячим плодом з її черева, та й сам одніс у незнані займища гострожалу Тимнину стрілу.

Вони йшли цілий день, а коли Тимна розіклав під гостроверхою грушею багаття й спорядився ночувати, кониця втупилась у вогонь і не відійшла цілу ніч. Лошак, якого Тимна прозвав Князем, теж улігся поряд.

Загін вони вздріли раннього рання. Біла розгониста пляма рухалася на них з-під вітру, й кониця перша почула родаків. Задерши голову, вона довго дивилася в той бік, звідки линуло хазяйновите іржання водиря, який літо в літо єдиний мав право підходити до неї, щоб наповнити її спрагле черево новим життям.

Дикі коні зайняли весь проміжок від болота до Синього лісу, ноги їхні втопали в травах, і здалеку займище здавалось молочним озером. Тільки чорні гриви перебивали ту сліпучу білоту. Обриси плями раз по раз мінялися, й коли вона повужчала, Тимна зрозумів, що загін суне сюди на повному скаку.

Першою думкою було втікати. Тоді він згадав про гостроверху грушу-дичку й не рушив. Дерево завжди дасть йому притулок, та й оружжя має. Хлопак підняв руку, полапав гострий площик вітцевої сулиці й глянув на лоша. Воно бігало кругом своєї матері й здивовано дослухалося її ще досі не чуваного іржання. Загін плив і плив, уже видно

було й окремих коней, що випереджали гурт, гасаючи одне одному навперейми. То були молоді конички й жеребчики, та Князь іще ніколи не бачив коней, крім своєї матері й отих запрацьованих волохачів у стайні Тимниного двору. Кониця ж стояла й, високо задерши голову, квилила в ранкову прозорінь.

Біла пляма загону вже стала рябою, й Тимна бачив, як передні коні, приспиняючись, одкушували вершечок шелюгових пагонів і знову бігли. Й раптом увесь загін став, як укопаний. Туди ще було зо п'ять поприщ, та хлопакові вчулося басовите гримання. Наперед вийшов стрункий чорногривий жеребець, а малеча поховалася в гурт. Жеребець підняв голову й запряв білими вухами. Й коли Тимнина кониця проквилила ще раз, він мовби здивовано відгукнувся. Кониця відчула, що її впізнано, й зірвалася через невисокі кущі до загону, та лошак не пішов услід за нею, й вона стала, тоді прибігла назад, укусила його за чубату холку й знову побігла. Височенький цибатий Князь потрюхикав був за нею, та спинився й вернув до Тимни. Хлопак обняв його за шию, поцілував у пукластий лоб і помалу штовхнув до кониці, яка крутилася між загоном і дитям і розпачливо іржала. Князь неохоче подибуляв, раз у раз озираючись на хлопака. Вже біля матері він став удруге, та кониця підбігла, вкусила його за кучерявий чорний хвостик і попхнула поперед себе грудьми. Й так вони бігли через трави та прижовклі кущі швидше й швидше, нарешті злилися з білим загоном, і загін обернув Тимні хвости. Довгогривий, як змій, водир із могутніми чорними нижче колін ногами якийсь час дивився в бік дерева, далі, вздрівши людину, танцюючим скоком подався вслід за табуном, розпустивши по собі довгий чорний хвіст.

Але, пробігши три-чотири гони, загін звернув до свіжої трави при болоті й почав пастись. У сю мить зійшло бліде осіннє сонце, заповивши біле коняче озеро золотим серпанком. У тому видовищі, яке щохвилини мінило свої береги, годі було щось вирізнити, й Тимна підібрав із трави лук, розперезав з-під свитки тятиву, нап'яв її й потяг ноги додому, не озираючись. Хотілося плакати, мов щойно втратив найближчу собі

істоту, та він тільки шморгнув розкислим за холодну ніч носом і забрів у росяну траву.

Те почуття втрати не полишило його до самих ярів, а в яру, серед хащів уже голого безлистого кленаку він побачив свого вовка. Власне, то був жовтий кістяк, обчурканий гаддям і мурахами, обмитий дощами та зливами, лише кілька жмутаків рудого клоччя нагадували про вовка. Між дугастими ребрами в нього стриміла зламана тичка. Хлопак обережно витяг її. То була шматина стріли, й він упізнав свій площик.

Нестримна радість охопила юного руснака. Він підняв угору недоламок з іржавим жалом і голосно, на все хлоп'яче горло заспівав перше, що спало йому на думку:

Срібляне орало,

Що із неба впало

Та й золотим стало!..

Пісня була щедрівська, вона зовсім не пасувала до такої притичини, й Тимна почав тулити до неї свої власні слова:

Ой убив єсмь вовка,

Та й убив я-м вовка,

Дуру-ду-ду, дуру-ду-ду-у!..

До самого дому він ішов наввистрибки, бо то була справжня радість. Виповнилося марення всього його життя. Навіть братова прочуханка цупкими віжками по голій сідниці не вихолодила Тимну. Та й Володимир,

побачивши уламок стріли, якось особливо глянув на малого й, кинувши мотуз під приспу хати, заходився пильно роздивлятися площик.

— Таки ж наш, — сказав він сам до себе, й ті його слова враз піднесли Тимну до рівнища дорослих можів сім'ї.

Стара мати взяла площик і поклала в кутку між рогачами. Там жив теплий дух їхнього вогнища, домовий Цур, і се була вдяка йому й за мсту, й за те, що вхистив її сина від хижого звіра.

Добру сідмицю Волод пильно стеріг найменшого брата, возив його з собою й на чорне орання, й до току тіпати коноплі, та на восьмий чи дев'ятий день Тимна знову викрався й удосвіта пішов на Вовковийці.

За сі теплі осінні дні врочище пожовкло, тільки трава в лузі та при дальньому болоті зеленіла. Цілу ніч просидів Тимна біля багаття під гостроверхою грушею, але білих диких коней не було ні вночі, ні вранці, коли все довкола вкрив перший прозорий іній. Горнучись у руду сірячину, він мляво лупав підсмажений окраєць паляничкй й клацав зубами від холоду, бо вогонь згас, а розкладати завдруге не хотілося. Сонце сього ранку було ще блідіше, й хлопак дивився на нього, не блимаючи. І коли воно зігнало іній і висушило траву та майже прозорі кущі, пішов навмання далі.

Загін він уздрів аж за п'ятим озером, про яке межибізькі хлопчаки мовили, що не має дна й там живе найстрашніший водяник — князь усіх водяників, берегинь та мокрих русалок. Остережне вибравши гіллясту безверху вербу, Тимна почав гукати:

— Княже!.. Кня-же!.. Кня-аже-е!..

Дикі білі коні почули його, перестали пастися, й уперд вибіг уже знайомий Тимні кучматий довгохвостий водир. Острашливо підбігши до самого берега, він гримнув на людину, що стояла по той бік, і повагом,

ляскаючи себе чорним опахалом хвоста, вернув назад. А Тимна загукав ще дужче:

— Кня-же!.. Кня-же!..

Водир удруге підбіг, удаючи, ніби збирається дістати людину через озеро, й ще сердитіше загрухтів. І коли Тимна гукнув ще раз, із гурту вийшла струнка кониця й легким клусом побігла вздовж берега. Слідом їй гасало цибате коненя. Жеребець наздогнав її й спробував завернути, та вона прищулила вуха, й він одстав, розгублений од такого досі не знаного в загоні непослуху.

Кониця бігла кругом озера навскаки, й лошак випередив її, й незабаром став, розчепіривши білі чорнокопиті ноги, біля Тимни. Й хлоп узяв його за гарячу шию, й мале поклалося йому борідкою м'якої чорної губи на плече. Коли ж підбігла кониця, хлопак заходився лупати присмажений пшеничник і годувати лоша та його матку. Жеребчик кумедно ворушив гострою губою й брав хліб у рідкі молочні зуби, хоркаючи на Тимну бризками. Тоді берегом загупотіло, й хлопак підвів голову. Страшний і могутній, як тур, жеребець був уже зовсім близько. Тимна відступив до верби, ладний будь-якої миті сховатися між кострубатим гіллям, та кониця випнула чорнооку морду назустріч водиреві й попередливо іржнула. Жеребець став і почав рити землю волохатим копитом, і з горлянки в нього вихоплювалися низькі вривисті згуки. Й так він стояв, гуркаючи, аж поки Тимна згодував усю хлібину. Й коли білий дикий велетень ображено пішов геть, кониця й собі поплентала до загону, прикликаючи своє маля.

Відтоді Тимна, дочекавшись останнього, Дажбожого дня сідмиці, коли всі в хаті чинили требу домашнім духам і кумирам, лаштуючись устріти неділю, неробочий день, брав вітчу сулицю, кликав двох псів-вовкодавів і виходив у степ. І ніхто вже не боронив йому, бо він сам став оратаєм і ловцем, і мав чин ходити всюди, куди йому заманеться, тим більш у недільний день.

Загін білих диких коней снігував понад отим глибоким бездінним озером, яке не вкривалося кригою й у найдужчі морози. Тимна ставав під безверхою вербою й кликав своїх друзів. Кониця з лошам приходили, з'їдали хлібину й верталися назад, а хлопак ішов додому, бо зимовий день короткий.

І майже щоразу приносив у хату вовчу шкуру.

Згодом він почав носити своєму Князеві овес і ячмінь і носив зряду чотири літа й чотири зими, й лошак непомітно виріс на здоровезного жеребця. Й коли одного ранку, знайшовши загін під Синім лісом, Тимна погукав, першим обізвався до нього Князь. Що сталось із тим старим жеребцем — лишалося таємницею, а загін уже підкорявсь новому водиреві — Князеві.

Було літо, й молоді кониці дбали про подовження свого роду. Князь був схудлий, але голову з довгими косами чорної гриви тримав гордовито, й хвіст його плив над землею, мов повісмо карого диму.

Кониця вперше не прийшла зі своїм сином, десь-то мала іншого, молодшого, який потребував її захисту й ласки, й коли б хто побачив Тимну біля величезного дикого жеребця, не повірив би власним очам. Тимна, випнувшись за сі чотири літа, був здоровим хлопом, більшим і за брата свого Володя, супротиву ж могутнього водиря диких коней здавався малим і нікчемним. І було ще дивніше, що білий кучматий жеребець лащиться до нього, чухає йому губою щоку й дозволяє сідати верхи.

Розділ 11

Уже два дні йшла рать понад лівим берегом Данапру. Велика річка тут звивалась гострим коліном, і комонці рухалися заплавою, не добираючи шляхів. Одколи сімсоттисячне військо персіян перейшло Дунай, ні люди, ні коні не знали спочинку. Потомлені й схудлі тварини

походом смикали високу лугову траву та вербові пагінці, скрегочучи зубами по бронзових вудилах.

А військо вже йшло трьома довгими валками. Зночі Боримислові підоспіла древлянська рать у дві з половиною тьми комоней, а разом прибув і полянський княжич Рядивой, якого тут давно перестали чекати. Його п'ять тем сунуло лівою рукою, понад самим берегом, і здавалося, що то сивий Данапр-Славутич вийшов з берегів і вдарив хвилею навпрошки: русичі були всі на білих комонях, чорногривих і чорнокопитих. і Боримисл мимохіть милувався з краси руського походу.

Й ще одне могло б здивувати кого завгодно: поряд із Боримислом на буланому жеребці їхав Лют Пугачич. Він мовчав і дивився вправуруч, де виступали його комонці, строкаті й нетерплячі, як і їхній жупан. Та Боримисл уже добре знав удачу сіверського ратеводи й ні з чого не дивувався.

Після крутого завою Данапр лишився позаду, й почалася мала вода: тут у Славуту впадала річка Комонка, й іти стало важче. Коні раз у раз перепинались об купиння або чвакали по розкислому дерні, й земля пружно вгиналася під ними.

Боримисл розсердився й гукнув Батурі, що чалапав на п'ять сулиць позаду:

— Чи зиркала вивідцям повилазили? Куди рать ведуть?!

Велій пан бісякувато глянув на Чернегу поряд себе, й соцький малої дружини відразу пішов шукати воєводу тисяцького Годана, бо вивідці були його людьми.

Жупан Боримисл махнув усім іти не звертаючи, а сам пустив коня вчвал до високого довгастого пагорба, що самітно бовванів між

сіверським і древлянським походами. Лют Пугачич теж пустився вслід, і вони збігли на гору майже водночас.

— Отуди мали б вивести, — ще не зохоловши, тицьнув Боримисл бичем уздовж невисокої гряди, що тяглась рівнобіжно до берега Комонки.

Горб, на якому вони стояли, досі плавкий і поступливий, у сьому місці вривався стрімкою глинистою кручею, й далі трава вже не була така драговита. Лют Пугачич мав сказати щось жупанові за ту траву, бо далі не міг зносити напруженої мовчанки, та сказав інше:

— Оно там твої ускоки вигрібаються.

Боримисл озирнувся. До них підтюпцем правували Мах і Нехота. Людянин знову сидів бока, звісивши обидві ноги на ліві ребра кобили, й Лютибор посміхнувся:

— Чого се, мов на пастьбу вирушив?

Мах непривітно зиркнув на сіверського князя:

— По-позбивав зад собі, я не кк-комонець, а мо-мо-моряк…

Він заїкався дужче, ніж звикло, й Нехо-єгиптянин пішов йому на виручку:

— Княже, в моряка мозолі на долонях, а не там, де в тебе…

Лют Пугачич засміявся, намагаючись удаваний жарт перейняти за справжній, але ніхто з трьох не підтримав його, й він звів брови. Єгиптянин підійшов до Боримисла:

— Маю ректи тобі річ їдну, та не відаю...

Лют Пугачич одверто подивився на нього й на Боримисла, й жупан вирішив уникнути нової суперечки, бо вона ввесь час назрівала, й сіверський ратевода тільки шукав якоїсь причіпки.

— Речи при ньому! — сказав він єгиптянинові, кивнувши на Люта.

— Се він має ректи.

Нехо підтрутив людина трохи вперед, і той почав, хвилюючись:

— Жупане!.. Зно-но-ночі чув пе-пе-пе...

Коли він починав отак пепекати, всім ставало ніяково, Мах се знав і сам заливався знітом, наче жінка. Він сіпнув єгиптянина за полу корзна:

— Ре-ре-речи с-сам!..

Нехо заходився розповідати, як учора зночі, коли надійшла підпомога Боримислові й привів своїх п'ять білокомонних тем полянський княжич Рядивой, син Великого князя, Мах блукав станом поміж кущами та багаттями й в одному місці почув розмову. Якийсь ратник сказав: "Осе привів своїх Рядивой, отець же не волив приводити". Другий одказав: "Привів, бо став талем Боримислові, й ти-с би так учинив, коли б тобі мечем до черева..." Перший завважив: "Мечем! Хай би Рядивой пішов та витяг з Іскорості сина Велеслава, чи як його. Заспівав би тоді Боримисл!" А той посміявся: "Мудрий ти задньою мудрістю!" — "А що хіба?" — "Що! Досі вже й витягли того недоростка". "Бре!" — "Ото тобі й бре!" — "Хто се тобі мовив?" — "Старий будеш!" — "Буду, якщо персіянин не потне. Тож сила — у-у-у! Недурно Ярополк не хоче йти супроти нього. Дарій прийшов на древлянського жупана — хай собі й тнуться. Так сей же даве!.." — "Погуляй, — відповів йому товариш. — Ось витягнуть з Іскорості його вилупка, то й..." — "Хто витягне?" —

"Хто, хто! Ярополк! Велкий князь" — "Бре!" — "Сам увидиш!" — Другий подумав і відповів: "То й до ладу. В'їлися мені сі древляни. Ліпше вже бути під одним, та хоч своїм, полянським. Досі всі землі під нашим князем були… Ото тільки що не хочуть вальчитися з персіянином…" — "Дурню, тобі гірш орати землю, ніж махати мечем?"

Розмова ввірвалася, й Мах, який став її мимовільним свідком, пішов до свого вогнища й переповів усе єгиптянинові. Того звістка розхвилювала дужче, ніж самого Маха, бо й знав він сю землю краще, — землю, й людей, і їхні закони, й звичаї.

— Буде котора, — сказав він, і Мах теж перейнявся його хвилюванням. Коли закотириться, людям стане не до персів, князі зчепляться між собою, й охабляться й меча, й сулиці й скубтимуть один одного, а Дарій перейде через них, як ніж межи ребрами…

— Ходімо! — сказав Нехо, й Мах повів його до того місця, де чув розмову. Обидва мали при боці короткі йонійські мечі, й серця в обох ледь не вискакували з горлянок.

Але на тому порожньому місці тепер горіло з двадесять вогнів і в усі боки вешталися вої — сотня чи й дві. Єгиптянин із людином поникали між багаттями, й Мах марно дослухався, щоб упізнати бодай знайомі голоси. Але то було приблизно так само, як знайти пухлого тунця в переповненій до насадів рибальській варці. Згодом і вогні погасли, й виморені нескінченним походом ратники втихли…

Нехо й людин стояли, чекаючи відповіді Боримисла. Вони знали, що молодий косатий жупан з голеним підборіддям похмуро кине їм: "І ви чекали аж досі й не прийшли зночі?" Й не відали, чим виправдовуватися, бо виправдання не було.

Та Боримисл раптом зострожив вороного, й щирий кінь стрибнув із кручі сторч головою. Коли решта обережно засходила вниз, саджаючи

коней на круп, жупан Древлянської землі гнав навперейми своєму походові, який устиг збочити й виходив з драговиння на суху гряду.

Лют Пугачич став о ліву руку й глянув на нього. Боримисл був аж мокрий, і те не належало скидати на швидкий клус. Сіверського князя вхопили дідьки:

— Тепер підеш которитися за сина свого? — Й коли той нічого не відповів на його закид, більше не втримувавсь: — Он персіянин! За нами, а не там, куди всіх ведеш! Побійся Бога та Юра! Шістнадесять тем по тобі тягнеться! Сто шістдесят тисяч на комонях! У штани налляв? То так і речи! Стариця ти, не між!

Жупан Боримисл нестямними очима подивився на Люта Пугачича, який був добрим десятком літ старійший од нього, та в зіницях йому не спалахнула чорна іскра. Вони плавали, мов у густому тумані, й вид йому напнувся, й довгі вуса провисли вздовж уранці поголеного підборіддя, й брови зійшлися високо над переніссям у страдницькому нахмурі. Лют Пугачич уперше придивився до молодого жупана й замовк. І Нехо з Махом, які їхали трохи позаду, притримали повіддя, вражені не Боримисловим стражданням, а розгубленістю задерикуватого князя Севери.

З-одзаду підскочив сотник малої дружини Чернега:

— Жупане! Він здалеку чув сваріння між ратеводами, та мусив утрутися, бо й вістка, яку приніс, не чекала. — Прийшли сли.

Боримисл непорозуміло глянув на свого сотника, з-під шапки в якого виглядало сиве пасмо панської коси.

— Які сли?..

— Їхні! — махнув Чернега назад. — Дарія-царя сли. — Й раптом геть недоречно пирснув у кулак: — Там такий, що й… Тьху! Промини ме, сило нечиста, земна й водяна, лісова й перелісна! — Й тричі плюнув собі через ліве плече: — Тьху-тьху-тьху!

Боримисл із Лютом Путачичем обернулися. З правої руки древлянського походу скакала чота з десяти-дванадесяти воїв. Усі вони були вбрані в чорне, навіть при боці щити їхні були чорні, напнуті буйволячою скорою, й тільки коні під ними спотикалися різні. Перед же вів струнký комонник у яскравому хнистому корзні, що вигравало сріблом і золотом. Поли корзна маяли за можем, наче крила заморського птаха. Та не сей дорогий плащ і не блискуча зброя можевого коня притягали до себе всі очі. Там, де проїздило сольство, западала мертва тиша, коли ж чота проминала, в шерегах походу здіймався гомін, який ріс і дужчав, ніби вслід за персами котилася невидима хвиля.

Лют Пугачич зустрів чужинця пришелепувато роззявленим ротом, непоголене підборіддя задерлось угору, а права рука мимохіть учепилася буланому в холку, аж кінь щулився. Соцький воєвода, тамуючи бісики в вічу, зиркав то на Люта Пугачича, то на прийшлого, то на свого жупана, й Боримисл аж тепер збагнув, що так розгойдало військом. Чужинець у срібно-золотому хнистому корзні підігнав до Боримисла й торкнувся долонею чола:

— Цар царів сле мене! Цар усіх земель і всіх людей, які тільки є під сонцем!

Се був не між, не людина, а якийсь нествір із важкого сну. Під очима в нього зяяли дві довгасті чорні дірки з рожевими вінцями живої скори, й вух теж не було, й довга чорна борода клинцем та чорні вуса не здобили його вид, а мовби ще дужче відражали.

— Твого царя я й сам відаю, й усі відають, яких земель він володар, а яких ні. Але не мовиш, хто ти сам.

— Зопір, син славного Багабухші, сатрап Вавілона й усіх його городів!

Зопір почекав, коли скіфський цар злізе з коня й на знак шани до царя всіх царів стане навколішки чи бодай хоч уклониться сидячи. Та Боримисл і не думав злазити, навіть повід коневі пустив, і перський вельміж, повагавшись, непевно прилаштувався поряд із ним.

— І що рече Дарій? — спитав Боримисл так само недосконалою грецькою мовою, як звертався до нього й персіянин.

— Цар царів рече: присли мені землю й воду з рук своїх, і я ласкаво пущу тебе цілувати мій царський чобіт! Осе!

Чорні перські ратники зі списами та мечами двома лавами йшли позаду, а вслід їм сунули древляни, чільні й підлі, й похід їхній простягся хтозна й куди за пагорки, ліворуч пливла біла річка полянських комонців, а з правої руки вої князя Люта Пугачича, й Боримисл зострожив, нічого не відповівши персіянинові. Соцький наздогнав його й зо пів гін вони їхали поряд, за сим жупан пустився далі супроти течії, а Чернега повернув назад до злого й розгубленого сла.

Молодий сатрап заходився щось гукати до нього, та ні перської, ні грецької мови Чернега не знав, решта навколо теж, і він лише плечима сіпав. Зопір хотів був пуститися вслід за Боримислом, але Чернега перепинив його:

— Ей, ти! Куди? Тута! Тута будь!

Персіянин зрозумів його промовисті рухи, й шрами на його спотвореному виду спершу зблідли, тоді зайнялися вогнем.

А Боримисл, перетнувши валку древлянського походу, раптом погнав у берег навскоси, в голову білокінної вервечки русинів, і поїхав

обіч Рядивоя. Розлютований шарпаниною свого вершника, вороний жеребець почав згонити злість на білому чорногривці руського княжича, й настрій тварин передався обом можам.

— Замислив єси вийняти мого сина? — сказав древлянський володар синові Великого князя.

Той непорозуміло глянув на Боримисла й потяг коня.

— Хто се тобі навів такого?

— Люди добрі! — відповів круглим словом жупан.

— А для чого б се?

— Ти й гадки не маєш? — пильно глянув скоса на свого ровесника й родича Боримисл.

Русин не витримав того погляду й почав шукати причини до відчепу. Та причин не було, й жоден болярин чи воєвода не наближався до двох володарів, які балакають між собою. Нарешті він гукнув назад:

— Любомире!

Та коли малий болярин під'їхав на чалому інохідцеві, Рядивой ще не вигадав, куди б його послати. Зрештою махнув рукою, бо Любомир тут був ні до чого, й той поволі відстав, а Рядивой мовив:

— Маю гадку, в який бік ведеш. Але я й не думав твого сина… Коли не ймеш віри — можу й заклястись.

— На чім? — осторожився Боримисл, бо клятьба буває різна, й людей вона в'яже по-різному.

— На чім завгодно, — тихо відповів Рядивой. — Хоч на мечі, хоч на землі.

Боримисл охолов. Коли русин їсть землю, то вже клятьба найстрашніша, й переступити її ніяк. Але наступної миті кров знову заграла в ньому й линула до голови, в вухах йому гуло й гупало, мов руків'ям меча об сухий стовбур, і він ледве стримав себе, щоб не крикнути на все поле:

— Якщо ти про се гадки не маєш, то має твій отець!

То був і справді страшний здогад, і Рядивой не знав, як його спростувати, бо кожна людина може клястися тільки за себе, в чужу ж душу, навіть у вітцеву, заглянути не владна.

— Ти уволив мені, й не взяв гріхом не серце душу мого вітця. Й я привів тобі рать осю, а ти мені віри не ймеш…

Боримисл уп'явсь острогами в боки чорного жеребця й погнав спершу в голову свого походу, тоді звернув до першої тьми. Він пересвідчився, що княжич непричетний до того заміру, але марно б вої між собою не говорили. Від Великого ж князя можна було чекати й не такого підступу, й молодий жупан остаточно втвердився на думці, що вождь усіх земель піде на будь-яке, тільки б узяти його знову до рук.

Здибивши розлютованого острогами жеребця біля свого тестя, темного воєводи Батури, він одкликав його з походу й сказав:

— Бери сотню на добрих комонях! Батура здивувався:

— Куди? З персіянами?

— Додому! — відповів жупан. — На Вітчину.

Й коротко пояснив, що хоче від велійого пана. Батура відвернувся, сховавши в кущуватих бровах злу іскру, й уперто проказав:

— Зрана.

Сонце стояло високо вгорі й до вечора можна було ще здолати двадесять гін, але Боримисл добре знав уперту вдачу тестя — коли його приневолити, однаково вчинить по-своєму, відійде за найближчі горби й розсідлає коні. Виваживши старого пана довгим поглядом, він неохоче погодився:

— Ліпо. Зрана.

Темний воєвода здогнав чоло своєї тьми, а Боримисл пристояв, роздумуючи, тоді пустив коня понад походом ускач і вклинився між перським слом та ще якимось його воєм.

— А пощо се Дарій… так розкидається своїми сатрапами? — спитав він, добираючи призабуті грецькі слова. Мову еллінів він вивчив у Єгипті: там того часу грецька лунала так само вільно, як і єгипетська, бо фараон охочіш обставляв себе чужинцями, ніж людьми свого племені.

Спотворений перс блиснув на нього проваллям носа:

— Не тямлю речей твоїх. Пощо "розкидається"?

— А по то, що ми, скіфи, вбиваємо чужинців, котрі приносять нам лихі вісти. — Боримислові було видно тільки відтяте вухо персіянина, яке поволі наливалося кров'ю. — Прийшов вивідувати?

— Ні, — буркнув Зопір. — Прийшов із миром, а мироносів ніхто не вбиває.

— Сей мир нам не до серця, — відмовив древлянський жупан. — Ми нікому ще не лизали черевіїв. І не мир ти приніс нам, а рабство. Таких людей ми четвертуємо і віддаємо нашому ратному кумирові, якого звемо Юром, а греки — Ареєм.

Сього разу шрами на персовім обличчі зблідли й стали біліші від смаглявої шкіри, й на провалля носа не можна було дивитися. Так вони й їхали круп до крупа, й коні їхні теж прислухалися, прядучи вухами назад. І коли попереду зблиснула вузенька притока й кілька молодих дружинників кинулися шукати броду, Боримисл, і досі не зводячи погляду з потворного обличчя вісника, мовив:

— Але я не займу ні тебе, ні жодного твого воя.

Зопір поволі обернувся в його бік:

— Пощо?

— Аби повідав своєму цареві, — Боримисл умисне підкреслив слово "своєму", — нашу волю й наш одвіт. — І, вже підохочуючи коня до броду, мовив інше: — Та й чув я про тебе вельми многе… А ми вміємо шанувати міжність і в наших ворогах.

Річечка була мілка, до черева коневі, жупан перечалапав її вчвал і більше не повернувся до перського сла, якого й далі пропускали попереду древлянської раті. З голови до ніг чорні комонники із полку безсмертних настовбурчено рухалися за вавілонським сатрапом, і під тисячами поглядів їм було дуже незатишно.

А Зопір їхав, мов у тумані. Все довкола, свіже й зелене, яке спершу так дивувало молодого сатрапа, тепер утратило барви та пахощі, й він до самого вечора не промовив жодного слова навіть до царевого євнуха Мітробатеша, котрого Дар'явауш зумисне послав з ним. Шахиншах

вирішив позбутися його в такий спосіб — оддавши на поталу сим шакалам, і слова скіфського царя змусили Зопіра замислитись.

Він був єдинаком чільника комонної раті Багабухші, та отець ніколи не тремтів над ним — завше водив у рать близьку й далеку. Потому, як Зопірові вдарила двадцять п'ята весна, саме збунтувався чорностінний Вавілон. Перси його облягли, та ніяк не могли взяти. Допоміг це зробити Зопір. Він обкарнав собі ніс та вуха, перебіг до вавілонян, сказав, нібито його так спотворив Дар'явауш. А коли вавілоняни йому повірили, він підступно відчинив брами й упустив до Вавілона перське військо. Дар'явауш винагородив Зопіра так щедро, як ще жоден цар не винагороджував жодного смертного, й зробив його, двадесятилітнього вельможа, досмертним сатрапом Вавілона по саму луку, де Тіглат зливається з Уфрату.

Й нарік його можем своєї одинадесятилітньої доньки Парміс, нарік привселюдно й привсеміжно, та літа спливали, вже ввосьме води Уфрату виходили з берегів, донька задівувалась, а Дар'явауш неначе забув про своє слово й своє кляття…

Коли сонце скотилося до важкої чорної хмари, що заповивала ввесь небокрай із заходу, скіфська рать стала на ночівлю. Слам перського царя розіп'яли дві великі полотки — одну для чільника, другу для учти. Зопір повагався й запросив до свого намету Мітробатеша. Євнух мулявся, та було видно, що ті запросини припали йому до смаку, він удячно вклонивсь вельможеві й звелів одному з безсмертних перетягти його нечисленні речі сюди.

Й коли вже добре смеркло й табір, гомінкий і ляскітливий, ураз притих, стало ясно чути передзвін молотів. Аж тепер молодий сатрап усправжки відчув, що він серед раті, яка, задкуючи, втікає під навалою дужчої сили, але збирається се робити й надалі. Коли ратник клепле потуплений меч, він мислить не про ласку ворога, а про війну.

Зопір звів очі на євнуха. Той дивився йому просто в чорну вирву носа, та, певно, думав щось своє. Й згодом тоненьким жоночним голоском виспівав:

— Клеплють… Люблю слухати ковалів серед ночі.

Його слова, як і слід було сподіватись од євнуха, відображали зовсім не те, що снувалося на думці, — навряд чи пісня ратних ковальських молотів збуджувала в його серці такі солодкі видіння, й Зопір се знав, бо змалечку призвичаївся до хитрини жонолицих євнухів.

Два безсмертних послали в одному краї полотки молодому сатрапові, в протилежному — Мітробатешеві, між узголів'ями в них блимав жовтим вогником каганець на високій тринозі, вони сиділи й дослухалися притишених голосів, близького й далекого іржання спутаних коней та дзенькання молотів, що відлунювало на всьому обширі серпневого пересохлого степу. Мітробатеш, кілька разів одспапнувшись, мовив:

— Парко… — й вийшов з намету, а за хвилину-другу, коли Зопір уже розібрався й ліг, у полотці змову почулися кроки. Сатрап удавав сплячого. Не було жоднісінького бажання розмовляти з безвусим і безбородим царським служкою, та почулося грубе кахикання, й Зопір обернувсь. У наметі, ледь освітленому мерехтливим бликальцем, стояв між із голеним підборіддям, в ошатному строї скіфського вельможа. Протягом дня сатрап не раз бачив сього неспокійного чоловіка з лихим вогником у вічу й знав, що се володар одного зі скіфських племен. Перський сол одкинув легке вкривало й звісив босі ноги додолу. Скіф щось квапливо забелькотів своєю незрозумілою мовою, й Зопір тільки сидів і висвистував діркою в носі. Той почав тлумачити, голосно вигукуючи кожне слово, як говорять до глухих та чужинців, і се тривало поти, поки до намету ввійшов Мітробатеш. Обоє заперемовлялися, й певно таки по-скіфському, й Зопіра се здивувало.

— Ти вмієш їхньої мови?

Йому тільки тепер стало ясно, чому Дар'явауш одрядив з ним саме свого євнуха. Мітробатеш вибачливо всміхнувся молодому сатрапові й сказав:

— Се цар скіфів-сколотів, які речуть на себе сіверяни. Ймення йому Лют Пугачич, а греки речуть на нього Скопасіс, і ми також.

— Відаю, — озвався Зопір. — Мислиш, як не маю носа, то й очей не маю?

У голосі його забриніло роздратування, се було від непередбачених одвідин, і євнух солодко всміхнувся до примхливого сатрапа:

— Не сердься. Скіф має тобі щось повідати.

Зопір зітхнув, бо сердитися й справді не було на кого, й сей скіфський цар не винний у їхніх із Дар'яваушем стосунках.

— Що він рече?

Мітробатеш довго розмовляв із Лютом Пугачичем пошепки, перетлумачив же кілька слів:

— Рече, аби ти вийняв сина скіфського царя Боримисла, на якого ми речемо по-грецькому Ідантірс.

— Як?..

Зопір устав, і чорна дірка в його носі зробилася ще чорнішою, бо шрами зблідли й помертвіли від хвилювання. Й коли кров знову підійшла й дірка трохи пригасла, євнух пояснив:

— Рече, аби ти вийняв того малого царського сина. Він зараз у їхній столиці, й по нього цар виряджає гінців малою потугою: сто воїв комонних.

Се було схоже на пастку, якусь нову хитрість, і Зопір спробував самотуж ухопити край нитки, що веде до клубка. Та видимої причини не було, й сатрап Вавілонії ще дужче схвилювався. Він підійшов до скіфа й упритул засопів на нього чорною вирвою:

— Хочеш перекинутися на наш бік?

Лют Пугачич хапнувся рукою до золотовручного сікуна при боці, тоді клацнув ним у піхва й, не тамуючи голосу, сказав:

— Коли б тобі не даровано живота, я би посік тебе тут-о!

— Що ж ти хочеш? — розгубився Зопір.

— Збитися! — вигукнув Лют Пугачич і знову притишив голос: — Хочу збитися з вами, а він не хоче!.. Коли ж виймете сина його з Іскорості, він стане до січі. Зумів, перський обшматичу?

Євнух перетлумачив, ковтнувши останні слова, й Зопір замислився. Коли дії ворога тобі не зрозумілі — дошукуйся причини; коли ж сам ворог зачне їх тлумачити — дошукуйся ще пильніш, — і зовсім не там, де тобі вказують. На те й ратіння, й се головний закон його. Закон, яким Зопір і сам володів незле. Він подумав, що дала б зараз його згода чи відмова, та пережите за день не давало зосередитись, і цар скіфського племені з лютою відвертістю дивився на нього, й жонолиций брезклий євнух теж скалив око, аж зморшки розбігались йому віялом до вух, і се ще дужче дратувало й розсіювало. Й Зопір не знайшов іншого виходу:

— Добре, я помислю.

Мітробатеш переклав його слова.

— Мисли тут-таки! — сердито наполіг сіверський князь, але сатрап Вавілонії тільки невиразно кивав головою та дірка в носі його то ширшала, то знову блякла.

Шарпнувши завіску дверей, Лют Пугачич вийшов, і євнух теж подріботів за ним, а коли по довгому часі вернув до полотки, Зопір і досі стояв біля ложа в довгій, розрізаній спереду від пояса до самого низу сорочці.

— Парка ніч сьогодні, — мовив євнух, аби впередити можливі розпитування, й розплився товстозадим жоночим тілом на ложу.

Зопір і собі ліг, але заснув тільки над ранок.

А вранці сотня добре зоружених древлян на кутих конях одкололася від головного походу й рушила понад лівим берегом Сіверського Дінця вгору. Попереду їхав темний воєвода, велій пан Батура. Їхав, зціпивши зуби, не озираючись на голову походу, й його важко зігнута спина промовляла ратникам сотні ліпше за будь-що. Й мало хто й увагу звернув на те, що вслід сотні погнав самотній комонець на буланому жеребці. Вздовж походу та впоперек між трьома валками полян, сіверян і древлян вешталося й гасало безліч усякого люду, й один комонник не міг би нікого вразити.

Се був сіверський князь Лют Пугачич. Здолавши чвалом десятків зо п'ять поприщ, він вихопився на чималий пагорок і роззирнувся. Походу звідси не було видно, тільки далеко, на самім овиді, де стояло сонце, тремтіла над степом довга хмарка прозорої куряви. Зате попереду в зеленому видолі рябів загін коней і ворушилися люди.

Князь осміхнувся й погнав туди. Під розлогою вербою на березі вузенької річечки стояв простий літній намет, а довкола паслися

стриножені коні без сідел. То тут, то там видніли ратники. Душ п'ятеро, геть розібравшись, купалося в річці, борюкаючись і кашляючи, тільки незасмаглі зади блищали. Дехто шукав холодку під кущами, бо дерево було тут одне; решта займалася хто чим.

Лют Пугачич увійшов до намету, злякавши двох робів, які шаснули йому з-під ніг і поховались. У полотці, просто на незайманій траві, лежав темний воєвода, розкидавши руки й ноги.

— Зморився? — проказав Лют Пугачич, і той поволі перекинувся набік, а тоді й сів. — А зять твій мислить, що ти вже не знати й де.

П'ятдесятип'ятилітній пан почав нітитися й виправдовуватись:

— Хіба я тутечки той… найдурніший! Понеділок сьогодні, важкий день. Узавтра зрана й той…

Лют Пугачич успокійливо зітхнув:

— Не бійсь, не повім твому зятеві. Йди заутра й вирятовуй того робича, що від нього рибою тхне. Вирятовуй на свою голову й на голови своїх онуків…

Розділ 12

Коли гінці повідомили, що прибув руський княжич Рядивой із п'ятдесятьма тисячами комонців, Боримисл аж одітхнув. Одпускаючи його в Русь, він вірив, що княжич повернеться. Та потім і Лют Пугачич, і решта вельможів увесь час одверто чи тайкома насміхалися з нерозсудливості молодого древлянського князя, й він почав і сам вірити, що літа й сивий чуб на лобі — то таки не остання річ, і йому бракне досвіду знатись і на людях, і на видимих та невидимих діях кумирів, які кажуть смертним шлях перстами знаків та полічб.

— Був би Рядивой при нас — могли б ми веліти Ярополкові, що нам заманеться, — сказав Лют Пугачич, коли всі зрозуміли, що княжич просто втік, та й годі. — Рікли б виставити дві тьми — виставив би дві, рікли б три — й три б дав. А теперки…

Боримисл одно лиш острожив свого вороного, не знавши, що відповісти на слова сіверського князя, Тепер би не було нічого дивного, якби Великий князь не тільки зачинив усю свою рать у верхів'ях Богу, а ще й виставився супротиву Древлянського розмирця й которуна британоголового.

Тоді Рядивой, якого вже всі й чекати перестали, раптом з'явивсь у підмогу зі своїми п'ятдесятьма тисячами. Дивлячись на нескінченний похід білих коней з чорними гривами, хвостами та бабками, древлянський князь аж просяяв. Досі він устиг зібрати шість тем своїх одноплемінців із-за Ірпеня. Й до п'яти тем Люта Пугачича та Базара прилучалося ще п'ять тем руських.

— Се вже рать, — сяйнув він очима на довговолосого полянського княжича.

Лют же Пугачич, який щойно повернувся після чергового розладу, вхопив йому слово з вуст — і вичахнути не встигло:

— Та ж і я речу: шістнадесят тем, сто шістдесят тисяч! Зіб'ємося?

З нетерплячим сіверянином треба було виважувати кожне слово, й Боримисл, мов і не чувши Люта Пугачича, заходився розпитувати в Рядивоя про похід, і про Русь, і про Великого князя.

Рядивой щиро визнав своєму братові вдруге:

— Отець одговоряв…

— Пощо?

— Боїться він тебе. Каже: "Дай йому рать, то й Меч одбере!"

Боримисл не відповів. Одверто мовлячи, ся думка вже точила мозок і йому, та він одганяв її. Меч Юра Побідника і тримає той, кому він належить за поконом і законом і кому його дасть Велике віче — старці всіх трьох земель: Руської, Сіверської й Древлянської. Так заведено споконвіку; колись меча тримали великі древлянські жупани, а від якогось давнього часу його передано русам. І хто зламає дідній закон, тому не минеться: кумири зради й сваволі не допустять. Так думав Боримисл і тепер радів, що руський княжич сам прийшов до нього зі своєю потугою, бо заради землі прадідів молодий древлянський володар був ладен і гріх смертний на душу взяти.

Та коли Мах із єгиптянином повідомили його про ті балачки серед руських воїв, Боримисла мов окропом ошпарило. Він охолов до русича й, мов равлик, затулився у власній шкаралупині від цілого світу.

Так було завше, як тільки він одчував, що над його сином нависає загроза. Всі думки й подуми Боримисла були тепер там, на Вітчині, за Ірпенем, і під серце скочувався холодний клубок страху: що з Велеславом? Інший же клубок, важкий і гарячий, розпинав голову, аж череп тріщав од лютого болю: йшла війна, жахлива й досі не бачена, все військо дивилося на нього й чекало його слова й помаху руки, а думка наче кам'яніла, рука ж ставала м'якою та безвільною.

Він одрядив додому свого найближчого родака з сотнею добрих воїв, а через два дні пошкодував: було б ліпше вирядити когось чужого. Не спавши цілу ніч, він уранці послав навздогін Батурі соцького воєводу Чернегу з велінням, щоб Батура віддав йому чільнцтво, сам же вертався до своєї тьми. То було вже й геть нерозважливо, та Боримисл не міг із собою нічого вдіяти й увесь час по тому карався здогадами, чи наздожене Чернега темного воєводу.

А Батура ж був йому тестем і дідом його двох синів… Боримисл поновлював у пам'яті кожне слово тестя, кожен його погляд, і на серці ще дужче хололо.

Се почалося давно, ще того літа, як він вернув із мандрів світами, й тривало понині. Раз у раз, коли жупанські чи ловчі шляхи приводили його коня до гирла Десни, Висьгородця та Кийлева, перед очима оживав холодний, мов восени, червневий ранок, сірі, як цина, хвилі й дивна істота при самій воді.

Розвиднялося дуже повільно, в кілька заходів. Коли Боримислові здавалося, що вже ось-ось має зійти сонце, небо знову чорніло й усе кругом облягала холодна ніч. Потім починало мовби сіріти, й те непевне світло розливалося тільки на малому клаптику. Лише по другому чи третьому разі він зрозумів, що то не світанок, а повний місяць просіює крізь ведмедно хмар своє найтонше борошно.

Він то провалювавсь у тягучий сон, то знову розплющав очі, тіло його тряслось од холоду, зуби дрібно й гидко клацали, а нога боліла, мов хтось пиляв її зсередини серпом.

Востаннє він прокинувся, коли нарешті небо відділилось від землі, а вода від суходолу. Щось глухо плямкнуло й збудило його. Боримисл обернув голову й у самому березі побачив людину. Чи то був між, чи хлопець — навряд би хто й угадав, але постать видалася йому досить химерною: на голові чорний смушевий ковпак, схожий до перекинутої цеберки, а з пліч висне широкий рудий кожух — аж ноги затуляє.

Боримисл принишк у своїй печі, яку сам собі видовбав звечора в крутій піщаній урві, й мацнув рукою побіч. Вузенький двобокий ніж удавився в траву та пісок, і він його не зразу намацав. Якщо то можик, то мусить мати при собі бодай поганеньке оружжя, якщо ж хлопак-підпасич, то палицю з гегою. В обох випадках кривій, сливінь одноногій людині годі боронитися самим ножем, навіть отаким двосічним, навіть

єгипетським. І доки Боримисл вагався, як йому повестися: гукнути чи й далі нишкнути в дучці, людина обернулася й побачила його.

Обоє були однаково вражені: людина через те, що вздріла незнайомого в піщаній норі за самісінькою спиною, а Боримисл тим, що се була діва. Власне, й не діва, швидше дівка, хоч ковпак на голові та явно вітчий кожух заважали бодай приблизно вгадати її вік.

— Ой Леле, мати божа!

Від несподіванки вона аж присіла, й сей її страх упевнив Боримисла, що небезпеки немає й дівка тут сама, бо нікуди навіть о поміч голови не повертає.

— Ти древлянка єси? — спитав перемерзлим голосом хлопак, і вона слухняно покрутила вітчим ковпаком.

— Не… русинка-м…

— А кличеш Лелю. — Сей погук він пам'ятав ще з дитинства, хоча за спливлих одинадцять літ устиг позабувати безліч рідних слів. — А що тут чиниш?

— Лов'ю…

— Рибу?

Дівка трохи оговталася й устала, й кожух знову затулив їй кінчики пальців на босих ногах. Вона кивнула, й ковпак ізсунувся на брови. Дівка закасаним рукавом поправила його.

— Яку… рибу?

Вона розчепірила руки:

— Отаку. Більша ходе глибш, а в мене… нитка мала.

Боримисл спробував роздивитися, чим вона ловує. З рукава в дівчини висла білувата волосінь із зашморгом сильця, й на ньому шматик приваби. Хлопак спружився вилізти, та спухла від ночі й холоду нога була мов колода й люто заболіла.

— Не вилазь! — раптом стрепенулася дівка.

— Пощо? — спитав хлопак, дослухаючись болю, який повільно попускав уражену ногу.

— Щоби не вдіяв мені лихого.

Він осміхнувся:

— Не здогнав би, коли б і хотів…

— Пощо?

— Бо на їдній нозі.

— А то?

Хлопак зневажливо махнув рукою, й дівка сміливіше підійшла. Між полами кожуха зблиснув широкий ловецький ніж.

— А пощо ти прийшла так рано?

— Бо зараз остер ліпше бере: він любе, як рано й зимно. А ти як звешся?

— Борис… А ти?

— Оленка. Мої тато тамечки-го кийлюють, а я сама сюди ходю по малих острів.

Дівка була чорнява й білолиця, верхня губка розтулялася дзьобиком, і Боримисл дивився на неї довго й пильно. Він уперше за сі десять-одиннадесять літ бачив тутешню жону так близько й був страшенно здивований, що вона зовсім не схожа на темноскірих і губатих єгиптянок.

Дівка закинула своє сильце на десять кроків од берега й забула про хлопа в норі під кручею. Кілька разів міняла привабу, та остри більше не бралися, чи то відлякані голосами, чи з якоїсь іншої риб'ячої притики. Тоді вона підійшла до дучки в вогкому піску, й Боримисл побачив її здобичу: дві чималих, у півтора ліктя, острини — стерлядинка й жовтоперий клевень.

— Е, — схаменулася дівка, — сидю тутечки, а тато вже їсти хочуть. Тре йти юшку…

Хлопак жадібними очима дивився на довгу, обваляну в піску рибу, дівчина ж у вітчій гуні вже збиралася йти. Мав би бодай чимось утримати її, та всі слова повсихали на язиці, й то було від голоду та хвилювання. Нарешті він сказав перше, що трапилось:

— А Ірпінь ще далеко?

— Та ше… — відповіла дівка. — До обіду сляху. Тобі на Ірпінь?

Боримислові стисло горлянку. Зараз вона піде, й він знову лишиться сам, як усі останні місяці, голодний, і цькований, і хворий, а до інших людей він не зважиться підійти, бо тут земля полянська, й хтозна, як

поведеться Великий князь із древлянським жупаничем — талем, що втік із Єгипту самочинно й самовільно.

Раптом Оленка струсила з себе гуню й постала перед ним у самій сорочці та плахті. Плахта була в червону й жовту клітинку й розчепірювалася попереду вузьким косинчиком, не затуляючи колін, рожевих од холоду, як і пальці та п'яти босих ніг. Вона й справді була схожа на оленичку, струнка, вигониста й довгошия.

— Ти, мо' їсти?..

Хлопак мовчки хитнув головою й відвернувся, бо клубок у горлянці вже просто пік його.

— То я зара!..

Підчепивши острів пальцями за руркасті роти, вона кинула собі гуню на плечі й подріботіла берегом угору. Боримисл чекав її не знати й скільки, навіть куняв, щоб ізгаяти час, а часу визначити не можна було, бо хмари котилися над Данапром, ледве не черкаючись об хвилі. Врешті-таки почув рипіння кроків. До нього наближався між у такій самій рудій гуні, як і дівка, лише підперезаній залізним цепком. Він був такий високий, що гуня сягала йому вище колін, хоч у дівки тяглася по піску. Й ковпак на ньому був такий самий, тільки новіший, а ноги мав у дігтярних чоботях.

Боримисл сторожко дивився на можа, між так само не зводив із нього віч, підійшов, перегнувся навпіл і спитав:

— Ти хто?

Хлопак стисло розповів йому, й між сказав:

— На ось попоїж та йди собі. Бо зачує славутицький князь — матимеш клопоту.

Він махнув рукою, Боримисл простежив його покив і ледве вирізнив серед дерев'я на горі віддалік кілька чорних стріх. Між витяг із-за пазухи невеликий клуночок, поклав біля хлопака й мовчки пішов. Аж згодом почувся його сердитий оклик:

— Ану-м, вирячилася!..

Дівка слухняно подибала за вітцем, навіть не озирнувшись, а Боримисл узявся до клуночка. Шмат м'якого сірого хліба та стерлядячий хвіст розтанули йому в роті, й незчувся. Тоді схотілось пити, він ледве зліз осипом до берега, лежачи, напився води в якій плавала дрібнесенька рибка, трава й кора. Натруджена нога заболіла так, що годі було ворухнутись, і він лежав на вогкому піску бока, поки біль ущух, а тіло засіпалось од холоду.

Про дальшу путь годі було й думати, й хлопак ледве дістався свого барлогу, скрутивсь у затишку й заснув.

— А ти ще тутечки?

Боримисл посилкувався не розплющувати очей, та повіки зрадливо сіпалися, й дівка знову сказала:

— Покажи ногу.

Й, не чекаючи, глянула сама. Вся ступиця була червоно-синя й аж лишала від розпуху. Та рани ніде не було, й вона спитала:

— Гадюка хіба?

— Оріх, — відповів хлопак.

— Водяний горіх! — здогадалась Оленка. — М-м, се таке, шо м-м!.. Давно?

— Тії сідмиці.

— На тому тижні, — сама собі переказала дівка з древлянської руською говіркою. — Чу, ти лежи тутечки, а я сходю домів. Чуєш?

— Угу. А ти де живеш?

— Ондо! — кивнула кудись над саму голову йому дівка. — В Берестовому, над Либіддю. Я раз-два!

Вона шерхнула по піску тертими полами старої вітчої гуні, й кроки її завмерли десь угорі. Сього разу Оленка теж длялася, коли ж прийшла, в руках у неї темнів рудий клунок. Вона розгорнула його, се була геть подерта дублена гуня, й дбайливо вкутала Боримисла під саму шию. Тоді добула з-за пазухи білий клапоть, у якому шаруділо темно-буре зілля, збігла в берег, кілька разів умочила його в воду й знову підійшла:

— Простягни тако-го… — Боримисл одчув у хворій нозі різучий холод і мимовільно сіпнувся. Дівка тихенько примовляла: — Се бабця мої дали нишком. У-у, вони в нас добра відьма: всеньке Берестове своїм зіллям лікують. І з Славутича люд бігає до них, і з Висьгородця…

Боримисл угрівся й, заколисуваний її вуркотанням, не помітив, коли вона й зникла.

Так Оленка приходила до нього два дні вранці та в обіди, перев'язувала спухлу ногу й, лишивши клуночок їжі, зникала, тягнучи гуню по піску. А третього ранку, щойно вона пішла, на голову Боримислові сипонуло, в продухвині блимнула чорна тінь, і перед ним

став, широко розчепіривши ноги в постолах та рудих білих станях молодий можик, хлоп літ на двадесят. Він довго роздивлявся Боримисла, й той теж глипав то на його зведені докупи густі чорні брови, то на вишивану сорочку під грубою свитою, то на заломлений ковпак із сірого ягняти, то на ніж, який блимав кістяною колодочкою з-під широкого червленого пояса. Каре волосся в нього виглядало тільки спереду, стрижене, як і в усіх полян, під макотер, а вуса були ще зовсім ріденькі й короткі

— Чу! — сказав хлопак. — Я — Видота з Берестового, й вона моя! Чув? Шоби тебе до вечора тут не було. Бо прийдемо з хлопаками й викинемо за ноги в Славуту. Чув?

І сторожко поглянув угору над кручі, де щойно зникла Оленка. Тоді застромив ножа глибше за червлений пояс і неквапом ізсунувся в берег. Він ішов, не озираючись, і в кожному русі його була сила й самоповага, й Боримислові похололо всередині. О сій опухлій, мов колода, нозі, розтіпаний пропасницею, він не міг би стати супротиву й Оленці, не те що здоровому хлопакові.

Дівка прийшла в обіди легкома, без вітчої гуні, гнучка й сполохана. Видота вранці наздогнав її під Берестовим і так виразно глянув, що вона зрозуміла, де допіру був і що міг там зробити. Півдня вона мліла серцем, але збігати в далекий берег не важилась, бо вдома був тато. Коли ж він пішов змінити на плотах товариша, Оленка вмить прибігла.

— Ховайся, Борисе! — прошепотіла дівчина, тремкими пальцями перев'язуючи йому ногу. — Той Видота лютий хлоп — заріже! Йому вже троє чужосельців праве мсту… З Висьгородця, й із-за Яропеня, й з Княжичів…

Перев'язавши, вона почала витягати Боримисла з барлогу, він спершу пручався, тоді таки став і сам підводитись. Оленка заповила себе його рукою за шийку й потягла берегом угору. Так він і стрибав

хтозна й скільки, виснучи на ній, Оленка ж тільки роззиралася, чи їх ніхто не бачить, і примовляла:

— Ше трохи, ше трохи… Вже й Славута кінчився, се тут уже Почайна… — Вода в річці стала тиха, як в озері, тут і там хиталися на вітрі лодді та човни, людей же не було, бо в таку негідь і холоднечу риба ловиться хіба вдосвіта. Схили над Славутою кучерявилися берестовим пралісом, стрімкі й величні, й Боримисл видавався собі ще дрібнішим і нікчемнішим. — Осісьо вже й Хрещатик починається… — важко сапала втомлена дівка, тягнучи його узвозом угору. Його рука звисала їй над самісінькі груди, що порхали під сорочкою, й хлопак одводив пальці, аби не торкатися їхньої гарячої пружності. В голові гуло від болю та розгуби, й він стрибав і стрибав на здоровій нозі, й за кожним разом його штрикало три швайки: одна в ступню, друга в стегно над коліном, а третя в самі нутрощі.

Хрещатик виявився прудкою річечкою на дні глибокого яру, глинисті береги поросли хащами калини, бузини та глоду, й коли по ліву руку від них яр пішов навперехрест широким відгалуженням, Оленка повела його в затишок між калини. За непрозірним кущем вона спинилася й розвела гілля. Там була добра яма, досередини закидана торішнім вогким листям.

— Поседь, а я зара… — мовила дівчина; побігла межи кущами й незабаром принесла цілий оберемок зелених конопель, матірки.

— Посадю тебе, затулю матіркою, й ніхто не побаче, — сказала вона й заходилася викидати з ями верхнє, примочене дощем листя. Боримисл укотився досередини, стережучи ногу. Яма дихнула пліснявою й грибами, але тут було тихо й затишно, й тільки від їдучих пахощів матірки крутило в носі й хотілося кахикати.

Оленка заставила його, прикидала коноплі ще й вогким толітнім листям, і хащі глухого яру враз поглинули шелест її легких кроків.

Тепер вона приходила до нього теж двічі на день, але в різний час, бо Берестове починалось одразу над кручами яру й сюди можна було прослизнути непоміченою. Й засиджувалася довше. Третього дня, коли дівка перев'язала його й відвернулась, аби вільніш обідав, хлопак узяв ще теплий окраєць пшенишника, глибоко вдихнув його духу й, мов набравшись міжності, сказав:

— Озьму тебе жоною!

Дівка здригнулась, та не повернула й голови й глухо прошептала:

— Не пустять мене за те…

— Хто?!.

…По тижні часу, коли знову стало на годині й Боримисл до півдня вилежувався на сонечку, гріючи пухлу ногу, коли небесне око падало стрімко на Хрещатий Яр та Славутич-город, а ластівки ширяли в рожевому сяєві променів і ловили комах, коли навіть над ранок у затишному барлогу не доводилося вкриватись, а бджоли прокидалися ще вдосвіта, Оленка вранці не прийшла.

Боримисл, підпираючись на дубовий патичок, вилазив з хащів і необережно виглядав дівки до самих обідів. Але вона й в обіди не прийшла, й хлопак не знав, що й думати. Й коли з останніми променями сонця згасали його останні надії, вона мов із неба впала.

— Де ти взялася? Я й не чув! — звівся навстріч їй, кульгаючи, Боримисл. Усі страхи й сумніви геть випарувалися з голови його, й він аж сяяв од щастя.

Дівчина глухо мовила:

— Ворота…

— Що — ворота?

— Обмазано.

То мала бути якась прикметина, та Боримисл, десять літ проживши на чужині, все позабував: і закони, й звичаї своїх племен і тепер тільки дивився на дівку, нічого не тямлячи. Вона пояснила:

— Видимир, Видота отой, із хлопами ворота нам у дьохоть вимастили, а віз на стріху підважили.

— Куди на стріху?

— На хату, на самий верх, де лелече гніздо-о-о…

Вона голосно зайшлася нестримним плачем, і Боримисл, припавши до неї, ніяк не міг допитатися, що то за знак і що за кара така.

— Че-че-е-ерез те-ебе… — нарешті вимовила Оленка й сердито відтрутила його руки з плечей.

Так вони й сиділи, аж поки зовсім смеркло й над Хрещатим Яром повисли великі теплі зорі. Чорні столітні та двохстолітні велети діброви чітко вирізнялися на тлі темно-синього неба, тоді поблякли й мов розтанули, й Боримисл насилу здогадався, що то з-за Данапру, якого тут звуть Славутою, і ходить місяць. Над дібровою полинув тоскний кигит сови, й десь аж з-під городу Славутича йому відповів інший: "Кі-і-т… кі-і-іт… Ту куняв, тут ку-няв!.."

У Єгипті сього птаха мали за священного, старий волох кумира Сета казав, що сови — то душі померлих, і Боримисла завжди непокоїв той журливий оклик. Стрічні кручі Хрещатого Яру маячіли вдалині зеленим сріблом, тут же було чорно й моторошно від протяглого квиління сови.

Й раптом здалеку, мовби з-від самої Почайни, долинув інший голос, і хлопак із дівчиною перезирнулися. Там гавкали пси, й гавкіт тоненькою цівкою продирався між хащами яру аж до них. Спершу він був схожий на крик сови, тепер же випрозорів.

— Пси, — шепнув Боримисл.

Дівчина потвердила:

— Собаки! — й ураз підхопилася з місця: — Тікай! Се по тебе!

Хлопак здвигнув плечима, та вона вхопилася й почала його тягти вниз до Хрещатика:

— Я знаю: се по тебе!..

— Зодкуду ти…

— Тікай!.. Тікай, Видота на все ладен. Я не ходю до його, так він ладен кожного звести, тікай!

Боримисл полапався в темряві, знайшов ціпок і заходивсь упостриб дертись просто хащів, а валування собак дужчало, певно, вже проминули витоки Хрещатика й пішли за течією вниз.

— Вистежив, Пек йому! Пек! Пек!..

Оленка намагалась підтримувати хлопа й ще дужче заважала в густосплетінні живого й висхлого віття, й коли вона в темряві послизнулася на невидимих печерицях і впала, Боримисл теж упав. Темні духи лісу кидали йому під ноги всякий непотріб, і хлопак, стогнучи від болю, тільки тепер згадав, що жодного разу не влестив їх ні хлібом,

ні пивом, ні навіть чистою водою, та пси гавкали вже зовсім близько, й хтось грубим голосом кликнув: "Цю-цю, Рябий!.."

Оленка перша зіп'ялася на ноги й, хапаючись руками за коренюччя, побігла назад угору, тоді вернулася й підсобила хлопакові. Боримисл рачкував навколінцях, мліючи від шпигання в стопі, яке передавалося вище й вище. Він уже не чув ні собак у яру під собою, ні голосів, що котилися за собачим гавкотом. Лише повз і слухав того нестерпного болю, від якого нудило й земля вислизала з-під рук і хилилася, намагаючись прихлупити його з головою. Й коли дівка, голосно й хрипко сапаючи, турнула Боримисла в барліг, він утратив тяму.

Опритомнів од гарячого дотику. Поряд у тісній шарудливій ямі, придавивши йому ногу, лежала Оленка. Він надсадне застогнав, і її маленька долоня лягла йому на вуста. За кроків десять чулося тріщання й хекання псів, і знову той самий голос підохотив звірину: "Цю-гцю, Рябий!.." Було чутно, як пес метається й шастає в гущавині, шпарко нюшачи слід, і двоє в барлозі намагались не дихнути. Тоді далеко внизу, певно, коло Хрещатика, лунко й ляскітливо, як на зайця чи оленя, гавкнув інший пес, йому приголосив другий, а Рябий, що досі нюшив навколо барлогу, радісно скавульнув і понісся геть. Услід йому залопотіли важкі кроки людини, яка дерлася крізь хащі, не добираючи шляху.

Оленка з Боримислом лежали й нишкли добру годину чи й дві, доки валування втихло десь у пониззі яру, тоді почулося знову й розтануло аж за горбами біля Почайни.

Лише тепер Оленка вривчато зітхнула й пригорнулася до хлопака:

— Пішли... А я б тебе не дала: хай би Рябий шматував мене...

Він обійняв її і поцілував у розпашілі щоки, дівка затремтіла, той трем і нетерплячка передались і йому, й він заходився цілувати Оленку

в очі, в пружні вуста й шию. В паркому й темному барлозі гостро тхнуло прив'яленим конопляним зіллям, і той дух лишився в Боримисловій пам'яті на все життя. Й не тільки тому, що врятував його від псів і злих людей, а й через те, що в запаморочливих хвилях матірки Оленка стала належати йому…

Розділ 13

На землі свого племені завжди щирий і згідливий, Базар раптом став дибки, мов норовистий необ'їжджений ат:

— Далі не пале!

Знервований і витомлений за сі останні дні Боримисл поглянув на нього вовком, а баш бродників узявся виправдовуватись:

— Далі Хоре карай… Не можу! Й бродники вбивай Базар. Де коні паси — нема трава! Де гарби ставляй — нема ставляй! Баран помирай, кобила помирай, молока нема — діти помирай!

Боримисл важким поглядом притиснув бродницького вождя Базара, й той, сидячи на маленькому волохатому жеребцеві, обкачаному в сажу, схилив голову. Тоді зиркнув з-під шапки на сіверського князя, а сказав Боримислові:

— Нехай севера пали!.. — Се було гейби по-дитячому, й Боримисл кинув се Базарові, та той жалісливо заблагав: — Нехай Лют пали!.. Як не видиш, коли гори твій степ, то на душа легше…

Боримисл перевів погляд на сіверського князя:

— Підеш ти.

Й Лютибор Пугачич напродиво швидко згодився:

— Я — то я.

Боримисл виважив його з ніг до голови, й Лютибор Пугачич не витримав погляду молодого жупана. Боримисл збагнув, чому він так швидко погодився, й лиха думка кольнула його в серце. Та то мусило бути навівання Чорного бога, й він глухо сказав:

— Озьмеш не всю, а половину раті.

Шпаковусий Лют зареготав:

— Яко Великий князь наказуєш! Мене й Ярополк не може приневолити: скільки схочу, стільки й поберу. Візьму всю свою потугу!

— Озьмеш половину, — ще глухішим голосом проказав Боримисл, і зіниці його хижо спалахнули. Князь Лют знав, що за наступним словом древлянин видобуде меч із піхов, і страх нікчемною змійкою посмоктав його серце, хоч він ніколи не боявся блиску нагострених лез, а десь-то мав і вправнішу руку.

— Не стачить півпотуги, — примирніше сказав Лют Пугачич. — Вельми в бродників широкий степ.

— Стачить, — мовив Боримисл і поквапно зострожив свого вороного. Дужчий мав бути той, чиє слово зверху, і се він уже добре затямив. Лют і Базар їхали ступою, він же погнав здобувати голову походу, який уже впірнав у вибалок за бором.

Се було в обід, а надвечір, коли жупанові Боримислу вже напнули полотку й сонце тихо конало в чорному хмаровинні за Доном, прибув гонець:

— Жупане!.. Котораються… — Він ледве тримався на ногах від утоми, й поли в нього були підіткнуті під широкий ремінний черес.

— Хто?

— Задні!..

Боримисл махнув більмастому робові Сауку, й той побіг сідлати, та вслід йому гримнув розсерджений голос:

— Не мого! Свіжого коня!

Й по годині часу був уже в задніх тисячах. Стан сіверського князя вирував од криків та вигуків, услід Боримислові сипонуло лайкою, та він притьмом ускочив до полотки Люта Пугачича. Сіверський чільник стояв біля підпори в повнім оріжжі, мов і відпочивати після похідного дня не належало, й спокійно дивився на прибульця.

— Се ти їх збурив? — спитав той.

— Ні, — відповів Лютибор Пугачич. — Ратники твого Базара. Люди хочуть скуштувати перської крові, а не втікати світ за очі з дідньої землі.

Сі круглі, мов берегова рінь, Лютові слова не чіпали й не дряпали, бо таких слів уподовж останнього місяця Боримисл наслухався досхочу й донесхочу, й він сказав, кивнувши за полотку, де вирувало людське море:

— Ходімо, княже, до них.

Білосвитні та білоштанні сіверяни стояли купками й сиділи купками, й ніхто не збирався до сну, хоч із сонцем військо мало рушати далі,

нести вогонь на бродницькі степи. Коли князі вийшли й стали в дверях полотки, люд почав сходитися ближче, та гамір не вщухав.

— Слухайте! — гукнув Боримисл, однак голос його потонув, мов камінчик у болоті. Жупан підняв руку, й се теж не вгамувало вировища, тоді він роззирнувся кругом витяг меч і заходивсь обіруч, мов сокирою, рубати вільху перед полоткою. Й рубав довго, поки впрів, і коли товста галуза впала й розбурхала найближче багаття, вихопився на високий пень, що сягав йому підборіддя. За спиною в нього була друга така сама галуза, й він сперся на неї й глянув. Доки сягало око, блимали й курілися вогні сіверської раті, та головна потуга зійшлася до княжого намету, й тепер його могли бачити далеко. Він підніс меч, і живе лезо заграло, ввібравши блиск вогнів, і гамір поволі вщух Боримисл вигукнув:

— Севери!.. Чого хочете?.. Смерти-и-и?..

— Смер-ти-и-и-и!.. — покотилося луною на цілий табір, і коли передніші змовкали, той гомін підхоплювали далі й далі, й страшне слово котилося горбами й вибалками, наче сам бродницький степ, безкрає дике поле, що не відало ні плуга, ні рала, забагло смерти. Ті, кого Боримисл міг чути, кричали:

— Хочемо смерти в своїй землі! Смерти!..

Жупан Боримисл подивився додолу. В Люта Пугачича вид закам'янів, і по ньому грали криваві одлиски багаття. Він і не глянув на Боримисла, й той стрибнув з високого пенька й пішов до намету. Князь сіверян подався за ним, і коли ввійшли, схопив Боримисла за плечі й торсонув. Древлянин нестямно сіпнувся й струсив його руки, та той сказав:

— Жупане! Речу тобі: не важ діднім поконом! Інакше...

— Що — інакше?

— Повернись усп'ять, і зустрітимо перса сулицею!

— А що інакше? — аж кипів древлянський жупан.

— Інакше скажуть, що курка міжність твою випила.

Сі слова несподівано притлумили Боримислове роздратування, й він уже тихо, але ще непохитніше мовив:

— Буде, як я речу.

— А що речеш?

— Те саме: рано!

— Рано? Рано! — вибухнув Лют Пугачич, мов перейнявши від жупана його допірішню злобу. — Й котимося далі й далі, й він глитає нашу землю, а ми втікаємо, як побиті пси! А що б ти мовив, коли б твого сина перс ухопив? І далі б тікав?

Він кинув у вічі Боримислові ті слова й раптово замовк, збагнувши, що не слід було сього казати.

Обидва стояли й дивились один одному в вічі, й гамір за тонкими стінами намету раптом вибухнув з новою силою, тоді так само несподівано вщух, немовби все тридесятитисячне військо почуло сварку князів. Лют Пугачич важко сапав і Боримисл теж сапав, як буває, коли зійдуться двоє в смертний герць. Але северин бачив, що лихий вогонь ув очах Боримисла гасне й гасне, зіниці стали, мов горошинки тоді залляли собою все й погасли геть. Довгі карі вуса теж повисли, й кутики губів опустилися додолу. Боримисл зігнувся й зіщулився, й тепер ніхто б не впізнав у сьому розкиселілому можеві залізного жупана Древлянської землі.

— Заберу всю потугу, — чужим і неприховано ворожим голосом проказав Лют Пугачич, коли Боримисл вийшов з намету й почав одв'язувати коня, яким приїхав сюди. Той мов і не чув його, лише сів на вже трохи охололого й підгодованого вівсом коня й півдороги назад їхав ступою, поминаючи віддалік багаття, загони коней та череди худоби, яку кожне з чотирьох військ мало позад себе.

Душу Боримислові холодило, й то був страх. За всі одиннадесять літ, одколи повернувся з Єгипту, він ходив у вісімнадесять ратей, п'ять разів сходився з ворожими князями в смертному герці, десять позначок лишили на його тілі площики стріл, чотири рази меч розрубував кольчугу й тричі сулиця розтинала його праву ногу, та жодного разу серце не здригалося, й око дивилось пильно в очі наглої смерти.

Й лише коли його синові загрожувала небезпека й Боримисл не міг запомогти йому, руки опускалися, мозок туманів, очі теж поймало густим непрозірним сітом, і він м'як. Проклинав себе за таку гріховну й недостойну воїна й князя слабість, але нічого вдіяти з собою не міг.

Та найвищим зусиллям волі жупан Боримисл змусив себе випростатися в сідлі й зострожити коня. Мав бодай поміж багаттями своєї, древлянської раті пройти воїном, бо люд нічим не завинив перед ним, і він не має права гнітити його в сей важкий, небачено важкий час.

Але одного був певен Боримисл: що ніколи більше не зможе по-людському и по-воїнському щиро дивитись у вічі князеві сіверян.

У своєму наметі, навкіл якого вже всі поснули, крім воя на чатах, Боримисл сів на засланій попоною підлозі й так висидів ніч. Серце рвалося додому, в Іскорость, де був його син Велеслав, а розум стримував біля війська.

Вранці, ще в сотнях і не думали прокидатись, бо небо ледь сіріло, він розбудив найближчого малого воєводу й з усією потугою в тисячу

вершників одрядив за Ірпінь на підмогу сотням тестя Батури та дружинного сотника Чернеги.

Й ніхто не помітив, скільки срібних павутинок додалося на скронях молодого жупана Боримисла, бо й скроні, й голову, й підборіддя йому щоранку голив один постригач — роб-латинянин Корнеліус, дрібне рудочубе створіння, не здатне ні до чого путнішого.

Тільки очі в Боримисла були червоні й дивилися повз людей і понад голови. Та коли ввечері від сіверян прибув новий гонець, сотник Любомир із рукою на перев'язу, Боримисл, не задумуючись, погнав у стан до Люта Пугачича. Лише спитав сотника:

— Він… живий?

— Був живий, — одповів уражений списом сіверянин, і ся відповідь могла означати що завгодно.

Лют Пугачич був і живий, і цілий, і ще зліший, ніж завше. Його кінь спіткнувся, вдарений стрілою в око, й затиснув свого вершника, й Лютові потоптали руку й ногу копитами.

— Скільки? — спитав Боримисл, підійшовши до сіверського князя, який лежав, укритий овечою гунею.

Той, не дивлячись на нього, рипнув:

— Десять…

Боримисл одійшов у темний край намету, куди не сягало полум'я світильця. Десять тисяч. Тьма. Тобто кожен третій сіверянин наклав головою в безглуздій сутичці, від яких він утримував досі рать усіх чотирьох племен… Учорашня сварка з Лютом Пугачичем відійшла кудись убік і замулилася піском нових клопотів і нових болів. Десь у душі

ворухнулася злорада іскрина, та Боримисл негайно пригасив її. Може, кумири навчили вчора сього сорокарічного вусаня, й Юр Побідник умисне кинув сіверян у марну січу, щоб застерегти інших…

Боримисл вийшов з намету й поплентався між вогні багать. Сіверські воїни впізнавали його й винувато відвертали очі. Та коли йому траплялося заглянути в зіниці котрогось цілого чи пораненого лучника або мечоносця, він бачив у них лише впертість, а не розкаяння, й се злило й разом утішало його.

Древлянський володар посидів біля одного багаття, та вої, що допіру ділилися враженнями від сьогоднішнього бою, замовкли. Кожен почав длубатися то в піхвах, то в тулі для стріл, то просто сидів і підгортав жар. Боримисл, важко зітхнувши, встав і потяг натомлені ноги до княжого намету над струмком. Згаром і сажею тягло аж сюди, й він подумав, що й перси мусять бути не дуже далеко. Тоді згадав, що бродники вчора почали заколот першими, й квапливо ввійшов до Люта.

— А їх скільки?

— Кого? — перепитав сіверський князь.

— Бродників.

— А про персів і знати не хочеш? — Боримисл не відповів. — Зо дві тьми!

— Про свої збитки знає лише він. — Жупан Боримисл мав на оці Дарія. — А скільки їх?

— Бродників — тисяч сім, — неохоче відповів Лют Пугачич хрипким голосом і обережно зігнув ушкоджену руку. — Добре, що хоч шульцю, а не…

Він підвівся й сів, обережно глянувши на Боримисла. Втіха була не вельми велика, бо самою правицею на боронному полі багато не зробиш — ні лука натягти, ні навіть повід коня тримати, та й нога від коліна мов пень…

Над зрідлим станом висла дивна тиша, й учорашнє здавалося чимось недійсним. Боримисл сів поряд, охопив коліна руками й заходився розпитувати Люта Пугачича про вранішній бій, цікавлячись і незначними подробицями. Й коли той, спалахуючи або скрегочучи зубами від безсилої злоби, скінчив, жупан мовив:

— Пристанеш узавтра до мого походу. Палити послю Рядивоя.

А сам подумав, що коли за кожні двадесять тисяч убитих персів оддавати на поталу сімнадесять своїх, то всього війська стачить на десять день. А персів ще лишиться стільки, як ніколи досі не мало військо жодного царя в світі.

Вертати назад було вже пізно — Боримисл аж хитався від недосипання. Він сказав Пугачичеві, що ночуватиме в нього, й той неохоче гукнув роба:

— Внеси нам… ще одну постіль.

Вогонь невдалого бою й досі вирував у його жилах, і потовчена кіньми рука взялася синьо-зеленими плямами й страшно боліла, древлянський же князь поводився у його наметі, мов у себе вдома, й Лют Пугачич вовтузився й ніяк не міг умостити руку й ногу. А далекі та близькі ковалі, не мавши часу вдень, бемкали в кувадла, й Лют Пугачич аж зубами скреготів.

Боримисл одразу заснув, і сі перському князеві було чути, як він сопе й час по часі щось невиразне мурмоче. Спробував уявити, яких снів наслали йому духи ночі, й виходило на одне. Чуття пекучої провини

залляло йому всю душу, в просторій полотці, де б могло лягти відразу тридесять воїнів, стало парко й задушно, Лют Пугачич одкинув гуню й полежав так, тоді підвівся й, тримаючи вшкоджену руку, покульгав надвір. Коли б волохи наволошили, що перси западуться в пекло, тільки треба пожертвувати кумирам щось найдорожче, він би й не задумався.

Вітер обвіяв сіверському князеві спітніле чоло й заплутавсь у скуйовджених вусах, і Лют Пугачич, вирішивши для себе головне, повернувся до намету й теж заснув. А коли прокинувся, Боримисл уже підперізував меч. Під бровами в нього набрякли капшучки, й то було наслідком важкого сну. За стінами полотки гомонів табір, і Лют Пугачич і собі встав.

— Підеш у моє місце, — сказав Боримисл, привітавшись до нього помахом руки. — А лучників оддаси мені.

Й його бадьорий молодечий голос, і котяча пругкість усього тіла знову викликали опір сіверянина, й він сказав те, що йому стало ясно там, надворі, коли він сидів у порозі вночі:

— Задля дідньої землі я й душу Пекові оддав би-м…

І встидався слів, які не можна кидати на того, що в бору шумить, і заходився роздивлятись опухлу ногу. Боримисл довгим зором поглянув у бік сіверського володаря й зрозумів натяк, але голос його бринів так само чітко й твердо:

— Скільки лучників маєш?

— Усі носять луки.

— Даси мені тих, що без сулиць.

— Хіба з півтьми…

— На сьогодні стачить, — сказав Боримисл, а Лют Пугачич звелів чатовому коло намету скликати всіх трьох темних воєвод.

І коли велії боляри посходилися, Боримисл сам сказав їм:

— Найліпших лучників на добрих конях зведіть у берег.

Темні воєводи глянули на свого князя, та той заклопотано чистив патичком руків'я меча, й вони один за одним повиходили. Тільки тепер Лют Пугачич сказав до молодого древлянина:

— Ти мов уродився великокняжити.

Боримисл байдуже відповів:

— А ти вже підбивав мене колись виторгти меч із рук Ярополкових.

— Тоді ти єдиний здибив коня супроти персів! — підвищив голос Лют Пугачич. — Коли б се вчинив косоокий самоїд, я й його би підбивав!

Але Боримисл не дався втягти себе в нову сперечанку. Він сказав:

— Меч Юра Побідника, бойового кумира, належить руським князям, і тільки Велике віче старійших має волость, перебирати й передавати його з рук до рук.

— Чув я й те від старійших, — не попускав сіверський князь.

Боримислові закалатало в грудях, та він уже сказав своє останнє слово й не хотів підставляти вухо натякам. Був-бо певний, що сіверський князь думає про геть інше й зовсім не так, як мовить. І він сказав:

— Піду, княже. Досі вже ждуть мене лучники в тому вибалку.

Й, не чекаючи заперечень, вийшов. Лучників у березі назбиралося й справді тисяч зо п'ять. Боримисл розподілив їх двома походами, над одним став сам, а другому дав воєводою темного болярина Волода. Рать випнулася в дві довгі стрічки, Боримисл об'їхав уздовж своєї, навмання вказуючи шапкою то на одного, то на другого воя, й карий оселедець коси на з учора не голеному тім'ї впав йому на потилицю. Позначені вої виїхали на дві сулиці вперед.

— Скільки? — спитав князь у переднього.

Той заходився лічити й незабаром гукнув:

— Сто й семеро!

Боримисл одійшов на п'ятдесят конячих кроків, підняв угору смушеву гостроверху шапку, й усі здогадалися, що він хоче. Сто семеро воїв заходилися поквапом розперізувати з-під поясів тятиви. Коли лучник хоче, щоб тятива його завжди дзвеніла, він ніколи не полишить її на ніч просто неба, а найліпша схованка для тятиви — суха шпарка під поясом. Тепер вої напинали тятиви, не зсідаючи з коней: вушко на нижній ріг лука, тоді рука на верхній, ще один міцний і плавний рух, аж пальці лівої руки біліють од натуги, й друге вушко теж одяглося, й тятива задзвеніла.

— Пильнуй! — гукнув князь, і сто сім стріл лягло на тятиву; він підкинув шапку високо вгору, й повітря сповнилося свистом і зудом, і шапка засіпалась, мов у пропасниці, й упала в траву під саму воду річечки. Боримисл зострожив коня й ухопив шапку, повисши лівою рукою на сідлі. Вона була вся геть обтикана стрілами, й князь кинув її під ноги тому самому передньому.

Той лічив, розпутуючи жала з дорогого смушка, й лічив довго, бо деякі стріли протяли шапку до пір'їни, та й площики були з зазубринами,

мов рибальські гачки. Вої тупцялися, тамуючи подих, нарешті той вигукнув:

— Сто й семеро!

Се було не тільки випробою, а й чимось важливішим для Боримисла, бо в улучності сіверських стрільців князь не сумнівався. Та стріл у шапці виявилося рівно сто сім і він полегшено зітхнув.

До спаленого степу обидва походи рухалися рівнобіжно, далі Боримисл, пояснивши свій задум темному воєводі Володові, спрямував свій похід краєм згарищ, а тому звелів їхати в живий степ. Зупинилися під обіди, й вої позсідали й поклали коней на землю. Піші вивідники незабаром повідомили, що вдалині закурілося. Боримисл вибравсь на пагорок і приклав руку до віч. Там, на обрії, було чорно й порожньо, як і тут, і лише низенька довга хмара свідчила про те, що перси вже проминають їх.

Так вони стояли до пізніх полуднів, аж поки з тієї присадкуватої чорної хмари вирізнилась маленька й ще чорніша. Великий загін персів ішов просто на них, і се було те, чого сподівався й хотів Боримисл. Та коли в хмарці стало видно коней і вершників, загін раптом звернув трохи ліворуч, і Боримисл аж усміхнувся:

— Ще ліпше…

Йому досі не доводилось бачити ворога, навіть, здалеки, й тепер ніздрі його хижо роздималися. Прихиливши голову, він поза пагорком побіг туди, де його вої стерегли покладених додолу коней. Усі дві з гаком тисячі сіверян перейнялися хвилюванням сього чужого, сусідського князя, за яким ішли вже місяць, ішли на віру, й самі до пуття не знаючи куди.

Та Боримисл одшукав у собі сили стриматися. Він знову збіг на пагір і висилив голову над гребенем. Перси гнали клусом, поспішаючи за далекий край випаленого степу. Їх було тисяч зо три або й чотири, кожен тримав за повід одного й двох коней, і Боримисл знав, що вони йдуть на пошуки харчу та корму.

— Припекло, — злораде мовив жупан Боримисл, бо все складалося так, як він хотів і передбачив. І коли останні перси проминули засідку й за ними знялася чорна їдуча курява, Боримисл підніс угору меч.

Соцькі воєводи засвистіли й загалалакали, вої почали швидко зводити залежаних коней, тварини ставали спершу на передні ноги, тогді враз підкидали круп і струшувались од сажі та попелу. Знялось іржання, перси вчули гамір по собі, й рябе вировисько їхньої кінноти заворушилося й стало.

Та Боримисл уже нісся на них, і двадцять п'ять сотень верхових сіверян з гиком і свистом наздоганяло персів. Ті спробували перешикуватися, та запасні коні не давали їм. Почулися збуджені вигуки, й вировисько кинулося далі, так і не встигши розгорнутись. Вої Боримисла випустили по стрілі й знову закинули руки в тули на спинах. Перси теж одстрілювались, але задки, навмання, майже не дошкуляючи, а сіверяни на своїх швидких і добре годованих конях дедалі дужче й дужче захоплювали їх лівим і правим крилом. Під копитами вже майнуло кілька сотень убитих і збитих, але ніхто не спинявся, бо сьогоднішня січа була за виграшку проти кривавої вчорашньої, й севери аж звіріли від жадоби помсти.

Боримисла випередили, бо він сидів на чужому коні, та се вже не мало вирішального значення. Жупан власними стрілами збив двох персів і тепер гнав за найпрудкішими воями. Перси падали й падали, й коні дочавлювали їх, і коні перські теж падали, осідлані й вільні, а багато гнідих, буланих, вороних та білих скакунів гасало хтозна й де в чорному степу, збувшись верхівців. Боримисл спробував оглянутися, чи

багато трупу нападало за ними, та чорна пилюка стояла хмарою, ще густіша, ніж попереду, й розгледіти нічого не вдалось.

Персів гнали, поки сонце схилилося до заходу. Боримисл не відразу й уторопав, що сталось і чому натомленим легеням полегшало. Та коли по виду його цвьохнула гнучка лозина, він раптом збагнув: чорне спалене поле кінчилося й вони гнали потомлених коней спраглим від спеки, але живим незайманим степом. Перси падали й падали, мелькаючи під копитами, й жупанів кінь раз по раз перетинавсь об убитих і поранених, і галасу вже теж не було, кричали тільки вражені стрілами люди та тварини, а виснажені переслідуванням сіверяни стріляли мовчки й розважливо, й тільки зблизька, щадячи спорожнілі тули, які вже зовсім легко стрибали за спинами.

Потім Боримислового коня понесло ліворуч, бо перси теж звернули в той бік, і жупан був майже певен, що не річка й не стрімкий бескид перетнув їм дорогу Він вихопився на невисоку могилу й праворуч од себе побачив інший похід, який ішов навперейми втікачам. То були вої темного болярина Володa, вершники ж Боримисла накривали персів широко розпростаним лівим крилом, і перси закрутилися й стали.

Стріл уже майже ні в кого не було, та на такій короткій відстані вони навряд чи й згодилися б, і севери дістали з піхов мечі. Передні зчепилися, й вечірній степ одлунив дзенькотом заліза. Та не встигло з обох боків упасти й по десятку воїв, як ззаду персів накрила ціла хмара стріл. Володові ратники безборонно валили шерегу за шерегою навіть не встрявши до січі, й коли серед громаддя трупів лишилося дві-три сотні живих перси позіскакували додолу й заходились падати ниць. Вони простягали руки, волаючи, й розпашілі воїни з Боримислової половини підходили, брали їх за довгі бороди й довге волосся й стомлено тяли мечами, не звертаючи уваги на дикі стріли, що сичали, пущені з боку Володa.

Боримисл підійшов ближче й хрипким голосом вигукнув:

— Годі! Се полон.

Потомлені до півсмерти люди, які вже й убивали тільки тому, що звикли робити за довгого літнього дня, відійшли й посідали оддалік. Серед полонених знайшли тисяцького й трьох соцьких начільників, і Боримисл повелів охороняти їх якнайпильніш. Решту зігнали докупи й оточили, поздиравши з них усе, що мало якусь вартість або могло правити оружжям.

На мить у голові жупана майнуло, що ся перемога далася їм дуже дешево, й кумирам буде чим оддячити. Та наступної хвилі сі думки притлумились іншими, й Боримисл поправував украй стомленого коня просто через убитих і поранених персів туди, де мав бути темник Волод. Попереду в них лежало мертве поле завдовжки в день, а далі ще один перегін, який уранці лишався зеленим, а тепер, певно, теж докурюється й дотліває.

Він знайшов темника сіверян Волода й сказав йому:

— Хай виловлять усіх їхніх коней. Маємо завтра подолати два денних переходи.

Там була його рать, і його, й не зовсім його, й вона чекала. Боримисл умочив пальці в червону ворожу кров, і рука стала міцнішою. Тепер усі думки линули на всхід сонця; про інше ж він намагався не думати, хоча з вибалку, до якого зігнали бранців солодко тягло гіркуватим чадом потолочених конопель. Звідки вони тут узялися, здичавілі й миршаві коноплі, в сьому дикому, ніколи не ораному степу?..

Розділ 14

Тоді теж до запаморочення в голові пахло коноплями. Той добрий ядучий дух матірки врятував і його, й Оленку від жовтих ікол пса, а напевно, й од ножа позвірілого в сліпих ревнощах берестовецького

хлопака Видоти, й Боримисл подякував усім небесним і земним кумирам за щасливе збавлення. Й паморочливий чад присохлих конопель здався йому пахощами нев'ядних квітів іраю, куди восени відлітають птахи та душі померлих.

І не тільки за збаву від наглої смерти полюбив Боримисл той пахощ, а й тому, що поряд із ним усі ті щасливі дні була невіродайно красна дівa. Оленка не кидала його й на годину, лише вдосвіта бігала до пасіки й вертала назад.

— Осе дідо Годій дали, — казала вона, витягаючи з-за пазухи шматки золотавого стільника в лопушинні, кілька яблук та чималий окраєць смачного й духмяного, як мед і яблука, черствого сірого хліба.

Він жадібно тяг ті дари разом з Оленкою до себе в продухвину між конопель та сухого листя, й усе пропадало, й нікого більше на світі не було, ні єгипетського полону, ні псів, ні ран, ні далекої Іскоростi, до якої він ішов півроку, й дівка розкривалася й розквітала перед ним, мов пуп'янок перед сонцем. А тоді вони лежали, щасливі й помлілі, й дівка казала:

— Аж у голові паморочиться від сії матірки!

Й він щиро вірив, що то від матірки, й простягав руку до почорнілого сипкого листя й розтирав у долоні, а дівка зводилась на лікоть і, притрушена срібним порохом сутінок, довго дивилась йому в вічі.

Від її нерухомого погляду йому ставало терпко, він зводився й починав поволі вилазити з барлогу, стережучи біль у нозі.

Тоді, за кілька днів, поснідавши, обоє з годину чи дві, наслухаючи, блукали в вогкому калиннику над Хрещатим Яром або ж умощалися в густому чагарнику й дивились на засіки по той бік яру. Оленка пошепки розповідала йому й про славутицького князя Добрія, який не

виправдував свого ймення, й про інших городян, і про сам город Славутич, і про своє село Берестове по сей бік Хрещатого Яру, хоч звідси його й не видно було, й про Клов, і Висьгородець, а Боримисл мовчки слухав і думав про той день, коли буде змушений сказати дівці: "Я йду вже..."

Й він таки діждався, хоч як відкладав з ранку до ранку й з вечора до вечора, та мусив таки сказати їй те гірке й для неї, й для себе слово. Оленка вже вдруге ходила ловити острів і поверталася тільки сіріло, тоді бігла до діда Годія, щоб насмажив. Сього разу вона впіймала двох добрих клевенів із жовтими плавцями — насилу витягла й спершу забігла на пасіку. Коли ж прийшла до барлогу, все було так, як і перед сим. Та дивний неспокій туманив очі дівці. Вона силувано всміхнулася на один бік, завжди всміхалась одним кутиком губів, а другий лишався в журі, й сказала:

— Думала, що тебе нема...

Він одвернув погляд, і запала мовчанка, й Боримисл поклав собі озватися лише тоді, коли над яром або Дібровою протуркоче горлиця. Якщо ж ні, то скаже взавтра.

Горлиця протуркотіла, й їй одразу відповіла інша. Боримисл аж сіпнувся з несподіванки й задер голову. На сухій гілці старого береста сидів горлич і, надимаючи зоб, кликав подругу. Оленка теж глянула вгору, тоді на Боримисла, й хлопак видихнув:

— Ось вже піду...

Вона зів'яла, похилилася головою на коліна. Тепер горлич кликав горлицю а її туркіт відкочувався й глухнув далі й далі в Діброві за Хрещатим Яром.

— Я впіймала сього дні аж двох клевенів, — сказала Оленка, не підводячи голови. — Я знала, що ти сьогодні йтимеш.

Боримисл устав і заходився шукати в барлозі нишком змайстрованого ціпка. Оленка побачила й знову всміхнулась одним кутиком вуст.

— Між — як горлич. Його до гілки не припнеш…

Хлопак обернувся до неї. Оленка мовчки загортала рибу в загодя припасені лопухи. Він пошкандибав у яр, і дівка мовчки пішла за ним, і так вони й ішли, не криючись од сонця й од людей, уперше за всі дні. По той бік Хрещатика здіймалася гора, висока й кругла, мов зелена паляниця, й Боримисл пристояв, задивившись на високий гострозубий палісад. Звідси видно було тільки одну стріху, гребінчасту околотяну стріху, решта ховалася за палісадом.

— Хором Добрія-князя, — сам собі мовив Боримисл; Оленка не відповіла, бо такі буденні й чужі слова викликали тільки щем у повіках.

Річку Хрещатик вони переступили майже біля самого витоку, зійшли вниз і понад берегом Почайни взялися далі. В березі вештались кийляни та рибалки, вони підводились і довго проводжали поглядом незнайомого хлопака, що йшов мокрою смужкою береговини й підпирався на ваговитий ціпок. Дівку знали всі, й Оленка ступала, ні на кого не дивлячись, мов через пустку. Те, що мало статися, станеться ввечері, ба навіть завтра чи й позавтра, й вона давно привчила себе до сієї думки. А зараз бодай до Висьгородця, що виднівся на кручі гін за сто, Боримисл буде з нею, й вона благала всіх відомих їй кумирів, добрих і злих, щоб ті гони якнайдовше не кінчались.

Та зрештою й оболонь лишилася позаду, й кручена стежка між озер та болітець привела їх під кручі Висьгородця. Поміст у березі аж кишів людом. Городецькі жінки та жони міняли на гривні й сікунці заморські

товари руського гостя Сновиди Янича, який щойно повернувся з Керкенітіди в Турицькій землі та з Істрії в гирлі Дунаю.

Боримислові пощастило. Сновида Янич уже лаштувався далі, його челядники в'язали клунки до насадів, і коли хлопак розпитав, куди гості пливуть, одразу став проситися на ладдю. Гість виважив його досвідченим оком і сказав:

— Сідай у третє весло. Ногу маєш хору, зате руки добрі. — Боримисл намірився лізти, та той застеріг його: — Не в човен, у другу ладдю сідай!

Оленка трималася йому рукава, й Боримисл сказав:

— Приїду по тя. Яко жупан і між приїду. Жди.

Й сів за весло чорного просмоленого насаду. На носі в ладді здіймалась дерев'яна голова пащекуватого нествора, й Оленка дивилася в ту пащеку. Дівка була бліда й ледь помітно всміхалась одним кутиком губів, і Боримисл відав, що вона не вірить ні в його жупанство, ні в повернення. Він боявсь, аби Оленка не заплакала, бо не знайшовся б на силі встояти її сльозам, але ж і їхати мусив, і тепер сторожко пильнував кожного поруху її рук, очей і губів. А вона дивилась і дивилась у пащу зубатій потворі з дерев'яними крильми, мовби не набачилася подібних ладь і човнів і біля Славутича-города, й під кручами Берестового. Й лише коли Сновида Янич одіпхнув судно й ускочив за насад, а течія понесла ладдю вниз, Оленка ніби прокинулася. Вона бігла берегом услід купецькій валці доти, поки човни та ладді зникли за островом.

І хлопак теж дивився на неї, руки в нього тряслись, і весло не трапляло розмір, то стукаючись об сусідні весла, то здіймаючи вгору віяло бризок. Сновида Янич лукаво посміхався, та до часу мовчав. Сей одрок припав йому, й весло лягатиме в міру з іншими веслами, щойно випливуть на стрижень.

Решту дня й увесь наступний пливли до жовтоводого Ірпеня, в якому, казали, нереститься той-таки остер, і клевень, і стерлядь, по тому ще три дні греблися до Прип'яті та Ужу, який навіть гирло своє в очеретах ісховав, ще два дні, напнувши в спромогу вітрила, прямували до того місця, де в Уж упадав Норин. Далі пливти довелося супроти вітрові, на самих веслах, і городу Іскорості дістались лише в обіди восьмого дні.

Та з'ява Боримисла викликала в жупанському хоромі більше ляку, ніж радощів. Древлянський правитель Ратислав тому дев'ять день поховав середульшого сина Брячеслава. То було на роду в жупана: спочатку, перед п'ятьма літами, загинув на тур'ячому розі старший син, Могут, якому належало зайняти вітчий стіл у землі Древлянській, а тепер і середульший, і теж від ріг розлютованого тура: додому привезли саме м'ясо в кривавій попоні.

Мати, жупаниця Малоуша, єдина з жін Ратислава, що привела йому трьох можеських чад, виплакавши всі сльози по старших синах, лише перелякано дивилася на молодшого, який хтозна-звідки й узявся. Боримисла-бо в хоромі вже давно й оплакали, й поховали перший дитячий чубець його в домовині середульшого Брячеслава. Тепер найменший син стояв у світлиці, обдертий і незнайомий, і його мали прислати кумири — вернув додому з крайсвітніх мандрів у дев'ятини по середульшому.

Жупаниця Малоуша шептала:

— Ой Леле, мати божа! На добро чи на зло привела мого сина домів?..

Старий жупан мовчки дивився на Боримисла з-за покуття довгого поминального столу й признавав у ньому риску за рискою свого забутого сина, якого віддав талем єгипетському цареві тому одиннадесять літ. Тоді хлоп'якові було вісім чи дев'ять, тепер супротиву

за столом сидів кремезний між, у якого вже й вуса висіялись. А гості, старі й поважні пани та воєводи, які прийшли вшанувати небіжчика, лише мовчки перезиралися. На руках Ратислава була братня кров, хоч і неправедна, та таки ж братня, бо він власним мечем потяв колись Вишату, Вишеслава, якого греки мали в себе за найбільшого мудреця. Все те було давно, лише пам'ять найстаріших із-поміж гостей, панів темних Позвізда й Дорогомира, заховувала той спекотний день, коли Ратиславові привели Вишату й він підняв меч: "Зрадив єси дідніх кумирів, молишся грецьким, і се тільки твоя кров може змити. До сього присудили тебе волохи, до сього суджу й я, твій кревний брат!"

… Боримисл так і зостався вдома чужим, хоч усе своє життя лише й марив і сим хоромом, який ледь пам'ятав, і вітчою стольницею Іскоростю над Ужем. Тільки по двох сідмицях він одважився сказати перше слово вітцеві, й сказав те, про що думав увесь час:

— Поведу собі жінку.

Старий жупан учудовано подивився на сина. Той уже не кульгав і, хоч мало чим нагадував того задрипанця, що з'явився в хоромі на дев'ятизни по Брячеславові, та був так само впертий і відчужений. Ратислав довго блимав на сина, на його зведені брови й вусенята, лопатисті руки й клуб'я м'язистих ніг і плечей, аж поки той зашарівся. Отець прискалив око, звеселений покорою сина:

— Ходи в челядний терем. Озьмеш собі робу в наліжниці, котру захчеш!

— Озьму собі жінку, — став на своєму Боримисл, і се ще дужче вразило старого древлянського жупана.

Гримнувши на юнака, він одійшов од дружинницького дому, бо стояли-таки під вікнами, звідки чулося перешіптування дружинників. А під хоромом спинився й махнув рукою:

— Хай уже буде по-твоєму. Взавтра заслемо сватів!

Але мовив сердито, наче не Боримисл, а він того бажав, а син одмагався. Юнак здивовано блимнув услід вітцеві, й перед очима йому постали високі гори над Хрещатим Яром і сумна Оленчина усмішка правим кутиком губів. Там, у Берестовому, з дівкою могли вчинити що завгодно, й він пішов до стаєнь лаштувати свого коня, якого подарував йому отець перед десятьма днями.

Кінь був геть білий, але не руський, а якоїсь іншої породи, з білим хвостом, білою гривою й червоними, мов жарини, очима. За сі дні скакун уже звик до нового господаря, їв з руки хліб із дрібкою соли й давався чистити шкребницею. Боримисл так старанно порав жеребця, доки роздер йому шкіру на клубі, й раптом схаменувся й сів край ясел. А до кого ж засле жупан-отець? Він цілими днями тільки й думав про дівку з Берестового, навіть уві сні бачив, але жодного разу не сказав і слова про неї ні вітцеві, ні матері, ні будь-кому з жупанського двору чи городу стольного Іскорості!

Боримисл вихопився зі стаєнь і побіг до хорому. В світлицях, опочивальнях і сінях на горі та внизу вешталося чимало ніякого підлого люду, на жоночій половині мати пряла льон, веретено з кам'яним прясельцем хурчало тихо й заспокійливо, мовби в сьому хоромі менше місяця тому не побувала рука Морани. Вітця ніде не було, й Боримисл поспитав у матері:

— Де… жупан?

Малоуша з радісним переляком глянула на нього, й вічі їй розквітли дрібними зморшками.

— Не є, синку… Мовив, заутра лаштує сватів до… Приїде рано. Подався з малою дружиною до сватівця.

Боримисл сіпнувся розповісти матері, що дано помилу, що в нього є вже наречена жона й він приведе сюди її, та мати й досі дивилася на нього переляканими очима, й він одчув, що геть одвик від неї, почувається тут чужим і не владен будь-кому відкрити своє серце.

Старий Ратислав повернувся не рано, як обіцяв, а лише над полудень. З ним приїхала мала дружина о десяти конях і зовсім сивий, аж білий, дідо з бородою — Ратиславів кумець Переніг, який ходив сватівцем іще жупанові, а потім обом його синам-небіжчикам.

— Осе він, — тихо мовив дідо, без чиєїсь допомоги злізши з коня.

— Він, кумцю, — озвався Ратислав і гукнув до сина: — Зібрався? Поїдемо аж на Случ, пощо ти в такому білому?

Боримисл був у білих ногавицях із чорним снур'ям обабіч і так само білій, вишиваній чорним сорочці під червоний опояс. Дивлячись собі в ноги, жупанич буркнув:

— Того не буде. Маю наречену жону в Берестовому.

— Яке Берестове? — сіпнув сивим вусом жупан. Підборіддя він сьогодні ще не голив, і воно здавалося срібним.

— Берестове. Село під Славутичем-городом.

Старий підозріло глянув на сина:

— Зятем до руського князя захтів?! — І хижо посміхнувся: — Добрій радий би був заплутати в свої сіті древлянина-жупанича, але того не буде. Слабовитий!

— А слабовитий для тебе, — згодився й дідо Переніг, старійший старець Древлянщини, якому було щонайменше дев'яносто літ. І лагідно мовив до Боримисла: — Жупаничу, помре твій отець — і ти меча переймеш од нього, а жупанський стіл не любов'ю міцний, а кров'ю.

Ті слова були жупаничеві незрозумілі й чужі, він уперто мовчав і лише довбав підбором синього чобота витолоку. Тоді подивився на хором. У відчинених дверях стояла мати й розгублено блимала то на свого можа, то на кумирами врятованого синка. Старий жупан перехопив синів погляд і зайнявся люттю:

— Як уречу, так і стане! — Боримисл знову почав довбати пилюку носаком, жупан Ратко приступив до нього й узяв за ще по-хлоп'ячому ніжче підборіддя: — Чув?

— Чув… — ледве промимрив жупанич, випручуючись із вітцевих пальців.

— Тоді речи сідлати… — непевно проказав жупан.

Він одпустив сина, й той знову вп'явсь очима в землю й тихо мовив:

— Не.

— Що-о? — Жупан аж вухам своїм не повірив. — Зведу!

Й тут з-од хорому підбігла жупаниця Малоуша й схопила Ратислава за руку:

— Не займ!.. Не займ!.. Його повернула мені Лада за мої сльози та молитви. Не маю більше синів, не займ!..

Старий жупан труснув рукою, й Малоуша впала навколішки.

— Тю на вас! — отетеріло збрижив лоба він. — Дурна жона! Хіба я… — Те, що жона подумала, ніби він і справді хоче зарубати власного сина, приголомшило його, бо за всі літа, коли трапився той випадок із братом Вишатою, якого греки називали по-своєму Анахарсісом, ніхто й не патякав йому за родогубство. Він стояв і дивився то на сина, то на жону, доки його знову пойняли чорти, тоді закликав на підмогу старійшого старця Перенога: — Видів єси таких длубасів? Але в жони я досі розуму не позичав. — Хотілося нагадати ще раз те, що допіру казав кумець, але пережовувати жоване здвалося недостойним, і він тільки сердито кивнув дідові: — Ходім, кумцю. Хай переказяться. Не горить.

Та Боримисл не переказився, й душа його ввесь час горіла пекучим вогнем Лади й страхом, що найдорожчій у світі людині може заподіятися щось лихе й невідворотне. Старий жупан одтепер пильно дививсь у вічі синові, нічого не казав, лише дивився, чекаючи впокори. Та Боримисл і не думав упокорятися, й серце Раткові зрештою таки розтало, й коли Уж закував себе на зиму в бороню криги, поле вкрилося глибоким снігом, а ліси кругом почорніли й одного вечора попід вікнами хорому зачулися басовиті голоси колядників, звеселений і медом, і святковим настроєм жупан уперше після тієї сутички й, мабуть, уперше в житті обійняв сина рукою за могутні молоді плечі:

— То вже гукну тобі кумця, прикличу, хай іде на масницю. — Боримисл недовірливо глянув на вітця, й той більше не відводив очей. — Малася думка до Батури, та вже хай. Славутицькі та висьгородські князі полянські споконвіку слабовиті, але нехай русинка — то й русинка. Добрій хоч і три сини має, та щось таки ж і по доньці дасть.

Боримисл поволі відсунувсь од старого й теж уперше сказав те, чого досі не говорив і не наважувався сказати:

— Не княжну славутицьку мислю…

Вони вже сиділи віддалік, та рука Ратиславова ще лежала на одному плечі сина. Тепер вона зсунулася, й жупан настовбурчив сиві, рудуваті на кінцях вуса:

— Кого ж?

— Отець її рибалка.

Боримисл уже знав, що старий жупан моститься взяти за нього Десанку, доньку велійого пана Батури, який сидить по той бік Случі й збирає тьму ратників, коли до того є потреба. Інших дітей Батура не мав, звелися ще малими, й за Десанкою давалась уся волость понад обома берегами Случі аж до земель горинського пана Позвізда. Батура теж палко бажав злюбити доньку бодай з останнім жупаничем — Боримислом, той-бо жодної жони ще не мав і його, Батурині, онуки, коли вже не судилося синам, головуватимуть, за поконом першорідності, над усіма землями Древлянщини.

Своїми речіннями Боримисл кровно ображав і вітця, й велійого пана Батуру. Отець присягнув:

— Хіба мене Морана озьме…

Й більше вони про се не говорили, бо то було останнє слово жупана, яке ніхто зламати не міг.

Так минув і січень, і лютий, одгомоніла й масниця, коли день починає гризти ніч, а в кінці беризіля жупан Ратислав зібрався на влови. Тури в сей час були особливо люті, а він мав з ними свої взятки-датки, хоч про те в хоромі й не дозволялося говорити вголос.

Усі справи й клопоти жупан передав велійому панові Батурі, пан уже з-перед масниці жив в Іскорості і вважався майже сватом жупана, й дві

жони його теж сиділи в хоромі городу стольного, а з ними й єдина донька Батури — Десанка.

Щось муляло Ратислава перед рушанням, ще більше почало муляти, коли він розгадав у синовому вічу впертий рішенець. Але ловецька пристрасть узяла гору, він тільки сердито тріпнув головою, аж кіска чуба на тім'ї сіпнулася, й одяг шапку:

— Гляди!

Боримисл мовчки витримав його цупкий погляд, а стара жупаниця Малоуша назичила можеві доброго влову, хоч серце їй завжди краялося, коли в турів знаходились телята й можі стольні вирушали в пущі.

— Хай вам світить!..

А наступного ранку, зібравши ватагу челядників та паничів іскоростенських і околичних, Боримисл вирушив у протилежному напрямку на схід, до Тетерева й далі.

…Оленки він у Берестовому не знайшов. Її притулив у своїй хатині діло Годій, пасічник. Хатина була під стелю заставлена колодами всіх розмірів. Старий сидів за комином, а в кутку, над лежанкою, підібгавши ноги, мостилась Оленка й гойдала колисочку — теж із розколеної навпіл старої колоди, в сій-бо оселі все робилося для бджіл і завдяки бджолам.

У хатині було тепло, хоч позатягувані волячими міхурами вікна й пообмерзали, — такої зими ще не знано в сих краях. За вікнами тупцювались люди й коні, Оленка розгублено дослухалася і тих рипів, і голосів, і хоркання, Годій сидів у кутку за комином, тільки очі та сиві вуса світились; Боримисл кахикнув, привітався до всіх разом, Оленка ж заходилася квапом розповивати маля, бо найголовнішого не видно за пелюшками, слова ж десь пропали й не казалися. Й коли рожеве голе

тільце заворушилося в лахмітті, Оленка ще й сорочечку йому на груди підкотила.

— Хлоп, — рипнуло з-за комина, бо Годій прожив на світі багато літ і знав, що найбільше цікавить отців.

А Боримисл тож мовив, але геть інше:

— Жупан!

І те дзвінке слово зависло в сутінках Годієвої хижі, й розбуджене ним маля басовито плакнуло, й Боримисл знав, що Оленка й досі не вірить у те жупанство, хоч на ньому було дороге синє корзно й сині чоботи, а між розпахом корзна виглядала мережана сріблом чорна ловецька свита з широким скоряним чересом.

Кожен мовчки стояв чи сидів у своєму кутку, й та мовчанка давила їм на груди аж духу бракло, й коли Боримисл урешті сказав Оленці: "Збирайся!" й вона так само тихо почала завивати й малого сина, дідо наче сам собі кинув, але те слово тепер боляче стьобнуло й Оленку, й Боримисла:

— Жупан!

Може, подумав, що змученій, рідними й нерідними забутій покритці таки пощастило, а може, й інше, протилежне, бо молодим годі збагнути плин думки старої людини.

А надворі тупіт і гукіт ставали дедалі нестримніші.

Розділ 15

Темний воєвода, велій пан Батура, який щоосені ходив зі старою дружиною в дань по сей і по той бік Случі на чотири дні від гирла, аж до сіл, що платили по три куниці з диму горинському панові Ставкові Позвіздичу, привів свою сотню в Іскорость незайнятою. Гнали швидко, але не так, щоб аж коням у селезінці кевкало, й прибули в передостанній день, сварождень, третьої сідмиці серпня.

Стольний город Древлянщини зустрів ратників нашорошено. Десь там, хто його зна й де, валчились можі, валчився й жупан їхній Боримисл Ратиславович, на господах полишалися тільки хто-не-хто, та старі, та немічні, та жони з дітьми, та діви з дівками, піддівками та дівчатами, зате чутки ходили різні, одна від одної страшніші, й до жупанського двору збігсь увесь город, а з навколишніх посадів, городищ і сіл найшло чимало й вільних древлян і невільних. Батура тут і там, проїздивши, минав полукіпки житніх і вівсяних нив, але завтра був день недільний, до жодного діла, крім хатнього не вільний, так заведено споконвіку, й древляни товклися й на жупанському дворі, й на двірці по той бік хорому, й попід заборолами двору, аби почути бодай яке слово від пана Батури чи котрогось дружинника.

Дружинники без особливого захвату розповідали землякам про далекі та ближчі краї, бо пишатися таки ж і не було чим, хіба прудкістю древлянських коней. Біля криниці зібралися старійші діди з Іскорості, й із сіл і почали вимагати, щоб жупанів тесть вийшов до них, але Батура сказав старій жупаниці Малоуші:

— Свахо, підіть порозганяйте їх із двору!

Малоуша перелякано заблимала на свата:

— Старійших?

Батура більше нічого не мовив, але до старців таки не вийшов. Усе дратувало його в сьому високому дерев'яному хоромі, й надто старший

жупанич десятилітній Велко, по якого він приїхав, хоча й досі побачив його. Переступивши поріг, пан одразу здибався з донькою й, перш ніж підпустити її до своєї руки, спитав:

— Усе в ладі?

Десанка по-своєму зрозуміла вітцеве запитання й почала розповідати, що в старшого, Гостомисла, була рожа, та відшептали, а менший, Богдан, нівроку…

— А… той?

— Велеслав? — Десанка спохмурніла й тільки здивовано глянула на вітця. Про сього хлопака вони між собою ніколи не говорили. — Нівроку…

Батура зітхнув, і сам не знаючи, від чого зітхає: з добра чи з невтіхи. Рипнули сходи, й на горі з'явилася молода роба, йойкнула й знову зникла, грюкнувши дверима, згодом рипнуло вдруге, й се вже була стала жупаниця Малоуша.

Тепер, умившись і попоївши, Батура лежав на м'якім ведмедні підвіконного ослону й думав нелегку думку. Ввесь дворець гомонів і вирував людом та дружинниками. Се заважало зосередитись, і темний воєвода то підкладав руку під голову, то перекидався з боку на бік. Мав би почуватись в оселі рідної доньки вільно, як удома, та не було настрою посидіти бодай трохи не те що зі старою свахою, жупаницею, а навіть із Десанкою. Збулася мрія всього його життя, він з'єднав свою данну землю з волостю древлянського жупана, та минало літо за літом, і Батура, старіючи, дедалі відчутніш усвідомлював, що й поля, й луки, й ліси та врочища, з яких він щоосені збирав належну йому сороковину — й сороковий сніп із жита й вівса, й сорокового вола та коня, — вся та земля, що перейшла йому в спадок од вітця та діда, почала хилитатися й вислизати з-під ніг, і він уже скільки часу намагається встояти,

женеться за чимось і кимось, а руки порожні й серце холоне в передчутті невідворотного.

Тепер Батура винив тільки самого себе, що зазіхнув на всю Древлянину. Але ж і Десанка сього хотіла, мов шалена ведмедиця никаючи попідвіконню хорому, й старий пан подумки перекидав частку провини й на неї. Землі обабіч Случі, які належали йому, а після його смерті мали перейти доньці, не дістануться ні їй, ні її синам. Перепадуть іншому, геть чужому, се мусило покеровувати всіма вчинками й думками Батури, й ні вагання, ні жалощі не повинні були звихнути його з сієї дороги.

Дійшовши такої думки, темний воєвода заклав під голову й другу руку. Що буде, те й буде, коли ж людина щось для себе вирішила, мусить виконувати.

Й він упокоєно заснув, поклавши собі стерегти тільки руки від крові, бо коли заходиться про мсту, краю тому не побачиш, одна смерть викликає іншу й чіпляється за неї, а та теж волає до кумирів, і темний воєвода вирішив не підставляти своїх рук, бо на чиїх пальцях кров, тому й мста, й се ведеться споконвіку, й так голосить закон і покон дідів землі Древлянської й племені древлян, одколи й світу.

Вранці пан Батура вийшов умиватися до двірцевого колодязя, й хоч міг би гукнути приставленого чи будь-котрого роба внести мису та цебер до покоїв, але почувався так бадьоро, що ноги самі понесли його серед люди. Була неділя, й народу по всьому двірці товклося ще більше, ніж учора, певно, понаходило й нових, і дружинники танули серед пістрявої юрми, мов пісок в ополонці. Вмившись холодною водою, що трохи відгонила болотом, він одчув потребу піти до них. У сьому домі почувався-бо зле, хоча й дійшов уже остаточного рішення й мав би заспокоїтись. Та коли десятні чільники вишикували бойків між малим дружинницьким домом і стайнями, Батура відчув, що йому праглося чогось іншого. Се були геть чужі йому люди, древляни, та таки чужі,

зятеві, й він лише махнув їм, щоб розходилися, й потяг важкі ноги назад, до хорому.

Велеслава Батура побачив аж увечері, вийшовши до коня. Жупанич вів за повід великого, мов тур, але по-волячому спокійного гнідюка-вирізана, за конем ішов здоровенний молодий дружинник, чийого імені Батура не знав, і, регочучи, намагався перекинути вайлувате конище за хвіст. Кінь тільки трохи заточувавсь, але гніву до людини в його чорному вічу не було. Велеслав теж заливався щасливим сміхом, було видно, що йому подобається й кінь, і вітчий дружинник.

— Мій кінь десятьох завалить грудьми! — вихвалявся малий, навіть уваги не звернувши на Батуру.

А молодий здоровило тяг і тяг:

— Не завале… Ось я його зараз…

У його вимові вчувався русин, і Батуру се здивувало неабияк, але ратничок чимось і йому припав до смаку, й він задивився на двох хлопців, спинившись у порозі стаєнь. Тоді раптом схаменувся й пішов до свого коня.

Велеслав з дружинником заходилися ганяти важковоза навколо журавля двірцевої криниці, при чому Велеслав гуцався верхи, а той бігав слідом, і досі тримаючи лагідну тварину за хвіст.

— А ти перса видів? — спитав жупанич.

Кінь важко гупав, але не задихався, й хлопчиків голос уривавсь і дзвенів на кожному його кроці.

— Ще й стіки! — відповів дружинник, так само витривалий, як і гнідий різак.

— А потяв котрогось?

Дружинник підняв угору вільну руку, бо другою тримався за хвіст, і показав великого пальця.

— Ідного? А як? Мечем чи сулицею?

— Та, хай… — махнув, дружинник, бо то таки була не вельми легка рахуба — гнати за конем, навіть отаким важкозадим. — Хай узавтра… Нь-нь-о!.. А ньо-о-о!..

Хлопець заливався, й каре та довге, як і належить жупаничеві, волосся його метлялось і билося по плечах.

Уранці вони мали рушати в довгу й небезпечну путь, і се було випробовуванням, чи добре сидить жупанич у сідлі.

— Їхатимеш, — прихильно мовив юний дружинник. — Ну, гасай додому, а я ще сходю до свого. Понеділок — важкий день…

Але Батура вирішив так само, й коли вдосвіта дружинники вже чухмарилися на довгих нарах, він став у порозі гридниць:

— Узавтра.

Воям принесли снідати, й разом з робами та домажиричем прийшов старший син Боримисла.

— А ти чого, жупаничу? — здивувався домажирич Ситин. — Рушання взавтра!

— Я до Тимни, — сказав хлоп'як і попрямував завченою стежкою до крайніх нарів. — Так узавтра? — протягло й розчаровано мовив він до дружинника.

Тимна широко позіхнув, аж у щелепах йому хруснуло:

— Розчахнемось од спання, тьху-тьху-тьху… Взавтра.

Робити було нічого, й вони пішли в берег Ужу, бо й жупанський двір спорожнів, тільки роби та дружинники тинялися від кліті до кліті й од малого до великого дружинницького дому. Й селяни, й городяни ще вдосвіта побрали серпи, бо кому день важкий, той лишивсь удома, кому ж спина тріщала, то мусила тріщати всі шість днів сідмиці.

Тимна з Велеславом никали і в березі, і в лузі, молодий дружинник розповідав жупаничеві й про того персійчука, якого влучив стрілою ще в перші дні раті, й про свого жеребця Князя, що водив загін диких білих коней десь понад озером у Вовковийцях, і про хижих вовків, у яких такі товсті в'язи, що аж не гнуться. Жупанич закохано дивився Тимні в рот, сприймаючи все за сущу правду, хоч у тих оповідках навіть русич не міг би знайти кінця правди й початку хлоп'ячої похвальби.

— Виростеш — навчу тебе вовків полювати. Се твій тато мені заповіда.

— У-у, коли то ще воно буде! — невдоволено цупився малий, тоді згадував таке, що мало вивищити його в очах дружинника: — А в мене вже є меч! Залізний!

— Справдешній?

— Угу… дитинський.

— Та-а, — зневажливо махнув Тимна. — Виграшка. Осьо бачиш? — і виважив у руках важку й широколезу сулицю, до якої звик ще змалку й яка дісталася йому в спадок від незнаного тата.

Хлопаки, більший і менший, проблукали в плавнях до ранньої вечері, жупанич з острахом поглянув на вікна хорому. Коли б його воля, він і ночував би в домі разом з дружинниками, та русич підштовхнув його:

— Йди, бо ще битимуть!

— Мене?! — обурився Велко. Та було видно, що Тимнині віщування не позбавлені глузду.

Малий шаснув у двері високого, на два ряди — кліті й "гору" — хорому, а Тимна подався просто до стаєнь. В обіди не прийшов порати коней, і старші дружинники й йому могли дати прочуханки. Та все минулося лагодою, й молодий дружинник одразу ж ліг спати. Завтра в путь, і сього разу вже певно, однак ратники, відіспавшись гомоніли й перегукувались у пітьмі довгого дому, де нари тягнуться під обома стінами, рипучі й шелескі від свіжого сінця, й се тривало до самих опівночів, аж поки Тимну потягло прогулятись. Він пішов спершу за стайні, тоді приглянув коня свого й сусідового, тоді вийшов і подався до криниці, що маячіла серед двірця чорним журавлем.

У цебрі була кимось ізвечора набрана вода, Тимна сьорбнув разів кілька, сів на вогке дерев'яне корито й сидів отак, аж поки його зморило. Він устав і поплентався до малого дружинницького дому навпрошки, попід стіною жупанського хорому. Місяць мав би вже зійти, та йому заважала хмара на всході, й під чорними стінами здавалося ще темніше. Й коли він, тягнучи одну руку по колодах зрубу, минув причілок, у мороці між задньою стіною та кущами дерези йому почувся шепіт.

Хлопцеві волосся встало, бо в опівнічну добу лише чорти виходять на торг. Але за хвилю, ще не встигши й тричі плюнути та сказати: "Цур мені!", він вирізнив два голоси: чоловічий і жоночий. Тимна зітхнув, бо ні чорти, ні біси, ні навіть добрі домовики не різняться так у голосі. Однак він стояв, і досі не вирішивши, йти йому далі чи завернути на нестріт. І раптом щось дрібно зашкварчало, й звідти потягло нудотою смалятини.

— Волошбити! — мало не вголос проказав Тимна й затамував подих, щоб у зайве не нюхнути чарів. Очі трохи звикли до темряви, стало видно вікна верхнього ряду, п'ятеро вікон, але нижні тонули в темряві, й люди, що зачаїлися під стіною, — також. Удруге почувся шепіт — скрегітливий чоловічий, по ньому тихший, і юний дружинник знав, що то закляття, та почути й розібрати не міг ані слова.

Тоді кущі заворушилися, й усе втихло, й молодий русич поквапився навздогін. Під середнім, третім вікном хорому стояла мисочка з недотлілим жаром, і з неї й досі тягло гидким духом смалятини. Тимна шаснув за ріг, і в сю мить з отороченої золотом хмари виглянув щербатий місяць, але кругом було тихо й порожньо: й дворець, і хором, і криті сходини його спали.

Решту ночі Тимні тільки й снилися домовики та волошбити, які ганяли йоги по всьому дворі й двірці, перекидаючись то вовками, то ґавами, то старезними-престарезними бабами, й молодий дружинник аж зрадів прокліпавшись. У домі стояв жвавий гамір, хоча сонце ще не зійшло, хтось гаркотливо бухикав, а в дальньому кутку молодий ратник, трохи старший за Тимну, навспівки позіхав:

— А-а-а… ха-ха-а-а!..

Тимна подумав, що все те йому примарилось, але його сусіда щось там шепнув до когось, і той шепіт нагадав хлоп'якові нічну пригоду.

Він укрився з головою, нишком поплював собі в пазуху й лише тоді заходився вставати.

Під городом на Ужі видніли припнуті до берега довгі плоти, й стало ясно, що подорожуватимуть водою. Се нікого не дивувало, бо в усіх випадках річкою найбезпечніше, ні меч, ні сулиця тобі не страшні, стерегтися треба тільки стріли, якій однаково — сухе чи мокре.

Тимна плив на Батуриному зрубі — сього в пана домігся жупанич, страшенно задоволений, що буде поруч зі своїм новим товаришем, на якого молився. Пліт ішов третім, за ними було ще сім, і на кожному мостилося по десятці дружинників із кіньми. Роздягтись до спідників, люди на плотах смажили одвиклі від сонця білі спини, Велеслав із Тимною ще й ноги в воду позвішували, Батура сидів у передку й єдиний не роздягався. Коні, розкарячившись на круглих колодах, стерегли більмами воду, хлопаки до ранніх обідів розважалися то лічінням давніх могил обабіч Ужу, високих і круглих наче пагорби, то зеленню левад і чорнотою пралісів, тоді й се їм обридло, та сонце шкварило несамовито, вони повдягали сорочки й так поснули на колодді, спина до спини. Й коли Тимні отерп лівий бік, він повернувся на правий, кліпнув раз і вдруге, та так і застиг.

Сон мовби рукою зняло, й він довго дивився на жупанича, який лежав до нього спиною. Довге волосся хлоп'яка розсипалось на колодки плоту, й трохи нижче від лівого вуха в нього стирчав угору оцупок вистриженого пасма.

Тимна зневажливо скривився до своїх дурних подумів, ліг горілиць і заплющив очі. Та те коротке пасмо непокоїло його, й дедалі дужче, він устав і заходився будити жупанича.

— Що се в тебе? — Тоді природна осторога взяла гору, й він потяг Велеслава до задніх коней: — Хто се тобі вистриг?

Малий полапався й стенув плечима:

— Ніхто…

— Як се!

— Не відаю…

Тимна зиркнув з-поза конячих крупів, розгріб йому волосся й уявки почув шепіт під вікнами заснулого хорому: чоловічий і жоночий шепіт.

— Не відаєш… А де твоє вікно?

— Там, — повагавшись, махнув рукою жупанич позад себе. — У хоромі.

— Ви всі в одному покої спите?

Хлопак зневажливо посміхнувся:

— Як дружинники, чи що? Нє, не в одному.

— А з ким ти спиш?

— Сам!

— У низу чи нагорі?

— На горі — світлиці та вітчі покої.

— Внизу? А котре твоє вікно?

Се таємниче допитування пошепки за конячими спинами змусило й хлоп'яка стишити голос:

— Третє…

Тимна хотів допитатися, з якого причілка третє, тоді згадав, що всіх вікон було п'ятеро, й потьмянів з виду. Саме під третім середнім вікном учорашньої глупої ночі стояла мисочка, в якій тлів жар і ще щось одразливо-смердюче.

— А волошбитів у двірці маєте?

— Маємо їдного. Кривий він, а ті поїхали з вітцем… А що?

— Питаю, — ухильно відповів Тимна, не спроможний постуляти кінці. Волох у городі один, а голосів було два, се він добре запам'ятав. До того ж, другий жоночий. На думку спало геть дурне: може, древляни мають і жін-волошок? Але щоб між вивчився волошити чи, як кажуть русини, ворошити, йому треба дещо вирізати, аби не росла борода й не ходив до жін. А що виріжеш у жони? Отже, то були не волошбити, а звичайні люди, й Тимна зовсім упевнено сказав жупаничеві:

— Тобі начаровано!

— Як це — не зрозумів того слова хлоп'як.

Але Тимна тільки палець до вуст приклав і потяг його назад, на старе місце посеред плоту. Малий швидко забув про сю подію й липнув і далі з безкінечними розпитами, та юний дружинник тепер ледве відповідав йому, заклопотаний думками. Жупаничеві, до якого він прихилився, ще й не бачивши його, було кимось начакловано, й Тимна б чимало дав, аби дізнатись правду.

Ввечорі, коли під Народичами висіли ночувати, дружинник спитав малого:

— Ворогів маєш?

— Нє, — здивовано відповів жупанич, згадавши сьогоднішню розмову.

— Як то "нє"? А братів маєш?

— Маю два.

— А сестер?

— Нє.

— А вони тебе люблять?

— Угу. Тільки Божко горіхів не дає, бо ще малий, а Гостомислові мама звеліли дати лучок, так теж не дає. Але дитинський! — похопився Велеслав. — А зате в мене меч!

— А мама тебе любить?

— Угу.

— А… б'є?

— Нє… тільки скубає.

— Як се "скубає"?

— Отак: м-м-м! — скривився жупанич, сіпаючи себе за скроню.

Та се теж не в'язалось у вузлик, і Тимна заснув, але вранці чисто випадково підслухав балачку двох старих дружинників. Се були люди з сьомої чи восьмої десятки й завжди їхали в хвості, Тимна вже встиг поснідати, м'ясо з'їв сам, а хліб одніс коневі й тепер вертався до свого міха. Слова були вривчасті, й іншим разом хлопак би не звернув на них уваги, та сі два дні думав лише про одне й мимоволі приспинився. Сивий сказав, колупаючись травинкою в зубах:.

— Княгиня ладна б його зо світу, так…

— Боїться, — погодився другий, рудовусий. — Кожне зразу на мачуху киватиме… Й волохи, коли що…

Вже на плоті Тимна спитав Велеслава:

— Мама в тебе… мачуха?

— Нє…

— А хто?

— Жупаниця Десанка.

Тимна махнув рукою й більше не розпитував, а над вечір, коли дружина, покидавши плоти, посідала верхи й пішла шукати річку Тетерів, що теж упадала в Славуту, Тимна відбився й почав просити в коня ногу й роздивлятись копито, аж доки промайнула вся сотня, тоді знову сів і прилучився до рудовусого дружинника з сьомої десятки.

— Що, хляпає? — спитав рудовусий.

— Та… вчулося! — Тимна їхав і не поспішав уперед, схопившись обіруч за те байдуже слово старого дружинника. Проте хоч як повертав

розмову на жупанича та жупанський хором, нічого путнього не зміг довідатись.

А сонце котилося й котилось на смужку лісів, і вже перед самим зупином хлопак запитав упрост:

— А жупаниця Десанка хіба не мама Велеславові?

Рудовусий, якого й звали Руданом, хоча Тимна й не знав, чи то ймено, чи призвисько, відповів:

— Мачуха.

— А вона його любе? — спитав знову молодий дружинник, і мурашки побігли йому по спині.

— "Любе, любе"! — передражнив русича старий, якому здалося смішним се недревлянське слово. — Як вовк кобилу! А пощо допитуєш?

— Та питаю… — зашарівся Тимна й зострожив, бо в передній лаві вже роздивлялися до ночівлі.

Повечерявши, Тимна став міркувати, де знайти потрібного зілля. Він був уже цілком певний, що жупаничеві начаровано, й тільки вагався, яке саме треба в подібних випадках. Одворот? Мабуть, ні, приворот-зілля й поготів. Се коли хтось когось не любе й треба привернути. Ще знав од виразки, й од живота, й од голови, й од важкого сну, та жодне з них не пасувало, й він тоскне поглянув на жупанича, який уже спав, підклавши в голови сідло, мов справжній між. Спав на лівому боці, й утнутого пасма волосся не було видно, однак Тимна подався до шелюгів, де мусила бути сьома десятка.

Рудовусий ще не спав — облатувався до блимливого вогнища, й Тимна заходивсь розпитувати, яке зілля треба, коли людині начаровано.

— А що? — скинув бровою Рудан.

Сього й Тимна не відав, однак пояснював і пояснював, аж доки дружинник плюнув:

— Так, може, від пристріту або перестріту? Се на дорогу таке ворогам начаровують. — І протяг: — Е, братку, чи синку, тут, братку, зіллям не той… Треба мокви з-під жони, що в берем'ї.

— В якому берем'ї? — не дотямив хлопак.

Рудан засміявся:

— То кат вас відає, полян, як се по-вашому! — Й звернувся до сивого товариша: — Як ото по-їхньому, коли жона в берем'ї? — Й пояснив молодому: — Він з Данапру, вміє по-вашому гуторити.

— Тільна… нє, непорожня! — згадав сивий, і Тимна більше не розпитував. — Почувався, мов ловець, якого старий досвідчений вовчисько завів у нетрі й щез. Огиду й сором він би якось переморгав, але де знайдеш отут непорожню жону?

Й тільки в обіди наступного дня він раптом ожвавився: кониці ж так само ніби жони? Й лошат приводять, і все. То вже було значно легше, й пізньої ночі Тимна покропив Велеслава сечею жеребної кобили, мовивши:

— Цур мені, Цур тобі, а перестрітові Пек, Пек, Пек!

Се закляття він вигадав сам собі, та то не важило, бо головне тут полягало в мокві, а від чого призначалася, було ясно й так.

Тепер Тимна вже вміліше розпитував жупанича, й кожне слово ставало новим потвердженням його правоти. Хлопак остаточно переконався, що малому начаклувала жупаниця Десанка, а тим другим, який допомагав їй, міг бути тільки жупанів тесть Батура.

Розділ 16

За наказом Боримисла Лютибор Пугачич та баш бродників Базар повели Дарія на схід, у бік Ітилю, якого греки звали Оаром, перси по них — теж, а племена, що сиділи в верхів'ях сієї великої річки, жовтолиці й косоокі, — Волга.

Дар'яваш заліз до полотки й навіть не хотів дивитися на річку, хоча перське військо зрештою могло бодай води напитися досхочу, не лякаючись пошестей, що підстерігали рать край кожного скаламученого й, певно, начаклованого водоймища.

Паші, як і дотепер, не було, харчів для народу — ще менше, й кожна сотня раті чергувалася: доки половина рушала в ліс рубати листя для коней, друга тинялась нескінченним степом у пошуках їжі, аби нагодувати й себе, й того товариша, що пішов у геть обшмуляний та до товстого гілля обчухраний ліс.

Серед незліченної раті почалися крадіжки й навіть убивства. Гаубарува оповідав, ніби п'ятеро щитоносців-мідян спробували опівночі вкрасти худезне, як мирша, теля в обозику третьої тисячі полку безсмертних. Піднявся ґвалт, мідяни дістали акинаки, перерізали двадесятьох і втекли з телям, але безсмертні подалися слідом, наздогнали злодіїв аж коло їхніх багать і порубали доброї півсотні мідійських можів.

Таке повторювалося щоночі, й Дар'яваушеві од холодних острахів млоїлося серце, та він не міг отак, з доброго дива, повернути рать назад, навіть не здогнавши ворога. Вертання б означало поразку й

ганьбу. Якщо досі й траплялося, що перси зазнавали невдачі, то се були витяги окремих сатрапів чи воєвод. У Скіфії ж опинилася вся перська рать, та й не тільки власне перська, а й раті всіх підкорених земель і племен, а вів їх не сатрап і не воєвода, а шахиншах, обранець Ахурамазди та його сонцеокого сина Мітри.

Та не лише від вивідок Гаубаруви хололо міжнє серце Дар'явауша. Потаємне "око цареве", євнух над євнухами Мітробатеш кожного вечора ставав навколішки в головах царевого ложа й довго, часом годинами вишіптував Дар'яваушеві те, що доносили всевидющі та всечуючі женоподібні можі. Й коли вранці приходив Гаубарува, Дар'явауша аж тіпало ляснути в долоні, гукнути євнуха й гаркнути:

— А скажи-но, Око цареве, про що се вчора гомонів із тобою Багабухша?

Але Дар'явауш удавав, ніби уважно слухає сивобородого старця, який, по суті, не відав і сотої частки того, що знав його таємний суперник.

Цар сидів у наметі, нікого не впускаючи до себе, аж поки гомін у неосяжному стані влігся й ущух, годі відхилив завісу й сперсь на кедровий одвірок намету.

Стояло на тій порі, коли вітер з-од води перестає віяти, а той, що з суходолу стомлений сонцем і пожежами, ледве тепер прокидається, й хоч царський намет було розіп'ято біля річки, сухий чад зі спаленого степу вже несло й сюди. Від нього в Дар'явуаша не переставала боліти голова, й один маг через день пускав йому кров з лівого чи з правого вуха, другий випоював запареним на священній воді з Хоаспа чорним бологом, а молитви читав перед сном старший над магами мабед-мабеді, починаючи від створення світу, народження кумирів, боротьби Ахурамазди з кревним братом, володарем ночі й зла Анкра-Майнью й кінчаючи закликом: "Один Ахурамазда благий на небі, один пророк його

й один слуга його земний; так сказав Заратуштра, й хай буде до скону світу, як він сказав!"

Уранці голову попускало, та навряд чи до сього призводила молитва. Всі маги в державі царя царів були мідяни, й хоч так велося споконвіку, та се не могло не дратувати володаря.

Дар'явауш без цікавості вдивлявсь у темряву протилежного берега. Десь там, за обширом сієї води, починався край світу, межа, яку ще ніхто смертний не переступав. І хоч цареві царів не личило почуватися смертним, бо він на землі один, але його подуми блукали по сей бік великої річки. Щонайбільше на день дороги вгору чаїлося невловне перелякане збіговисько, яке не здатне було впиратися йому й захищати свою землю, проте, перейнявшись пихою злих дайвів Анкра-Майнью, й досі не хотіло визнати царя всіх земель і своїм зверхником.

Се вже переступало межі дозволеного, й Дар'явауш не міг так ото подарувати скіфам порушення віками всталених звичаїв раті та миру. Або він їх наздожене й тоді вже з чистою совістю зватиметься володарем усього живого на землі, або ж світ западеться, й що досі було чорним, стане білим, вода в річках побіжить угору, а дітей народжуватимуть чоловіки. Оскільки ж такого ніколи не бувало й не могло бути, то він наздожене скіфів і кине їх собі під ноги, як се робив безліч разів з іншими народами, — кине, хоч би чого се коштувало, навіть половини сієї голодної обдертої раті.

Мабед-мабеді щойно відспівав свої молитви, освячені вічним вогнем Ахурамазди й Дар'явауш мав би вже давно відійти до сну, та йому не лягалося. Жодна з-поміж двадесятьох наліжниць у дальніх покоях намету не могла ні втішити його, ні прогнати з-під серця той холодок, що дедалі частіше стискав Дар'яваушеві груди. Цар царів хотів порівняти з чимось осей свій настрій і свій стан, і виходило, ніби вві сні: втікаєш од якогось перевтіленого в людину чи звірюку дайва, а ноги ослабли й не коряться тобі, хочеш гукнути на підмогу, та й голос пропав, і тоді серце починає холонути й холонути, й довго не

відігрівається, навіть по тому, як прокинешся, бо довкола тиша, нікчеми з безсмертних сотень нишкнуть десь у пітьмі, навіть виморена любощами наліжниця спить під боком, наче забита, й нема кому глянути на царя й сяйнути на нього живим вогнем очей.

Дар'явауш узявсь обома руками за верхній одвірок намету й повис на ньому, відчувши лоскітливу млість у всьому тілі. Се на мить утішило його, й він поляском рук вивів із небуття євнуха.

— Сару!

Мітробатеш не зник, як щоразу після такої повелі, а на мить затримався під ширмою середніх дверей.

— Ну? Щось хочеш повідати? — спитав шахиншах. — Пізніше!

— Парміс… — ледве чутним шепотом озвався євнух.

— Котра Парміс? — настовбурчився цар.

— Жона, жона твоя, донька Бардьї, онука Каруша. Вона рече, ніби коли візьмеш її сьогодні до себе, то народить тобі сина, великий і мудрий…

Дар'явауша розважило євнухове лебедіння, й він зверхньо посміхнувся:

— Чого мене повчаєш, як робити синів? Я се добре відаю, а ти не відаєш, бо ти — євнух!

— Сон, сон бачила цариця Парміс, — упертіше, ніж належало й дозволялося, шепотів Мітробатеш, і тут слід було шукати глибшої причини.

Дар'явауш приступив до євнуха й лапнув зам'який живіт, немов калитка, яку дала євнухові цариця, мала бути неодмінно в нього на череві. Численні жони та наліжниці часто вдавалися до таких підкупів, бо від євнуха великою мірою залежали, котру цар покличе на ніч, й про котру забуде. В сьому Дар'явауш не вбачав нічого ворожого собі й лише хотів пересвідчитися, чи Парміс і справді підмастила євнухові й так добре змащений язик.

— Сон бачила, — вперто повторив євнух, і се було тією краплиною, що зіпсувала питво.

Дар'явауш раптом убачив у сих наполяганнях щось інше. Цар гайнує насіння свої на юдейок, грекинь, вавілонянок та інших недостойних роб, у той час як жони його по три й чотири літа ходять порожні. Така турбота про царський рід мала б теж викликати схвалення, та цар здогадувався, що йдеться про інше й важливіше: всі жони його є доньками котрогось із Великої П'ятірки, кожен дбає не так про його майбутніх синів, як про власних онуків, що мусили б обплутати царя залізними ланцюгами родового павутиння й кревної поруки.

Він одійшов, став до євнуха спиною й склав руки на грудях. У такій поставі цар виголошував слова, яких ніхто не владен був порушувати. Він сказав:

— Сару.

Й мовив тихо, але Мітробатеш іще тихіше сховався за ширмою середніх дверей неосяжного царського намету. Й коли в жоночому відділку зачувся збуджений шепіт, цар перечекав часину й пішов до спочивальні. Мітробатеш увів дрібненьку високостегну семітку з притуманеними очима, в яких дрімали й вогонь, і гордість, і багатство всіляких вигадок та хитрощів.

Вона стояла в тонкій нічниці біля дверей. Мітробатеш і собі став у порозі, чекаючи помаху руки, та, замість вигнати євнуха, цар сказав несподіване й для нього, й для юної жінки, й для самого себе:

— Парміс!

Мітробатеш потяг був розгублену Сару до дверей, аж дрібно-кучеряве волосся її майнуло в сутінках опочивальні зляканим птахом, але Дар'явауш перепинив його:

— Хай і ся тут!

Євнух вислиз, і незабаром до царської опочивальні ввійшла люта, мов тигриця, Парміс.

Між туго напнутими стінами намету запала моторошна тиша. Вона тривала хтозна й поки, і невідомо, що зробила б доведена до розпачу й смертельно зганьблена цим учинком Дар'явауша Курушева онука, та в сю мить сталося щось іще моторошніше.

Над притихлим докруж царського намету станом покотилося тоскне завивання. Йому відповів такий самий голос із того берега річки, по спині в царя сипонуло мурахами, та голосів більше не чути було. Ні слів, ні вигуків Дар'явауш не міг розібрати бо ратники розташувались на ніч великим півколом круг царського намету, але вони гомоніли, й то був страх.

Дар'явауш аж рота роззявив од напруження, й тоді жахне завивання почулося вдруге, й стан знову принишк.

Вили вовки, вили протягло й сумно й водночас ніби перемовлялися між собою й ліворуч, і праворуч, й із-за річки, й з усіх боків, Дар'яваушеві стало холодно, він турнув обох жінок і плеснув у долоні. Мітробатеш мов

тут уродився, мовби й сидів навпочіпки за дверима царської опочивальні.

— Що се виє?

— Вовки…

Дар'явауш хотів спитати, які то вовки, та запитання й самому б здалося нікчемним і не вартим уваги, й він сказав:

— Одягни мене!

Й не тому, що не міг сього зробити сам, а схотілося близькості, бодай доторку чиєїсь руки, хай навіть осього старого женоподібного можа.

Парміс і Сара, ще дужче налякані такими діями царя, безборонне вискочили а цар, коли Мітробатеш одяг його, сказав, аби затримати євнуха поряд:

— Виють…

На день угору понад берегом сієї річки жило плем'я жиличів, яке греки називали неврами. Се не була вітчизна жиличів — сюди вони перейшли літ тому з двадесять, коли їхні землі вистригли пруги й туди звідусіль сповзлось усяке гаддя. Гаддя було не просте, а, либонь, наслане, тому жиличі, вбачивши в сьому знак неба, поклали за краще виселитися з дідніх земель на той бік Тіри та Порати й пересидіти лихоліття десь-інде, хоч самі були всі до єдиного волошбитами й чаклунами й уміли перекидатися на вовків.

Се була байка, в яку, йдучи сюди, Дар'явауш не вірив, навіть сміявся з Гаубаруви, що той, Око цареве, займається підслуховуванням баб'ячих пліток, а не чимось більш корисним.

Тепер він сидів і слухав те завивання, й хоч глибоко в душі не вірив, ніби людина так ото просто здатна перекидатися на звіра, та було моторошно, й він сказав своєму потаємному Окові, щоб не подумав на царя лихого й не звинуватив у боягузтві:

— Кажи, що вивідав за сей день.

Міробатеш мусив доповідати навстоячки, бо цар не лежав, як звикле, а сидів на ложу. Й голос євнуха теж зривався, й часом не від вагомості повідомлюваного, а від чогось іншого, й Дар'явауш знав, що той теж дослухається вовчого завивання. Ратний стан знову вимер, і від того робилося ще неприємніше, й цар сказав у зовсім недоречному місці:

— Слухають, роби ниці…

— Слухають, — відгукнувся хрипким шепотом і євнух. Се можна було витлумачити по-різному: слухають підвладні йому вивідники, про що гомонять у наметах і межи собою чільники та сатрапи. Можна ж було сприйняти й так, як вони сприймали зараз і обидва: слухають ниці роби, безсмертні, щитоноси та порощники завивання вовків у спаленому степу.

Дар'явауш майже нічого не чув з оповідей Мітробатеша, й той поволі замовк, але просидів у царській опочивальні до ранку, бо цар теж не спав. А вранці станом шугнула новина: цар царів велить укріплюватися!

Ратники спершу не повірили таким чуткам, однак невдовзі кожна сотня отримала ділянку випаленої землі, й на розстані шістдесяти стадій один від одного зачорніли широчезні рови, вісім ровів із валами. Рови глибшали, вали зростали вгору, й тепер усе воїнство вже повірило, що нічне завивання було не просте собі вовче гульбище, й страх, який після сходу сонця був улігся й вивітрився, поступившись голодові, тепер дужче й дужче оволодівав багатосоттисячним військом, і рови глибшали

на очах, бо всім відомо, що краще голодувати, ніж умерти наглою й таємничою смертю від людей, які здатні перекидатись у звірів.

— Перси вбивають персів, — обізвався Крес, якого Дар'явауш несподівано звелів розшукати. — Таке вже було колись…

Цар царів розмовляв з ним сьогодні дуже лагідно, й Крес відав, що причина сього в тому вовчому завиванні. Та він однаково виважував кожне своє слово, бо згадка про той похід не могла принести ні втіхи, ні спокою. Дар'явауш, стоячи поряд, мов рівний рівного, запитав:

— Пощо згадуєш лихе, Кресе?

Старий роб відповів те, що вже давно вирішив принаймні для себе:

— Добре людину не вчить. Лихе вчить. Сього людина не відає, доки не дійде сама. Платити ж тоді мусить удвічі й утричі.

— Ти ж сам радив мені йти в сей похід. Коли Гаубарува заперечував, мій брат Артабан також мовив за ним, та й інші дехто, а ти — ні.

То вже було балакане-перебалакане, й Крес не відповів цареві перському. Камбіс, у Єгипті вже, наказав був споглядатаям розвідати Ефіопію, а за ними й сам пішов із усією раттю Нілом угору. Дар'явауш теж був там і відав усе й про похід і чим він закінчився. Гаубарува сидів на міху з вівсом для царських коней і мовби не слухав розмову, лише дивився понад широким плесом у бік зеленого й недосяжного берега, але Крес був певен, що Око цареве й слухає, й поділяє його думки.

— Камбіс і до Фів єгипетських тоді не дійшов, а я ось передолав усю Скіфію, — заперечив цар Персії.

Крес лише зітхнув. Передолати — передолав, але ще жодного разу не зустрівся в добрій січі. Він знову хотів навернути балачку на Ефіопію

та Камбіса, але в очах майже рівного йому літами Гаубаруви був смуток, і Кресові стало шкода Ока царевого. Він сказав:

— Речуть купці-греки, що попереду в нас пустеля на сім день ходу.

— Й що? Сам відаю. Яка мені з неї користь?

— Яка? — Крес подивився на царя царів, обернувшись навколо ґерлиґи. За сю думку небіжчик Куруш одразу вхопився б, сей же байдуже мовчав, і Крес теж змовчав, бо його мудрощів бувало часом забагато перським володарям. Він ще пристояв і заспирався на свій довгий патик:

— Піду… — Колись він порадив був Курушеві таке, за що той тільки дякував, а все повернуло на шкоду, бо слово золоте тільки доти, поки не вимовлене.

Та на п'ятий день, коли рови з височенними валами обплели півстепу, стрімкі й неприступні, Крес не витримав і сам пішов до Дар'явауша.

— Мовив я тобі про пустелю й ще скажу, — почав він. І раптом, неначе помінявся місцями з царем царів, пильно глянув на нього: — Що є пустеля, Дар'явауше?

Й се запитання, й зневага, й незбагненна зверхність, бо назвав його не царем царів і навіть не найвеличнішим, а просто на ім'я, мов рівного собі, спантеличили Дар'явауша, й він, сам того не усвідомлюючи, розгублено відповів своєму робові:

— Пустеля — се те, де нічого немає.

Крес покивав головою, неначе іншої відповіді й не чекав од зеленого навченика. Й раптом вип'явся ціпком угору й став високим і стрункім, як літ тому з п'ятдесят, і роздратовано кинув у вічі цареві царів:

— Пустеля — се для тебе те, де нічого палити!

— Обридло мені слухати поуки, — дратуючись, відповів цар, бо сей роб останнім часом і справді поводився, мов пророк, щонайменше Заратуштра. — Йди, мудрий, і коли мені забагнеться, я гукну тебе, а сам не пнись межи очі. Забуваєш, хто ти й хто я.

Того було досить, аби всюдисущий Мітробатеш, якого досі тут мовби й не бачено, та й ховатись ніби не мав де, плеснув у пухкі долоні, й двоє чорнополих із вартівної сотні підхопили колишнього царя Людії, разом з ціпком однесли попід руки в найближчий вибалок і кинули там. І коли Дар'явауш дивився, як старий, спираючись однією рукою на ґерлиґу, другою хапається за посмалені віхті трави й видибає нагору, несподівана думка зашкреблася в скронях, застукотіла гострими кувадельцями, й цар царів аж очі примружив, одчувши, що вони зайнялись. Пустеля — се те, де нічого палити, — повторив він сам собі, мовби для затвердження й пам'яті, й голосно по-хлоп'ячому дзвінко, як, може, й не личило цареві царів, розгукався:

— Коня! Коня сюди!

Й кінь тієї миті теж постав перед ним, високий і крутов'язий, укритий червоною попоною з довгими, під коліна, китицями. Дар'явауш хвацько вихопився в сідло, відтрутивши євнуха, який підставляв цареві свою круглу й м'яку спину. Півсотня безсмертних, не чекаючи повелі, теж пришпорила коней, і шістдесят стадій між першим та другим валом Дар'явауш подолав менш як за годину.

Багабухшу він побачив сам — упізнав по однорогому шоломі чільника царських комонців. Із сього боку вал був похилий і вже добре

втоптаний, і Дар'явауш зострожив. Останні лікті перетомлений кінь здолав майже навколішках. Цар зіскочив на покляклі ноги й спробував прибрати байдужішого вигляду, та в паху нило й тягло, й він ледве втримався, щоб не кривитись. Багабухша, не скидаючи шолома, підійшов і поцілував царя в праве плече, трохи нижче від бронзової пряги, що тримала корзно й водночас охищала при наглім ударі. Золотий ріг порожньо дзенькнув об так само золотий, з багатьма кулястими ріжками вінець Дар'явауша, й коли врочисте віншування скінчилося, цар стримано поспитав Багабухшу:

— Що таке пустеля?

Опасистий чільник комонної раті тепер, коли се не шкодило його гідності, скинув шолом, узяв рукою за ріг, а другою втер спітніле чоло з широкою червоною смужкою від скроні до скроні. Сиве волосся Багабухші зляглось мокрими віхтями, й він їх розчесав п'ятірнею. На таке запитання можна було тільки посміхнутись, і вельміж посміхнувся, та тут-таки й спохмурнів. А Дар'явауш, не дочекавшись відповіді, склав руки на грудях і поглянув у далеч, де ледь бовванів наступний, третій вал восьмирядної оборони.

— Пустеля, — сказав він тихо, — се те, де нічого палити. Правильно речу, Багабухшо? Й ти ж так само мислиш?

— Так, — зітхнув чільник царських комонців і суворо глянув на кількох тисяцьких та підліших воєвод, що стояли віддалік і дослухалися

— І я так мислив, та один мудрець, показав мені, що мислимо по-дитинському, — криво поглянув на нього цар царів. — Бо ж пустеля — се те, де й вони, — він махнув рукою в бік невидимого ворога, — й ми почуватимемось однаково. Погано, але ж однаково! Ти чуєш? Досі вони втікали поперед нас попаски, ми ж мусили ковтати попіл та сажу й терпіти розбій і розлад у раті за кожну корову й кожного віслюка. Не треба було нам спинятися — мали б гнати їх і далі, та… — він не доказав

якоїсь думки, що видалася йому надто образливою, й сказав те, задля чого приїхав сюди сам, не чекаючи ні гінців, ні вістоносів, бо згаяно багато, надто багато часу, й одтепер кожна година може бути вирішальною: — Кладіть ратників одпочивати рано. Рушаємо по другій варті. Пів сієї ночі й пів завтрашнього дня — й ми нарешті здибаємо сих тричі проклятих Ахурамаздою,

— Дар'явауше, — сказав Багабухша так, як завжди без сторонніх. — Скіфів уже там нема. Наших вивідців досі дурили їхні роз'їзди, а вся рать давно знялася, ще днів зо три тому.

Цар царів раптом одчув, як він виморився тим дурним і тепер геть не потрібним гасанням, і сів просто на втоптану глину валу. Й стрімкий скат, і глибокий рів під валом тягли його вниз, і він з огидою відвернувся на протилежний бік, бо думки теж напливали в голову, сумні й невеселі, мовби то був не земляний вал і рів, а сама Скіфія, яка тягла й засмоктувала його в свої незбагненні глибини…

Здавалося, все навіки заклякло в житті Боримисла. Відколи й пам'ятав себе, завжди був чужим і небажаним для людей. Малим хлоп'яком його віддано в добровільний полон єгипетському фараонові Аб-мосе, й на малого таля в Мемфісі дивились, мов на роба, тільки й того, що не змушували тягати воду з каналу, віддавши в опіку зморшкуватому зизоокому жерцеві з хорому Сета. Жрець був людиною незлою, але хоромівський лад із безкінечними відправами лякав і гнітив древлянського жупанича, який і не розумів, і душею не горнувся до чужих звичаїв і чужих кумирів. Щоденні процесії навколо вівтаря, тупе визубрювання знаків священного письма та сотня котів білих, чорних, рудих, сірих і смугастих озлобляли Боримисла, й тільки нечасте полювання в пісках за Мемфісом приносили йому втіху. Та се траплялося так рідко, що Боримисл міг би на пальцях перелічити, скільки разів протягом десяти літ полону він виходив із хоромними робами та списоносцями на влови. Єдино з жерцем Джаваджухуненом він почувався вільніш, бо той любив його, але в жерця день був розписаний по годинах, і розмови з ним бували так само короткі й уривчасті.

Тоді настав несподіваний злам. Зі сходу посунули перси, й, готуючись до війни з Камбісом, перестарілий фараон умер, п'ятдесятирічний же нащадок Аб-мосе, Псамтік, який умів добре вести службу в хоромі Амона, зате не любив і не вмів ратитися, програв Єгипет у першому ж бою. Все пішло прахом, ворота всіх міст і хоромів були навстіж одчинені персам, і в вогняній веремії грабунків та пожеж древлянський жупанич Боримисл, якому минав дев'ятнадесятий, вирішив утікати.

Шість місяців блукань були справжнім пеклом, за сей час він умирав і від ран, і з голоду, й од спраги та хвороб, та коли врешті прибився додому, відчув себе так само чужим, як і в єгипетському полоні. За десять літ із гаком одвик від рідних, і рідні теж устигли забути його й оплакати, мов небіжчика, й хоч тепер намагалися подолати в собі й у ньому те відчуження, але літа лишалися літами, й тільки час міг зруйнувати насип холоду й палісад остороги, які вивищувалися між ним і рідним домом.

Зате в Оленки життя змінилося враз і назавжди, й вона точно знала, коли се відбулось. І перед очима в неї поставав холодний, майже осінній досвіток у березі Славути, й кілька впійманих острів, і зацькований погляд людини в ямі під кручею.

Доти все йшло мирно й звично. На горі стояло Берестове, в річці була смачна риба, на поронах працював її тато, а до щему веселі вечорниці повнилися знайомих ігор і знаних пісень. І хоч сюди впліталась постать свавільного Видоти, та й се, зрештою не псувало ні щоденних радощів, ні молодих дівочих сподівань.

Тепер усе пішло по-новому, й Оленка з жахом думала, що принесе їй кожен наступний ранок і кого слід остерігатися сьогодні. Перше, що вона бачила, прокинувшись, був важкий дубовий сволок, вона втуплювалась у нього вічми, й що довше дивилася, то чорна закіптюжена колода опускалася нижче й нижче, й було таке враження, ніби ось-ось упаде й розчавить і її, й Боримисла поряд, і їхнього

маленького синочка в колисці, що висіла на тому-таки сволоці. Оленка хапливо бралася до колиски й гойдала її поти, поки дитина зачинала кректати й пхикати. Тоді прокидався й Боримисл, і темна світлиця мов оживала, й кудлаті духи ночі ховалися в комин, а звідти на горище.

Була середа сідмиці, йшов осьмий день її сидіння в сьому хоромі и осьмий день невтихних страхів. Оленка думала, що найважче для неї буде проминути високу браму жупанського двірця, там же якось утрясеться й уляжеться, вийшло ж навпаки. Дворець був повен усякого люду, вищого й підлішого, попереду стояли тивуни й пахолки, за ними в дверях і порогах стаєнь, клітей і підклітей вистромлялися челядники, а роби, яких усе те найменш обходило, незалежно тинялися білим утоптаним снігом, ніким не тюкані й не підганяні. Паничі та інша хлопота, що супроводжувала похід, не знати де й розвіялась, і жупанич з Оленкою їхали двірцем тільки вдвох. Люди поволі розступалися перед їхніми кіньми, позираючи то на них, то на вікна чорного хорому, й Оленка зрозуміла, що головної негоди слід чекати звідтіля.

Пригорнувши маля до грудей, вона зіщулилася, й на порозі в сю мить став кремезний і ще досить молодий між в ошатному вбранні. Оленці спало на гадку, що се й є древлянський жупан Ратислав, і в грудях їй закалатало. Та се був велій пан Батура. Проскавулівши поробошнями до них, Батура сказав, дивлячись на Боримисла:

— Втішницю привів собі?

Й аж тепер масно поглянув на Оленку, й від того погляду їй стало й млосно, й холодно. Тоді віча його кознули по маляті, й Оленка жахнулася, та той захихикав:

— Утішайся, жупаничу, доки вітця немає!

Боримисл смикнув повід, і кінь ударився грудьми в тивунів та челядників, прокладаючи жупаничу путь до хорому, й Оленчина коняка

теж пішла слідом. Біля високих порогів жупанич ізсів, споміг ізсісти й Оленці, взявши маля, яке почало плакати, й закляк, обплутаний десятками пар очей. Так вони стояли довго, не відчуваючи морозу, та з оселі ніхто не виходив, і хором чорнів старими сосновими колодами, наче мертвий. Нарешті рипнуло, й у дверях з'явилася жупаниця, вся, від очей до ніг, у чорному. Боримисл стяг із голови клобук і низько вклонився матері, та вона, раптом тоненько заголосивши, сахнулася й зникла в хоромі.

Жупанич помулявсь і пішов до хати сам, тоді, вже з порога, вернувся й ухопив Оленку за плече.

Завівши її в похмуру світлицю о трьох вікнах, Боримисл подався сходами нагору й довго не вертавсь, а коли Оленка, перемолившись усім відомим їй кумирам і земним та хатнім духам, утратила терпець і заплакала, він прийшов і мовчки сів осторонь на лаві. Очі в нього були каламутні й невидющі, й вона зрозуміла, що нічого доброго їй не слід сподіватися ні для себе, ні для малого синка. То був важкий день, і єдине, чим ще намагалась Оленка втішитися, се зіпхнути всю ту вагу й страхи на понеділок.

Але понеділок минув, і вівторок теж, і вся сідмиця сплинула, поступившись новій, а змін на краще не було й не передбачалося. Жупаниця жодного разу ще не прийшла подивитись на онука, й Оленка теж боялася втрапити їй на очі, а найбільшим жахом для неї було виходити з сії похмурої світлиці, з-під сього чорного, закіптюженого сволока, хоч людина жива мусить бодай раз або двічі денно вибігти на двір.

Навіть пелюшок Оленка не могла випрати сама, їх, згорнувши купою, Боримисл носив не знати куди, й не знати котра роба чи й челядниця десь там прала їх, Боримисл одягся й глянув на сина, якому Оленка дала ссати, торкнув його пальцем за носеня, що кумедно ворушилось, провів по синюватій жилиці груді й узяв клуночок із пелюшками. Й щойно втихли його кроки в сінях, як увійшов пан Батура. Не

привітавшись, він оглянув світлицю, тоді матір із дитиною коло пазухи, приступив ближче й постояв, широко розчепіривши ноги в дігтярних чоботях. Оленка заворожено дивилася на ті чоботи, не підводячи погляду, тоді пан ступив ще кілька кроків, знову пристояв, тоді наблизився впритул, узяв її за підборіддя й підважив угору:

— Ліпше тобі буде, як ти зодсюду втічеш, молодичко.

Оленка дивилася на нього, не блимаючи, він пустив її й неквапом вийшов, без гуркоту причинивши по собі двері, й коли вернувся Боримисл, вона ще довго глипала в бік сіней і наслухала.

— Пощо зориш туди? — спитав жупанич. — Хтось приходив? — Рипнувши за поріг, він довго дивився у сутінки, та сіни між клітями були глухі й порожні. — Щось привиділось?

Оленка потупилася, й на ручку малому скрапнула сльоза. Тепер уже Боримисл був певний, що хтось приходив до сієї світлиці, поки його не було. Пильно глянувши на стругані дошки підлоги, він аж зблід од гніву й розгуби. Мокрі сліди грубих чобіт вели від порога до ложа, на якому сиділа Оленка з малям у пелені. Він рішуче насунув ковпак над самі брови й вискочив. Оленка гукнула вслід кволим, переляканим голосом:

— Борисе!

Та він уже гримів чобітьми коло сінешніх дверей. То мав бути Батура, жупанич устрів його біля малих стаєнь і тепер побіг просто туди. Пан господарював між трьома конюшими робами, що давали коням вівса, встигши вже й нагодувати їх сіном, і напоїти. Добірні скакуни з малих стаєнь весело шаруділи й хрупали, перемовляючись через драбини один з одним, а сам Батура мідною шкребницею чистив облежане черево племінного жеребця. Здоровезна, як гора, й лискуча, мов щойно викупана, тварина, до якої мало хто зважувався приступити, мирно їла вранішню дачу й ласкаво дозволяла Батурі чистити себе. Й ся коняча

кротість, і загальна злагода в стайнях мов одібрали в Боримисла й запал, і мову, й він стояв і тупо дивився на пана, поки той сам повісив шкрибницю на гвіздок під яслами й сказав:

— Осе як вернеться твій отець, проситиму до весни вороного.

Жупанич подумав, що, може, пан нічого лихого й не сказав Оленці, просто налякалась і годі, бо в сьому хоромі боїться всього й усіх, обернувся й потяг ноги зі стаєнь. Чоловік, якого навіть племінний жеребець любить, не може бути лихим. Так навчав його колись у Мемфісі старий служитель єгипетського кумира Сета. А єгиптяни на тваринах тямляться, подумав Боримисл, та коли переступив поріг стайні, Батура гукнув услід йому й підійшов сам:

— Для чого не хочеш подбати про жупанича?

— Про якого? — здивувався Боримисл несподіваною прихильністю пана.

— Справдешнього.

— Маю сина, — відповів Боримисл. — І дбатиму про нього.

— То є робич, а не жупанич. А столові древлянському треба можів міцної кістки, ратної. — В голосі Батури не було того єхидства, що першого дня, голос бринів тихо й розважливо, й Боримисл не відав, як і відповісти. Тоді велій пан сумно глянув на нього, й того суму вже й геть не можна було збагнути: — Любиш ту діву?

Боримисл повернувся й тоді кивнув, а пан, зітхнувши, мовив:

— То й люби. Й сина люби — так велить покон древлянський, і кумири наші велять любити. Але любов — то їдне, а се… — Пан затнувся.

— Жупанство — то інче. Жупан собі не належить, ти ж будеш жупаном Древлянської землі й…

— А кому ж належить? — і досі не дивлячись на пана, перебив Боримисл.

— Високому столові правителя.

Боримисл насмішкувато гекнув носом, та се не збентежило Батуру.

— Поки молодий, то й мислиш отак, а коли поймеш вітчий Меч у руку… Речу ж люби й сина, і її люби, всі ми можі й наліжниць маємо доволі кожен.

Боримисл нарешті пройнявся тією злістю, що був її розгубив у стайнях:

— Не буде наліжницею! Жоною мені буде! Й жоною є!

Й побіг до хорому через увесь дворець, і сніг під чобітьми в нього рипів і скреготав скаженими псами.

Так минуло ще кілька день, Батура більше не заходив до малої світлиці внизу хорому, жупаниця теж уникала зустрічей з Оленкою, й вівторок був ще важчий од понеділка, середа — од вівторка, навіть роби та челядниці, чутливі до господарських настроїв, обминали юну жінку, стрівши ввечері чи вдосвіта серед двірця, бо вдень вона й не наважувалась виходити, а се ще ж було не все, попереду чекало найстрашніше — незабаром мав повернутися з уловів жупан. І коли вже відчула, що бракне й сил, і волі, й духу в грудях, з'явилися ловці…

Валка простяглася на півгін, бо жупан Ратислав любив полювати з доброю дружиною, з псарями, сокільничими та кашоварами. Зо два десятки коней ішли, пообвішувані скорами, рогами та іншим ловецьким

узятком, позаду їхали псарі з доброю шворою кожен, далі сокільничі, яких древлянський жупан брав лиш для почту та гармидеру, бо в сей час птахом було можна полювати тільки тетеруків; поперед них виступали боляри та ліпші можі з робами й челядниками, а в самому чолі їхав жупан землі Древлянської Ратислав.

Щойно валка в'їхала до двору, як залунали плачі та голосіння. Ратко повертався з уловів не верхи, а в цупкій попоні, підвішеній між двома кобилами, загорнений і замотужений з ногами й головою, й голова його була коло конячих крупів, а ноги — біля самих морд. Напровесні того літа дикі тури вбили другого, середульшого жупанича Брячеслава, перед сим — старійшого, Могута, а тепер і самого жупана.

Так було написано Ратиславові на роду, так покладено кумирами, бо в юності Ратислав убив свого рідного брата Вишеслава, й хоч то був зрадник і перевертень, але рідна кров ніколи не минає людині марно й про неї кумири не забувають.

Забули й кумири, й люди тільки про Оленку, вклопотані страшним горем. Старого жупана-небіжчика віддали женоподібним жерцям-волохам, волохи, вдягнуті теж по-жоночому, вичистили жупана від усієї зайвини, яка не придається людині на тім світі, лише капостить, напхали насінням конопель та іншого духмяного зілля, облили гарячим воском і раз, і вдруге, й утретє, вбрали в найдорожчий святковий одяг і при повнім оружжі поклали спершу в золоту корсту, далі в ще більшу дерев'яну, куту таким самим золотом, і вже розгрузлими дорогами повезли на санях туди, де в Уж упадає річка Древлянка, й усі села, городища та хутори, близькі, дальші й ще дальніші, ставали в хвіст походу, й можі та оратаї протинали собі лівиці стрілкою й кропили кров'ю весняну землю, жони ж та діви дряпали вид нігтями й голосили, й плакальниці з Ратиславового роду втирали вічі полоточками й клали мокрі білі шматинки попід корсту, бо в іраю все є, й дерева квітнуть безперестану, й лише води немає, й небіжчикові треба було дати її доста. Поряд ішла наймолодша жона Ратислава — жупаниця Переніга, яку жупан узяв лише перед двома літами й найдужче від усіх жін і

наліжниць любив. Переніга перша викликалася супроводити жупана не тільки в останню путь, а й далі, в ірай, і сього права їй ніхто не заперечував, бо після Ратислава та Батури наймогутнішим володарем у землі Древлянській був отець Переніги — Позвізд, велій пан горинський.

І Переніга лягла поряд із жупаном, у чотирьох кутках їхнього вічного хорому лягли коні з конюхами, й роби, й можі ратні числом четверо, й покладено келехів золотих дванадесять, і тарілів золотих же, й горнів, і страви та меду в кожній судині, й здоби всякої золотої та кривавцевої, щоб усе мав жупан і на тому світі, як мав на сьому, й насипано могилу високу над ямою, й кожен оратай, і між, і жони їхні, й роби, й челядники, й усі, хто проводжав і виряджав жупана, знесли на ту могилу по міху землі, й першим було легко, останні ж дерлися, грузнучи по коліна в рихкій глині, й глина поволі зсувалась, але й утоптувалась і влягалася, доки виросла справжня гора обкладена по околу кам'яним підмурком.

А тоді почалися й тризни, й дев'ятизни, й сороковизни, й про Оленку знову забули, й вона вже навіть сама зважувалася виходити й у дворець із синком на руках, і в окольний город та до річки. Тоді Боримисла постригли на жупана, він ходив голомозий і смішний, тільки пасмо в'юнкої кіски спадало йому за вухо, й Оленка потроху вспокоїлась і вгамувалася, ніхто-бо вже не мав зваги сказати щось супроти нового жупана, повноволосного господаря землі Древлянської.

Незважаючи на жалобу по вітцеві, Боримисл прояснів і, як мовив Позвізд, старий пан горинський, убрався в колодочки. Й найдужче втішила Боримисла мати. По сороковизні Ратиславовій вона вперше вийшла з хорому, так велів покон, і чи то трапилося, чи вона зумисне підстерегла Оленку, коли та виходила з малої світлички в дворець, однак, повернувшись, юна жінка не повірила власним очам. Стара жупаниця, вся в чорному мов ворона, стояла над колискою Велеслава, торкала його за голі ніжки, й дитя захоплено дригалося й агукало. Почувши рип дверей, жупаниця Малоуша сіпнулась, мов заскочена, й шаснула повз Оленку втікати, тоді раптом стала, подивилася на неї страдницькими очима, пригорнула й заплакала. Оленку пойняв трем,

вона боялася й дихнути в обіймах старої жупаниці, тоді теж не витримала й зайшлася голосом, і так вони стояли, горнучись одна до одної, виливаючи слізьми всі болі й прикрощі, яких зазнали з доброго й злого дива, незчувшись, коли до світлички ввійшов новий жупан і господар хорому сього.

Боримисл істяг ковпак і мовчки схилив блискучу голову перед матір'ю, вона зразу перестала плакати, взяла його й Оленчину руки в свою руку й повіншувала на довгу життєву путь, любов і згоду.

Того ж дні Боримисл, по злагоді з матір'ю, звелів волохам стольним учинити велику требу всім небесним кумирам: Соварогові, на якого руси мовили Біг, його жоні Ладі, що дає лад усьому земному й по-русинському зветься Земля, їхнім дітям Лелі та Полелеві, котрих за Данапром узивають Даною й Дажбогом, і всім кумирам земним і підземним — доброму теплому Цурові, й злому пекучому Пекові, й холоднорукій Морані, що на неї сіверяни речуть Мара, а руси і звуть Смертю, й Перунові, який живе й на небі, й на землі, й Волосові, й Маркові, який одміряє путь людині, й Купалові, й Коляді, й домовим та надвірним духам, і степовим русалкам, і берегиням, і Родові з Роджаницею, й водяним, і лісовим, і всім добрим та лихим духам, без яких людина не владна ступити й кроку. Було зарізано сорок волів і сорок телиць незайнятих, і вівці й кози, й сто качок, й одного зозулястого півня.

Такої треби городяни давно не бачили, й пир із соварож-дня перейшов на неділю й похмелялись у понеділок, кумирам-бо слава й потрох, а людям усі рештки, й тих решток були гори. На покутті столу, винесеного в садок, поряд із жупаном та новою жупаницею по один бік мостилася жупаниця-мати, а по другий — саджений отець пан Батура, й першою світилкою нареченої була Батурина донька Десанка. Гарна, мов квітка в росі, молода панна була чи не найвеселішою з-поміж усіх весільчан, та коли молодятам підвели білого коня й вони почали водити його по мотуззі навколо Дажбожого капища, а кінь спіткнувся раз, один

тільки раз, усі притамовано ахнули, а з очей панни Десанки раптом полилися сльози.

То було цілковитою несподіванкою, бо в житті, як на довгій ниві, трапляється всяке, й кінь у зумисне хитрому переплетінні мотузків міг спіткнутися не раз, а десять разів, і стара жупаниця Малоуша почала втішати Батурину доньку. Та зрештою все збулося, весілля закрутило людей у нескінченному корогоді поконних і вигаданих допіру дійств, печеного, вареного, кислого й солодкого, жовтого, чорного й шипучого, й дворець усю ніч вирував і жахкав іграми та піснями, хоч весілля було незвичне й ніхто не чекав з нареченої чесної сорочки, бо у великій опочивальні на горі хорому в нареченої вже спав син.

Пізнього ранку молоді вийшли до весільників недількувати. На Оленці було яскраве, засіяне золотими лусочками, голубе жупанське полоття, очіпок із золотим обручем та кривавцями, а під подолом жовті чобітки з рисячої скори, дубленої в жолудях, і всі побачили, яка вона гарна, й побачили вперше, бо зночі до блимавок роздивитися не могли. Навіть ім'я її вразило всіх, бо воно пасувало молодій жупаниці. Перестарілий пан велій горинський Позвізд, який разом із Ратиславом поклав у могилу й свою наймолодшу доньку, перший підійшов до молодих, уклонився їм, торкнувшись рукою трави, й мовив:

— А ти, жупаничко, й справді як оленка! Вгадано тобі добре. Бо буває наречуть дитя Гудимом, а воно виросте на два лікті нижче столу й не гуде, а пищить. А тобі вгадано!

Всі сміялись, Оленка теж, і не було людини, щасливішої від неї, а Боримисл, повагом стоячи на півкроку попереду жони своєї, аж горів од утіхи. Всі злидні й гіркоти лишалися позаду, й він подякував кумирам, що колись його, хворого й голодного, звели на піщаному березі Данапру з сією дівкою, без якої його життя було б сумним і сірим.

І се почуття, що охопило й Боримисла, й Оленку того недільного передобіддя не полишало їх і до вечора, й увесь наступний день. У понеділок, веселі й стомлені, зачинилися вони в опочивальні й ще добру годину стояли над колискою, де, розкидавши руки й ноги, мов справжній між, спав їхній син, жупанич Велеслав. Тоді полягали, та перш ніж заснути, Боримисл узяв малюка з колиски й поклав між собою й Оленкою. Хлоп'як їх підбурив, і вони, прокинувшись уранці, наввипередки реготали з сії веселої події. Першою опам'яталась Оленка й ляснула сама себе по губах:

— Цур мені! Ще насміємо лиха!

Тоді швиденько вбралася й побігла в дворець, а звідти її принесли дві челядниці: зламала ногу. Хтось перепнув мотузку на стежці там, де Оленка досі безліч разів ходила, не перепинаючись.

То була перша несполука, за нею потяглись інші, й вони не мали ні кінця, ні краю. Коли нога в Оленки зрослася, Боримисл пойнявсь у дань, а приїхавши, застав молоду жупаничку марною, аж зеленою. На всі розпити вона коротко відповіла:

— Вчаділа…

— Коли?!

— Ще як ти поїхав.

Чаділо в Іскорості багато людей, чаділи вряди-годи й до скону, та коли не вмирали, то по двох днях убивалися в нову силу. Він же ходив у дань місяць, а жупаничка й досі хорувала.

Тоді двірцем поповзла чутка, ніби в молодої жупаниці руки смердять рибою. Далі вже й Боримисл терпіти не міг і заходивсь копати. Слід

привів до молодого домажирича Ситина. Жупан наказав шмагати домажирича туровою жилою, й той визнав, од кого почув ту плітку:

— Од Батури…

Боримисла звело на шал, та велій пан відмовився:

— Се навіти, жупане, не вір.

— Спитаймо в домажирича! — припер його жупан, і той радо згодився.

Вони знову покликали щойно битого Ситина, й домажирич лише голову похилив:

— То я набалакав на пана під бичами…

В се годі було повірити, але з Батурою Боримисл не міг ні розправитися мов з послідущим челядином, ні навіть прогнати його, й не тільки тому, що велій пан і сам був людиною значною.

Та не встигли в Ситина загоїтися попруги від бича, як сталось інше: прокинувшись у середу вранці перед зажинками, юна жупаниця знайшла в себе під подушкою обсмалену півнячу голову. Під дзьобом теліпалась лише права сережка, лівої не було, й не було сумнівів, що то чаклунство. Оленка зблідла, ноги й руки їй затремтіли, й вона схилилася до ложа, аби не впасти…

Боримисл і цього разу вдався до вивіду. Й перша ж покоївка, роба-юдейка Шломея, що завжди слала ложе, після п'яти ляпасів розповіла, що півнячу голову їй дано поварським вогнищанином Лапроком, Лапрок показав на конюшого Рела, Рел довго не хотів говорити, та після бичування й він розкрив малого пана Любицю, але Любиця був далеко й підлягав горинському панові Позвізду.

Затамувавши злість, Боримисл дав собі слово помститися Любиці. Він побрав малу дружину й, не гаючись, вирушив на Горинь. Але старезний дідо Позвізд розрадив правити мсту, запевнивши молодого древлянського жупана, що все то дрібниці й дурниці, людина живе та вмирає не від чаклунства й волошіння, а від тієї міти, що їй ставить на роду всесильний Марко.

Боримисл повернувся додому, вирішивши, однак, настрахати всіх у стольному городі й настрахати так, щоб аж онукам заказали. Та по двох сідмицях, доки він блукав, сталося найстрашніше: Оленка зникла.

Й ніхто не міг достеменно сказати, де вона поділась. Казали тільки таке: щойно він лишив Іскорость, як молода жупаничка втратила спокій.

— Чула я лише, як плаче… — виправдовувалася нажахана подією жупаниця-мати. — Й рано, й серед дня… А на люди не виходить…

Оленка ж не тільки плакала, а й марніла, й в очах у неї не вичахав тоскний жах. Одного разу вона знову знайшла під подушкою смалену півнячу голову й ще звечора викинула надвір. Та коли прокинулася пізнього ранку, бо цілу ніч не могла заснути, а й заснула, то бачила ввісні всяке непотрібне, — півняча голова лежала під тією самою подушкою.

Жупаничка розчавила її ногами й однесла собакам, та наступного ранку знову знайшла її на своєму ложі.

Се тепер повторювалося щоднини, хоч Оленка ще зночі обшукувала кожен закут опочивальні й перед сном кидала на двері гак. Останній раз жупаничка власноручно спалила жахну півнячу голову під хоромом, а потім розтовкла ногами, розвіяла на вітрі й якось легко зітхнула.

Увечері, вже смерком, вискочивши перед обляганням на двір, вона бігцем верталася до хорому. На самім поріжку її перестрів чорний нествір. Голова в нього була, мов решето, а з рота жахкало полум'ям.

— У-у-хх! За-жеру-у-у! — почувся хрипкий голос. — Дармівниця!..

Оленка вереснула й знепритомніла. На її крик вибігла жупаниця Малоуша, та годі було допитатися в невістки, що так налякало її. Жупаничку віднесли й поклали на ложе, й стара Малоуша сиділа біля неї, аж поки вона впокорилася й заснула. Та серед ночі хором знову розітнуло несамовитим вереском. Сього разу нествір схилився до Оленки над саме ложе, нічого не казав, тільки жахкав полум'ям. Ні Малоуша, ні розбуджені нею челядниці нікого в хоромі не знайшли, й слідів теж не було, хоч надворі ляпав дощ, і жупапиця не знала, що й казати, й просиділа біля нестямної невістки до сходу сонця. Коли б вірила всьому, про що лепече синова жона, виходило б, ніби Оленку не сприйняли теплі духи домашнього вогнища. Та вірити в се не хотілося, її стара жупаниця, грішачи на того й на сього, почала з нетерпінням чекати сина.

Голова аж розвалювалась од безсонної скаженої ночі, в очах мигтіли червоні й жовті кола, й Малоуша ледве припленталася до свого покою й не виходила звідти півдня. Та в обід у хоромі знову заверемїїлось, і незабаром убігла Оленчина роба-покоївка Соломея:

— Жупанице!.. Жупанички не є!..

— Як "не є"?

— Не є... І жупанича не є!..

— Де ж вони?

Малоуша, підтримуючи руками довгий поділ, подріботіла в дальній кінець сіней до синової опочивальні. Світлиця була порожня, колиска на сволоку теж, і в Малоуші похололо серце. З дня на день мав повернутися Боримисл, і вона не могла сказати йому нічого... Малоуша сіла на лаву під вікном і заклякла, прочунялася ж од голосу молодої роби:

— А се що є?..

В руці в Шоломеї була чорна й геть обсмалена півняча голова. Ото й усе, що лишилося по Оленці. Її не знайшли ніде, хоч шукали й у лісі, й у лузі, й за горбами могил, тільки під кущем над Ужем вівчарські собаки винюшили жупанича Велеслава. Знесилене від голоду й крику дитя вже й не плакало, тільки жалібно стогнало...

Відтоді вся любов Боримислова перекинулася на сина, й він тремтів над ним і за себе, й за Оленку. Й те, й ціле наступне літо молодий жупан і на день не покидав городу, стольного й увесь свій час оддавав маляті, й годував, і купав його сам, сам навчав і говорити. Жупанич ріс гарним хлоп'ям, був схожий на свою матір і навіть усміхався так, як Оленка: самим тільки правим кутиком губів, і се найдужче розчулювало Боримисла.

Велко чужався всіх у дворі, навіть рідної баби, й стара Малоуша дорікала синові, а нишком, у покої, плакала, самотня й нікому не потрібна в цілому хоромі, та Боримисл не зважав на її сльози й ревно стеріг Велка від усього світу. Його навіть утішала дичкуватість малого, бо тільки з ним він знову й знову переживав кожну хвилину й кожен день свого короткого й бентежного щастя, й жодної жони не підпускав ні до сина, ні до себе.

Та в першу середу після Коляди сталося несподіване. Боримисл за палісадом об'їздив молодого воронця, жеребчик був гарячий і норовистий і піддавсь аж пообідах. Жупан уїхав через Кам'яні ворота

верхи й не повірив своїм очам. У двірці біля самого хорому стояв Велко, а поряд чипіла жона, яку жупан не відразу й упізнав, а впізнавши, ще дужче подивувався. На очах у малого тремтіли сльози, а жона відігрівала йому перемерзлі пальчата, взявши в рот. Велко вже не плакав, а лиш усміхався на один бік, жона почула рипіння копит і ніяково підвелась.

То була донька велійого пана Батури, Боримисл почервонів од люті, зіскочив і підійшов до неї, не певен, що зробить сій дівці й що по тому буде. Та в очах у неї теж стояли сльози, й йому забракло сил одтрутити її, лише взяв малого й по шию загорнув у свою розстебнуту гуню.

— Звели, жупане, пошити йому рукавички, — тихо сказала Десанка, й се нарешті повернуло Боримислові тяму, він смикнув жеребчика за повід і пішов до малих стаєнь, не глянувши на панну.

Відтоді більше не бачив її та й думав про неї, як і про жодну іншу жону. Вздрів аж на Житнє свято за Довгою нивою, де зібрався для треби Велесові ввесь стольний город. Боримисл зарізав жертовне біле ягня, зцідив кров у вогкий виямок, і коли вона втала, віддав теплу тушку старійшому волохові, засіяв уже розпалене вогнище житом, просом, вівсом, пшеницею та всякою пашницею, й доки віщий євнух-волох білував ягничку, сам подався шукати Велеслава, бо вже з півгодини не бачив його.

Та сина ніде не було; Боримисл перешукав його серед усіх дітей, нарешті якась немолода вже жона вказала жупанові:

— Тамечки-го він, у березі!

Й загадково посміхнулась, а жупан чимдуж майнув до Ужу. При самій воді за кручею стояла навколішки Десанка й старанно вмивала Веласлава, й жупан аж тепер згадав, що забувся вмити хлоп'яка. Він хотів знову, як і взимку по Коляді, вихопити сина й однести кудись, не

знати й куди, та син не бачив його, й Десанка теж не бачила й сподом білого подолу втирала малому замурзаний і щойно відмитий писочок. Тоді, так само спиною до берега й до Боримисла, взяла Велка на руки, ніжно поцілувала, й малий жупанич довірливо пригорнув її за шию.

Щось перехопило Боримислові подих, і він швидко, мов заскочений на злочині, позадкував і втік у кущі й довго сидів там, жаліючи й сина, й Оленку, й трохи себе, йому здавалося, ніби те, що він допіру побачив, ображало всіх трьох.

Коли вийшов до требища, Велислав уже носився з дітлахами наввипередки, панни ж ніде не було, неначе все йому щойно привиділось.

А ввечері, коли малюк уже спав, а Боримисл, тримаючи в руці свічку, стояв над ним і дивився, ввійшла Десанка. Світло не сягало аж до порога, та жупан упізнав панну по довгій білій сорочці, оперезаній золототканим опоясом, що єдиний блищав у пітьмі.

— Жупане, — сказала Десанка, певно, наперед обдумані, зважені й переважені слова, — не гоже малому отрокові без мамки… — Тоді затнулася, перелякана й мороком, і своєю відвагою, й тим, що він міг сказати, й голос їй зірвався й увірвався, й вона мовила, ковтаючи сльози: — Я люблю вас обох… І тебе, й його… Тебе, як ти повернув… із того Єюпту… І його люблю, як мама… Візьми мене хоч мамкою йому!..

Боримисл тримав свічку, й рука його поволі опускалася й опускалась, і вогник почав тріщати, осяваючи обличчя жупана знизу. В такому світлі він був несхожий на себе, й се ще дужче збентежило Десанку, й вона крикнула:

— Хоч у наліжниці візьми, але не муч! Я не побоюся!..

Від її голосу малюк прокинувсь, виглянув з-поза вітцевої спини, впізнав Десанку, підбіг до неї, пролопотівши босими ноженятами по дошках підлоги, Десанка зі стогоном розпачу взяла його, пригорнула до себе, а малюк оповив їй шию й застиг.

І се переважило, бо своєму синові жупан нічого не зміг би відмовити. Перед Русаліями він заслав до Батури сватів, а потім сам дивувався, що інша, чужа, по суті, людина може так ніжно й щиро любити його сирітку…

Розділ 17

Перше, що майнуло Тимні Вовкогубові, було: "Водяники!.." Він щосили й щодуху потяг жупанина назад у глибоку воду, й коли ті двоє, в березі, кинулися мовчки за ним, сіпаючи довгими, від плеча до коліна щитами, він пересвідчився, що то не водяні й не берегові духи, лиш люди, але й не зовсім люди, а таки перси, бо й щити мали перські, й коні були зазброєні по-перському. Один з них, високий і гладкий, почав мовчки махати до отроків, закликаючи вилазити на берег. Тимна тільки лайнувся й увійшов по шию, тримаючи Велеслава здоровою рукою. Тоді гладкий вихопив меч і заходився погрожувати, щоб виходили на берег. Другий же дістав з-поза спини стрілу, наклав, прицілився і вдруге влучив Тимну в уже поранену руку, але стріла дістала його під водою й лише вколола.

Тимна переможно засміявся й звихорив воду позад себе ногами, течія підхопила їх і понесла. Другий нападник, малий і кощавенький, намірився знову стріляти, та гладкий сердито вирвав у нього лук і кинув геть, тоді вони побрали коней за вуздечки й пішли понад берегом услід утікачам, так само німотно вимахуючи руками.

Валеслав, якому ляк уже пересівся, шепнув до Тимни:

— Чого ради не горлають?

— Німота, німці! Мало не плачуть, аби ми вилізли на берег. — Пек їм на черево!

Він гріб ногами щораз далі й далі від берега, ті ж двоє вели своїх коней понад водою.

— А хай ви не діждетеся! — прокляв їх знову Тимна, відчуваючи, як холод проймає до самих кісток, ноги тверднуть і деревіють, а прошилена стрілою рука наливається болем. Думалося, що коли відразу не обкласти рану з обох боків жовтим молочаєм і, пошептавши проти крові, не перев'язати сухою шматиною, рану розпалить пекельним вогнем, рука напухне й довго болітиме. Тим часом мусив гребти ногами, тримаючи Боримислового сина правою рукою, й навіть найпростішого в таких випадках не міг зробити — залляти рану власною сечею.

Тимна, трохи вповільнивши рух, спробував зробити се в такому стані, та ліки, певно, не дійшли, бо навіть не запекло. Над річкою вже зовсім смеркло, проте ті двоє вперто йшли й ішли, вже, мабуть, і не бачачи плавців. Молодий дружинник подумав, чи не прибитися до того берега, хоч там теж могли бути перси, та тут його знову врятували водяні духи, кинувши під ноги переслідувачам широченну світлу затоку. З берега крикнуло: "Ей!..", тоді знову й знову, й Тимна врешті збагнув, що врятувався, й коли б мав трохи більше сил, зареготав би тим персіянам у вічі радісно й переможно. Та він ледве дочекався краю затоки, де вода стишилась, і почав гребти, спомагаючи собі навіть хворою рукою. Коли нога нарешті доп'ялася дна, він став і стояв отак, нічого не думаючи, з півгодини, тоді знову ліг на спину й потяг за собою жупанича.

— К-куди-ди ти? — зацокав зубами Велеслав.

Тимна мовчки бурунив воду ногами, неспроможний навіть відповісти. Ті двоє можуть обминути затоку верхи й полапити їх, перемерзлих і знесилених, як цуценят у кошарі. Було трохи дивно, чому

перси не стріляли, та, зрештою, Тимна й се собі пояснив — хотіли взяти живими. Чому ж не погналися за ними у воду — сього вже й він пояснити не міг.

— Поранені вони або ж бояться наших водяників, — несвідомо прошепотів собі Тимна, булькаючи в воді неслухняними ногами, берег же, здавалось, не ближчає, а віддаляється.

Нарешті вони вийшли й попадали просто в мокрий пісок, але незабаром зі споду їх почало хапати й гризти крижаними зубами холоду, хлопаки звелися й, заточуючись од знесилення, рачки вилізли на крутий, порослий травою берег. Під першим-ліпшим кущем вони вляглись і поснули, бо ніякі страхи й жахи їх більше не лякали, а тут після водяного холодиська здавалося тепло й затишно, мов у вусі.

Та десь по других або третіх півнях вони прокинулись від нестерпного холоду. Малий цокотів зубами й тихо скімлив, Тимна пригорнув його до себе й спробував зігріти, але се не допомагало ні жупаничеві, ні йому. Одяг, вимоклий у річці, не висох, а лише зашкаруб і висотував з тіла рештки тепла. Тимна спробував був зігріти руку в пазусі, та й там виявилося холодно, мов у мерця. Поранена лівиця боліла не так у враженому місці, як у лікті та під пахвою, й Тимні стало лячно. Що, коли рана загниється й рука спухне? В такому стані йому бракувало тільки сього — він знесилиться, й оті двоє персів упіймають його, не буде чим навіть оборонятися, бо коли розгоряється рана, все тіло починає боліти, й людина втрачає силу та й волю. На ноги теж лишалася мала надія: навіть коли б і зміг, не побіг би через жупанича.

Тимні стало себе так шкода й такий розпач напав його, що він і незчувся, як сльози покотилися йому щоками. Схаменувся тільки, коли Велеслав зайшовсь уголос.

— Ти чого?

— А-а ти?

— Що я?

— Плачеш…

— Я?

Тимна лапнув себе по виду й ураз гримнув на малого, бо й мав таки бути дорослим:

— То я так важко дихав, а не!.. Рана запекла, втямив?

— Втя-амив, — обізвався малий, не перестаючи хлипати.

— Ходьом!

Тимна встав і, пересилюючи задубілість у ногах та ниття рани, потяг Велеслава далі від річки. Збляшаніла одіж холодно терлася по тілі й шаруділа, й не встигли вони здолати й двадесятьох кроків, як перед очима в них виросло щось високе й примарно круглясте. Хлопаки ступили ще разів зо п'ять, холонучи від забобонного дрожу, й раптом кинулися вперед. Там стояла копичка добре складеного сухого сіна.

Не тямлячи себе від радощів, вони розкидали її, зарилися з головами й швидко поснули, вгрівшись, і спали вже до самих обідів.

Перше, що відчув Тимна, прокинувшись, — рука не болить. Він повернув її й так, і сяк і знову не відчув болю, тоді обережно вшпилив голову з сіна й роззирнувся. Понад обома берегами вгору тяглося драговиння, де-не-де зблискуючи проти високого синця променями. Він спробував укласти побачене з баченим уночі та звечора, але не міг.

Зрозумів тільки, що се широке болото, яке вони вчора вкупі з усією сотнею обминали стороною, порятувало їх із Велеславом від персіян.

Тимна, зашарудівши пересохлим сіном, виліз і скинув шапку, ввесь мокрий, але сього разу вже не від води, а від поту. Берег, скільки й око сягало, був рівний і порожній, тільки величезна зграя чорних та білих лелек дзьобів на триста кружляла над неозорими плавнями, а подекуди темніли латочки вільшини й вербняка.

Й раптом Тимну знов охопив розпач, як під отим кущем у березі серед ночі. Те, що їх порятувало, те їх і вб'є. З тоненького, мов палець, верболозу плоту не зів'єш, а то був єдиний шлях із сього бісівського беремища до людей і до життя. Пливти він далі негоден із жупаничем на руках, а пішки звідси не вийдеш — варто ступити з сього пагорка, як засмокче й затягне не знати й у які гнилорії.

Від сих переживань обізвалася рана, й Тимна зрозумів, що вона й не думала гоїтися, лише вспокоїлась од сухого сіна та тепла. Він нахилився й почав шукати жовтого молочаю чи бодай подорожника, та швидко зрозумів усю марноту пошуку, бо се зілля на гнилій воді не росло. Зірвавши кілька широких листків конячого борщику, він обіклав рану з того й з того боку долоні, бо стріла прошила руку наскрізь, оддер смужку з подолу сорочки й міцно зав'язав, і коли почало шпигати, пішов до копиці й розгорнув сіно. Велеслав, упрілий і замурзаний, одразу прокліпався й спокійно глянув на старшого:

— Підемо вже?

Тимна зітхнув. Страшенно хотілося їсти, та він пішов у низенькі хирляві кущі. Верболіз і справді був тонкий і нікчемний, але іншого виходу молодий дружинник не мав — добре, що хоч ніж зберігся, не випав учора з-за паска. Тимна почав однією рукою сікти лозиння.

— Що ти чиниш?

— Гусям ярмо! — сердито буркнув Тимна, бо рука знову почала боліти в лікті під пахвою, потурбована струсами. Так завжди казав його дідо, бувши сердитим, коли Тимна чіплявся до нього з безкінечними запитаннями: "Гусям ярмо, а тобі г…" Та древлянський жупанич таких приказок не знав, і Тимні стало шкода його.

— Йди гуляй. Або ляж та лежи собі, щоб їсти не кортіло.

Велеслав побіг до іншого куща, тоді до третього й незабаром, поки молодий можик цюкав ножем по жилавому лозинні, притяг чималу суху колоду:

— О! Вогню накладемо!

Й хоч вогню не було з чого видобути, молодий дружинник зрадів:

— Де ти його доп'яв?

— Онде-го!

— Там ще є?

— Нє! Се лиш була.

— Нум же покажи!

Вони збігали до куща, там і справді більше не було й цурки, зате під сусіднім лежала, обрісши високою травою, така сама втовшки й удовжки колода, певно, застряла в кущах од весняної повені. Хлопаки метнулися по кущах, і незабаром на їхньому горбку виросла ціла купа всякого сухого дрів'я.

Розтираючи поранену руку, яка ще дужче заболіла, Тимна кидався то до колод, то до кущів, бо як є колоддя, буде й пліт, лише треба добре пов'язати його. Та й пов'язати, мавши верболіз, видалося найлегшим. Тимна зібрав нарубане перед сим лозиння й, наступаючи на товстий край ногою, заходився сукати з нього мотузки, а коли сонце схилилося на пізні обіди, вони вже стояли на кострубатому й неоковирному, але досить міцному плотику, й Тимна правував довгою сухою тичкою.

Так вони проминули й драговиння обабіч річки, дві невеликих притоки з правого берега, коли ж допливли до третьої притоки, сонце сіло за її кручами, й мусили приставати. Подумавши, Тимна пустив пліт іще трохи вниз.

— Ліпше на тому боці, — сказав жупанич. — Там он і ліс!

— Тутки, — відрубав Тимна й, мов дорослий малому, почав товмачити: — Як посядуть нас із сього боку — я їх увидю, а їм ще треба річку перепливати. Втямив?

Хлопчак журно кивнув, Тимна знав, про що він мислить, і заходивсь одвертати його думки всякими повелями й окликами. Та незабаром і пліт було витягнено на берег, і всякого бадилля для спання знесено, й вони посідали, натомлені, й малий знову тоскно глянув на Тимну. Тимна встав і, розтираючи натруджену руку, сказав:

— Ну, поседь, а я сходю…

Й зник серед кущів та самотніх верб, а коли повернувся, небесний віз уже задерсь дишлем добре вгору, й жупанич навсидячки спав. Здобути нічого не пощастило, Тимна вкрив малого бадиллячком і примостився коло нього.

Вночі було знову холодно, перемерзлу руку крутило від пальців до плеча, й Тимна спав як у нічницях. Лише над ранок біль угамувався, й

він заснув. Та тепер не спалося малому, Велеслав не знаходив собі місця від голоду, й хоч і не будив старшого товариша, та товкся й голосно зітхав, аж поки Тимна й вічі розплющив.

Не дивлячись на жупанича, він заходився мовчки стягати пліт у воду. Знову повз них замелькали береги, круті й плескуваті, зелені й геть білі на косах. Десь на глибокому ходила риба, та впіймати її не було чим, а по сей і по сей бік річки за півдня не промайнуло ні села, що тулилися хто зна й де, ні бодай живої людини…

Й раптом Велко загукав, простягаючи руки:

— Он! Диви! Диви!

Тимна глянув назад і побачив двох людей, які верхи їхали кудись од берега. Він приставив руку до рота й щосили загукав:

— Егей!.. Ей-й-й!.. Гей-й-й!..

Але ті їхали, дрібно трясучись на конях, і навіть не оберталися. Тимна почав гарячково гребти жердиною, та на глибокому се вдавалося зле, він загріб ще швидше, тичка тріснула й переламалася навпіл. Можик ухопив недоламок і заходився гарячково бурунити воду, та комонники меншали й меншали в них на очах, і незабаром, ще хлопи й до мілкого не догреблися, ті зникли за недалеким краєм неба.

Тимна знесилено сів на пліт і втупився у воду, й вода, перекрутивши їх разів зо п'ять, знову винесла на плесо. Життя було там, де люди, й тільки вони могли їх урятувати від повільного вмирання з голоду. Та люди зникли, навіть не почувши їх, і Тимні опали руки.

Так вони й пливли, безпорадно крутячись посеред Тетерева, бо не мали навіть тички для правування, й коли вода самохіть прибила їх до крутого берега, Тимна раптом схопився й стрибнув на сухе, задерши

голову вгору. Високо в небі кружляли чорні та білі лелеки. Їх було так багато, як і вчорашнього ранку, та сьогодні щось розколошкало лелек, і вони не плавали, широко випроставши крила, а в дивному збудженні шугали на всі боки. Тимна певний час дивився на них, аж поки з пташиного вировиська долинув протяжний клекіт, схожий на далеку сопіль: тюр-лю-рлю-лю-лю-у…

— Подерж плота! — крикнув він жупаничеві й майнув на високий берег. Таке вирування лелек він уже бачив на своєму віку не двічі й не тричі, й воно щоразу кінчалось одним і тим самим: у лелечий вирій здуру заплутавсь орел, а коли птахів стільки, як зараз, то не сплоха видереться з їхнього вировища. Лелеки ширяли високо й мигтіли то білими черевами, то чорними спинами, й серед них було важко вирізнити хижака. Та хижак мусив десь бути, бо розпачливе тюрлюкання лунало й досі, й Тимна зрештою таки помітив його. То виявився чималий білогривець із світлими грудьми й чорними на кінцях крилами. Він метався в самісінькій середині лелечої зграї, то каменем падаючи на котрогось птаха, то знову хапаючись угору, неспроможний вирватись із смертельної пастки, в яку доброхіть потрапив. А лелеки теж не втікали, кидаючись на білогривця списами червоних дзьобів, і кидалися швидко й мірно, й орел уже не встигав ні боронитися, ні вивертатись із-під тих дзьобів. І сили десь-то полишали його, бо він дедалі рідше нападав сам, і ввесь незчисленний крилатий вихор поволі опускавсь униз. І коли навкіл орла закрутилася справжня хурделиця, Тимна побіг уперед, не зводячи зору з неба.

Орел почав падати, коли Тимна дістався неглибокого видолка. Спершу величезний хижак полетів, безладно метляючи крильми, тоді таки вирівнявсь і ліг вітрові на груди; хлопець навіть подумав, що втече, та крила йому знову зламалися й переплутались, птах більше не мав сили випружити їх і полетів додолу темним драптям, здалеки слідуваний білими та чорними лелеками, які хотіли пересвідчитись у власній перемозі.

Тимні здавалося, що білогривий орел упаде йому просто на голову, та коли той упав, він довго видивлявся його в траві й кущах, метаючись уздовж і впоперек плавнів, але знайти не міг не тільки хижака, а й жодної пір'їни з нього. Натомість помітив у верболозі чорно-білу пляму, й коли добіг туди, побачив мертвого лелеку.

Не шукаючи більше хижака, він схопив ще теплого птаха й подався назад у берег. Оченята в жупанича зайнялись, та за хвилю й згасли, й він острашливо сказав:

— Гріх...

— Не ми ж убили його! — заперечив Тимна. — Однаково пропав би. Нічого, відмолимо якось...

Він поклав птаха на пісок, — лелека був чорний і лискучий, тільки цибаті ноги та дзьоб горіли червецем. Та коли Велко розчепірив йому широченні крила й перекинув догори, лелека заяскрів сніговою біллю. Ліве крило було зламане, й се мало бути смертельною позначкою орла.

— Гіркувате мнясо, — сказав Тимна. — Та в орла ще гіркіше.

Їм сьогодні явно щастило. Відіпхнувшись од берега, хлопаки попливли далі, й тільки встигли обскубати чорного лелеку й випатрати, як малий хлопак знову загукав:

— Огень! Огень!

— Де?

Тимна зиркнув і побачив на низькому березі тоненьку цівочку диму, що сочилася з-поміж верболозу. Він приклав палець до губів і заквацяними в дичину руками взяв жердину, що її знайшов Велко замість переламаної. До берега підгреблися в повній тиші, проминувши

димок, Тимна дістав із піхва за поясом ніж і, тримаючи зранену руку біля грудей, почав скрадатися. Він спинявсь і наслухав, тоді знову йшов, стиснувши ніж у здоровій руці, й коли, нарешті, дістався, побачив не знати ким покинуте вогнище.

На траві була маленька латочка попелу, а посередині дотлівав трухлявий пень. Тимна взяв його й поніс до плоту. Хотів був розвести вогонь тут же, та роздумав і поклав недотлілий пеньок на пліт.

— Шукай дрів!

— А плоту не спалимо? — завагався малий Велеслав.

Тимна басовито гримнув:

— Шукай!

Велеслав притяг оберемок сухого верболозу, та дружинник послав його назад:

— Іще! Ще! Ще!

Він роздмухував дорогоцінну головню, любовно обкладаючи її трісочками, доки дим почав виїдати вічі, й лише коли Велеслав приніс три пеньки й чапракувате коренище, попливли далі. Тепер на плоту горів вогонь, і, дивлячись то на його чадні й кволі язички, то на випатраного лелеку, Тимна сказав:

— І не щастить погано, й дуже щастить — погано.

Велеславові було байдуже до тих мудрувань, він аж млів од голоду, й Тимна заходився смажити кумирами послану дичину на кумирами ж дарованому вогнищі. Але вже й коли наїлися й напились води з-під

плоту, та думка не полишала Тимни. Дослухаючися болю в руці, він посидів ще з годину й почав швидко правувати до берега, де, певно, починалося нове болото, бо ріс густий очерет.

Нарубавши добрезний сніп, він одіпхнувся, та згодом знову пристав і майнув до ліщинника.

— Бери жердину й пильнуй! — наказав він жупаничеві, а сам заходився сукати з ліщини мотуззя.

— Що чиниш? — знову поцікавився Велеслав. Тимна відповів тією самою приказкою:

— Гусям ярмо!

Та ярма не вийшло — виходило щось подібне до вузенької мати, й малий сушив собі голову, дивлячись, як Тимна з розмаху намагається пробити очеретяну товщу ножем, а коли по кількох ударах лезо таки вилізло по той бік мати, бере й нашиває ще один шар.

Але ні того, ні наступного, ні ще п'ять день опісля нічого виняткового з ними не сталося, пліт несло водою далі й далі, часом траплялися вже й люди, Тимна двічі ходив жебрати, тричі крав снопи з полукіпків, і тоді вони вдвох смалили над своїм вогником колосся, розминали між пальцями й з голоду хрумкали підсмажене жито. Рука в Тимни пухла й далі, та він її перев'язував, знайшовши всецілющого молочаю. Гірше здавалося те, що й у жупанича загноїлось і вухо, й за вухом, де його вдарила перська стріла. Вдень Велеслав був тихий і мовчазний, майже нічого не хотів їсти, ні про що не розпитував у старшого товариша, вночі ж метавсь і кидався, мов лихоманний, і жар йому підскакував.

Тимна почав і Велеславові перев'язувати рану, додерши свою сорочку майже до підпахов, і по першому ж перев'язуванні помітив у

густому карому волоссі вистрижене пасмо, про яке в шаленій водоверті останніх днів був геть забувся.

— Хто відтяв?

Отрок лише стенув плечатами, та се не впокоювало. Стріла, пущена в голову жупаничеві, протяла тільки вухо й здерла шкіру за вухом, і Тимна думав, що добре було б, якби се була та стріла, котру наврочено. За всіма ознаками, на те й виходило, бо він завчасно скропив малого сечею жеребної кобили й збив майже всю силу чар. А що стріла влучила Велеслава, то саме через те, якби був знайшов жону, стріла й геть би не подряпала, навіть не влучила б.

— Дякуй Дані, що сим відбувся! — мовив Тимна.

— Якій Дані? — не второпав отрочук.

— Ну, Лелі по-древлянському. Дякуй своїй Лелі.

Велеслав не відав, за що дякувати, бо в нього боліла голова й од хиткої води за плотом нудило. Та Тимна був радий, що волошіння не здогнало малого жупанича, й почав знову думати про своє. Оте велике щастіння, коли їм в один день трапивсь і вбитий лелека, й навіть вогонь, і досі його непокоїло. Щось лихе мало статися з ними, бо щастя ніколи не дається людині за так. Хоч дні й минали, та воно мусить окошитися колись, і Тимна плював тричі назад і тричі поперед себе.

Вони побачили їх десь аж на сьомий день, коли, за словами оратаїв, у яких Тимна розпитував дорогу, мало по праву руку з'явитися гирло Здвижу. Молодий дружинник іще не знав і не відав, як повестись і куди йти. Найлегше було б одвезти жупанича додому, в його рідний город Іскорость. Отак Тимна збув би сей тягар і, полегшено зітхнувши, подався б шукати рать і своїх товаришів, які вже десь напевно січуться з персіянином. Про свою поранену руку він і не думав, але від однієї

згадки за нічних волошбитів під стіною темного жупанського хорому серце поймав смуток. Тимна дивився на малого, й той, щось відчувши, теж позирав на свого старшого товариша повними запитання й муки очима.

Й коли молодий дружинник правував жердиною на бистрині між двома острівцями, Велеслав торкнув його за поранену руку, Тимна скривився од болю, та, глянувши на берег, забув про все на світі. Над високою кручею з правого боку стояло двоє комонів, і се були ті самі перси з довгими щитами. Власне, щит уже тримав один з них, кощавенький, а гладкий почепив свого до конячої холки, й Тимна тільки тепер здогадався, чому вони тоді не погналися за ним у воду: ліва рука гладуна висіла підв'язана до шиї.

Перси стояли над самою кручею, лук у кощавого лежав упоперек сідла, й Тимна пристав до меншого острівця, на око вимірюючи відстань. Так минуло з годину, і ті й ті, пантруючи одні одних, не рушали з місця. Стріла сюди, звичайно, долетить, міркував Тимна, півпоприща, та її на сухому з такої відстані можна якось уникнути.

Й раптом він почав одштовхуватися. Плотик виплив на стрижень, але молодий можик не поправував до персів, а дав волю воді. Й коли з берега загалакали, він підняв очеретну мату, поставив її сторч і кивнув жупаничеві, щоб і той сховався за нею. Й саме вчасно: з берега дзизнула стріла й уп'ялася жалом у тріскучий очерет.

Можик виглянув і побачив гладкого, який сердито махав кощавому й сварився. До них було кроків зо двадесять, і Тимна мало не крикнув од несподіванки, впізнавши в гладунові сіверського болярина Малка з Мени. Приголомшений таким відкриттям він устав на ноги, Малк теж зрозумів, що його впізнано, й почав гукати:

— Видибай, хлопе! Видибай сюди, не бійся, ми не перси!

Тимна лише дивився і правував далі, Малк же їхав берегом верхи й умовляв його видибати. В можиковій голові вовтузилася згадка про той давній напад сіверян біля могили десь там, над Ужем, і він вирішив не йти на жодні вмовляння. Тимна нічого не розумів, але тут належало шукати якихось болярських хитрощів, і в сьому він був уже переконаний.

— А чого ви нападали тоді? — нагадав він по якомусь часі Малкові.

Малк, закликаючи в свідки свого кощавого супутника, який їхав горою, вигукнув:

— Бо Батура хотів запродати жупанича персам, дурню!

Тимна згадав про нічне волохування, та тут знову щось не плелося докупи.

— Я бачив сам, як Батура січеться з персами.

— Видів, та не всього свідомий! — розпачливо гукав Малк.

— Речи, то й відатиму, — сказав Тимна, та той почав погрожувати стрілами, й молодий можик остережливо погріб далі від берега.

— Не горни туди! — заволав Малк.

— Пощо?

— Там персіяни!

Але Тимна відгрібався. Кощавий почав лаятися з Малком:

— Для чого ти з ним панькаєшся? Потнемо сього здорового телепня, та й годі!

— Не руш! — огризнувся Малк. — Улучиш малого!

— Тоді лізь у воду, та й полапаємо їх!

Але тут Тимна вже був цілком певний. На плоту жоден комонник його не візьме, навіть двоє, тим паче, що в одного рука перев'язана. Він гріб жердиною й гріб, лише тримав жупанича поряд себе, збагнувши, що Велеслав потрібен сим сіверянам тільки живий. Про якусь там Іскорость уже й не йшлося, бо коли сі двоє не витягнуть їх із води, то на сухому впіймають одним помахом. А боронитися не мав ні оріжжя, ні змоги, слабий і хворий, ще й з хворим отроком на потилиці.

Тоді Велеслав байдуже махнув рукою:

— Річка…

Се було гирло Здвижу, вони пливли все далі й далі від Іскоросте… Тимна важко зітхнув і ліг на очеретяну мату. Болярин зі своїм придружником стали на косі між двома річками, й кощавий люто посварився вслід плотові кулаком.

— Поправуй трохи, — сказав Тимна жупаничеві, й малий узяв жердину, нахиляючи заповиту полотниною голову на праве плече, певно, щоб не так боліло вухо.

— Втечемо!.. Втекли вже! — зрадів отрок, та Тимна тільки кволо махнув рукою, певен, що коли не сього вечора, то вранці Малк знову їх наздожене.

На ніч вони сховались у заростях верболозу під лівим берегом, і Тимна й хвильки не спав, бо не відав, звідкіля чекати нападу; та й

вогонь міг виказати втікачів, але Тимна не зважився заливати жар. Удосвіта Тетерів оповило туманом, однак щойно рушили й зійшло сонце, як туман розтав, і Тимна побачив Малка Менського та кощавого сіверянина на тому березі.

— Утекли? — поглузував гладкий болярин, і Тимна нічого не відповів йому.

Сонце вже піднялось і так його розморило, що він далі не міг сидіти.

— На тичку! — сказав можик Велославові. — Й стережи вогонь. А якщо тамті почнуть щось… ти мене ногою! Зрозумів?

Малий кивнув, а Тимну сон ґвалтом потяг у свої чорні прірви.

Та нічого не сталося, коли не лічити найбуденніших речей. Житній сніп скінчився ще вчора, й відтоді ні Тимна, ні Велеслав не мали в роті й ріски, поблизу не видно було ні села, ні хлібної ниви, пускатися ж річки Тимна не міг. Малий Боримислич стійко мовчав і за прикладом старшого друга час по час нахилявся пити воду, від якої різало в порожньому животі.

На третій день Тимна витрусив чиїсь ятері з лящами та підустами, їли цілий день аж до нудоти несолону рибу, а наступного дня решта попсувалася, й мусили кинути в річку, яка тут геть заросла очеретом.

Краєвид нагадував околиці його рідного Межибожа, й Тимні боляче стислося серце, та він узяв себе в руки, бо коли людина починає недоречно згадувати такі щемоти, вічі їй наливаються слізьми, й вона нічого не бачить попереду.

Тоді очерети скінчились, пліт почало метляти й виштовхувати то під лівий, то під правий берег, у чорторії, й молодий можик одпихався жердиною, а Малк із кощавим сіверянином кидались аж у воду. Та далі

сього болярин не йшов, бо мав лише праву руку, а ліва висіла на перев'язу.

Так тривало ще день, а потім береги раптом розступилися й переплутались, вода під плотом завирувала, вогонь зашкварчав і згас, а Малк Менський, мов несамовитий заволав:

— Сюди!.. Сюди, йолопе, невіголосе!.. Персіяни!..

Тимна зіп'явся навшпиньки й мало не впав. До лівого берега неслося десятків зо два комонців, і се вже були правдиві перси. Він і справді зашарпав жердиною, щоб підгребтися до правого берега. Хоч там був Малк Менський, але людина з двох лих обирає завжди менше. Проте тичка не могла вже боротися з такою глибокою й кипучою водою, пліт понесло на середину, й Тимна збагнув, що се вже Славута, на якого сіверяни мовлять Данапр, і що лише кумири могли врятувати їх у такий спосіб. Але чи надовго?

Перси стирлувались на березі Славути, й одні махали в бік плотика, інші ж — на той берег Тетерева, де видніло двоє комонних можів: здоровий і маленький. Урешті, перси полізли в Тетерів, а Малк із супряжним своїм зострожили коней і подалися понад Славутою вниз.

Та на третій день, коли позаду лишилися високі кручі Славутича-города, Тимна, який уже схилявся до думки, що перси втратили слід, раптом побачив на лівому березі гурт комонців у чорних корзнах. Вони гнали мокрою смугою піску й раз по раз махали бичами на середину великої річки, де виднів маленький кострубатий плотик із двома людьми.

Розділ 18

Воєвода жупанської дружини Чернега, якого Боримисл на чолі комонної тисячі послав рятувати свого сина Велеслава, повернувся над

вечір першої неділі вересневого місяця, в сьомий день, коли рать уже спинилася на ночівлю. Йому показали, на якому горбі шукати жупана, він лишив і свою приведену сотню, й ту тисячу, яку вирядив був навздогін йому жупан, і пішов пішки. Всю дорогу від самого Данапра він думав, що скаже Боримислові, а тепер у голові було порожньо, мов у дірявому дзбані, й Чернега, зсутулившись, плентав нога за ногою, добираючи найкрутіші й найдовші стежки.

Та кожна стежка врешті десь кінчається, так покладено Марком-Мірилом, і Чернега опинився перед наметом свого жупана. Двоє чатових, що сиділи край маленького вогнища, спершись на сулиці, лише встали навстріч воєводі, вичитавши в його очах лиху звістку.

В полотці було душ із десять князів, панів та боляр, хтось вигукував: "За ноги його!.. За ноги та двом коням до хвостів!.." А коли ввійшов Чернега, всім наче поціпило, й кожен застиг, як сидів. Воєвода жупанської дружини скинув шапку й торкнувся нею землі, та так і не знайшовся на міжності випростатись до кінця, сивий і заросли густою щіттю.

Боримисл, який сидів у протилежному від уходу краї полотки, звівся й теж закляк, тоді, поволі продираючись між князями та болярами, пішов до Чернега, мало не впав, перечепившись об чобіт Рядивоя, перед воєводою.

Чернега нарешті випроставсь і лише глипнув у бік Боримисла, та знову відвів погляд, утупивши невидющі віча в темну глибінь намету, далі розстебнув гуньку, дістав із-за пазухи невеликий смушевий ковпак і простяг своєму жупанові. Боримисл пойняв ковпачок обома руками, й усі бачили, як вони тремтять, оті його великі й дужі руки, й вуса теж дрібно сіпаються, й гостре яблуко на шиї ходить угору й униз, та всіх немов приволочило до землі. Древлянський жупан спитав тихо, майже пошепки:

— Де?..

Й Чернега, дивлячись у темне закуття, теж відповів опівпошепки:

— Під городом Славутичем руського князя Добромира, на ріці Либеді.

Лют Пугачич, який сидів під середньою підпорою намету й дивився Боримислові в спину, моргнув до Рядивоя, й вони мовчки вийшли. За ними потяглися Базар з Калевом, і Мачик із баном кривичів, який прибився до спільної раті два дні тому, й решта панів та боляр. Вони так і розходилися по двоє й по троє, бо ні про яку раду сього вечора вже не йшлося.

Рядивой промовив, коли вони лишилися вдвох:

— Боюся за його…

Лютибор Пугачич поглянув у бік полотки древлянського жупана, тоді — на незліченні вогні стану, мовчки стиснув полянському княжичеві руку над ліктем і пішов назад...

— Спатиму коло його порогів, — мовив він сам до себе, але мовив, певно, вголос, бо ззаду хтось проказав:

— І я, княже…

Коли вони підійшли до намету, Чернега вже виходив. Стишившись коло них, він тільки розпачливо махнув шапкою й пірнув у вогняне ряботиння стану.

Лют Пугачич і Рядивой просиділи біля вогнища сторожів цілу ніч, пильно наслухаючи в бік намету, та звідти не було чути ні згуку, ні

шереху. Полянський княжич кілька разів підходив ближче й наставляв вухо, та знову марно; вони з Лютом Пугачичем думали про одне й те саме, хоч уникали навіть дивитись один одному в вічі й були готові кинутися до намету за першим згуком.

Так минули й перші, й другі, й треті чати, сторожі теж мовчали, наслухаючи, бо ввесь стан уже знав про велике лихо, що спіткало жупана Боримисла. Й коли не кожен, то багато хто думав, що майже два місяці сієї невірогідної раті, власне вскакування, зійшли на марницю, бо тільки Боримисл убачав у тому втіканні звитягу, інші ж бачили в тому слабість, і ляк, і незмогу впиратися такому нашесникові. Тепер же мало все стати на місце, й кожен князь потягне супротиву Дарієві, а то сила небачена, й не відомо, чим усе кінчиться, бо коли Боримисл не заподіє собі сам смерті, то збудеться розуму, й у тім уже ніхто не сумнівався, хоча б трохи знаючи древлянського жупана.

Коли розвиднілося, Лют Пугачич із Рядивоєм підійшли до Боримислового намету ще й роги в сотнях не гули й тільки де-не-де в неозорому стані між коней ходили чатники. Й тієї самої миті ширма полотки гойднулася й вийшов Боримисл.

Сіверський князь із Рядивоєм стали, мов почаровані, бо сьому ніхто б не повірив: Боримисл був о всім зоружінні, застебнутий на всі петлі й підпасований широким червленим поясом. І голова його простоволоса, й засмаглий вид узялися густою сніжно-білою щіттю, лише кінчики вус та кіски були темні, майже чорні, й від того ставало ще страшніше дивитися на нього.

Та найстрашнішими видалися й сіверському князеві, й молодому синові Ярополка його карі вічі під густими, не торкнутими сивиною брівми. Вони були великі й чорні, мов вуглини, обведені кривавими білками. Чоло Боримислові перетинали два рівчаки навкіс од перенісся, міцно стулені вуста аж побіліли, й коли він обізвався до них, у Лютибора Пугачича було враження, що жупан над силу розтуляє їх.

— Підеш, Люте, до Дунаю. — Голос був рипучий, але в ньому сьогодні скреготало залізо, й сіверський князь навіть не поспитав, чому має йти на полудень. — І ти з ним, — глянув на свого родака-русина негнучким поглядом Боримисл.

Люта Пугачича раптом заполонила така радість, аж голос його всякнув і зірвався молодим півником:

— До мосту, жупане?!

— До мосту, — відповів і досі нерухомий жупан. — Візьмете Маха й Нехоту.

Нарешті настав довгосподіваний день, якого всі чекали з болем, і страхом, і нетерпінням, і, заполонений вихором нових думок і загадок, Лютибор Пугачич стояв і силкувався пригадати, про кого мовить йому жупан. Нарешті таки згадав і ляснувся по лобі, бо без тих людей навряд чи зміг би дійти ладу з греками. Та на думку спало й щось інше, й про се він мав сказати Боримислові ще звечора, та до вороття Чернеги не встиг.

— Жупане! — схвильовано вигукнув він. — Перси вже по нас не женуться!.. — Тоді почекав запитання, та запитань не було, й він докинув: — Которяться перси межисобицями. Тогодні кинули жереб на кожного десятого воя!.. — Боримисл і тут не перебив його. — Й кожного десятого з'їли!

Обличчя в Боримисла ще дужче скам'яніло. Сього дня він чекав одколи, й дбав про нього, й підготовляв його прихід, і хтозна, як би повівся, коли б йому про се сказали бодай сідмицю тому, навіть учора… Сьогодні ж він лише перепитав отим своїм скрегучим голосом:

— Речеш "кожного десятого"? Пождемо, коли з'їдять п'ятого.

— Беруться, жупане! — застеріг його Лютибор Пугачич. — Беруться всп'ять утікати! Не тягнімо далі кота за хвіст!

Боримисл ізвів брови й надовго замовк, нерухомий і змертвілий, тільки червоні від несну повіки його важко падали й ще важче підіймались, аби потвердити, що жупан не спить. І він урешті мовив:

— Звели, княже Лютиборе, загубити сьогодні тисячу голів худоби великої.

— Загубити? — не зрозумів його Лют Пугачич.

— Загубити, — байдуже повторив молодий біловолосий жупан. — Лишити на згарищі персам. — Тоді перевів важкий погляд на Рядивоя: — А ти так само вчиниш узавтра. — Й знову спитав старшого, Люта: — Одним волом п'ятсотеро душ нагодувати ж можна? — Та, перш ніж сіверський князь устиг прикинути, спитав його інше. — Зодкуди відаєш про самоїдство?

— Ускоків половили бродники й кривичі: купців перських, і повій, і людей рукомисних, і ратників перських чи іншого племені, то й речуть се.

— Може, зумисне лжуть?

— Нє! Вельми многі ускоки, й усі речуть одне й те саме. — Лют Пугачич глянув на Рядивоя, й той кивнув. — Пекли ми вогнем декоторих — і сі речуть: кожного десятого!

Тоді йдіть, княже, й ти, брате, до Дунаю. Хай вас веде Соварог!

У сю мить обізвався перший ріг, а по ньому загуло в усьому стані, се було знамено Сováроже, на якого сіверяни й русичі рекли Біг, і Лютибор Пугачич аж сіпнувсь од раптового холоду по спині.

Усі останні дні й ночі голова Дар'яваушеві йшла обертом, і він згадав про свою ганьбу в тому верблюдячому повозі тільки через три доби, ідучи верхи попереду безсмертних. Тоді він стерпів, і се здалося дивом навіть самому собі, тепер же цар усього живого відчув, що жили на скронях почали сіпати зовсім нестерпно, а се означало тільки одне: мусить бодай на комусь зігнати зло. Почувався геть ображеним, справа була, звичайно, не в тому клятому робі та тих верблюдах, але ніщо живе не сміло ображати його безкарно.

Ввечері, коли вої напнули його намет і під'їхали візки з жонами, він уперше за ввесь похід звелів:

— Тільки Парміс… і… Парміс. Наліжниць в окрему полотку!

Мітробатеша здивувала царева примха, й він почав голосніше, ніж звично, підганяти решту євнухів:

— Мерщій! Мерщій трясіть сало своє! Там ставте! — він кивнув їм та робам, що юрмилися кругом царської полотки, не менш від нього спантеличені, й пішов за ними до найближчого вибалка, та цар спинив його нетерплячим порухом:

— Отого приведи!

— Котрого, найвищий за всіх?

— Свого верблюдника. Того самого.

Мітробатеш ураз пригадав страшну подію того дня, коли Дар'явауш сидів у критому возі. Цар повагався й докинув:

— І верблюда.

Останніх слів цар міг би й не підкреслювати, бо Мітробатеш усе добре пам'ятав і так.

Коли в балці неподалік піднявсь великий намет, майже як царський завбільшки, для двадесяти наліжниць та їхніх служниць і роб, Мітробатеш повернувся. Слідом за ним ішов на бронзовому ланцюжку, пристебнутому до нашийника, погонич. Його вів ратник у чорному плащі безсмертного, ще один такий самий ратник тяг за повід худезного верблюда, в якого обидва горби порожньо звисали в різні боки, мов роздерті міхи, а вовна трималася клаптями на маслакуватих клубах і ребрах. П'ятим дибав у хвості цибатий, наче жердина, й схожий на захлялого верблюда мабед магів безсмертної тьми, якого Мітробатеш привів на власний розсуд. Обидва вої з робом та верблюдом поставали віддалік, а мабед магів сів у чорний попіл біля самого царя й схилив голову, як і належало магові в присутності перського царя. Се велося вже восьмий рік, коли в Сусах та інших городах було вирізано більшу частину магів, і Дар'явауш ревно стежив за дотриманням такого виразу шани до себе з боку жерців. Сей день уся Персія називала Днем позбавлення від магів чи й Днем побивання магів, бо й Гаумата, якого Дар'явауш особисто стяг із царського столу й убив власним мечем, був також магом-мідянином.

Дар'явауш сказав старшому над магами безсмертної тьми:

— Молись Ахурамазді, щоб послав мені довгих літ і щасливого царювання.

— А за сього як молитися? — спитав, не встаючи з випаленої трави, мабед.

— Як за кожного роба. — Дар'явауш кивнув ратникові, й той підвів погонича, а Мітробатеш уже встиг розпорядитися, й двоє робів принесло запалених головешок і дрів. Багаття швидко займалося, й до царського намету зійшлось чимало всякого люду, щоб глянути на молебінь.

Мабед швиденько збігав до царевого невгасного вогнища й підпалив свій ріжок із широким, просякнутим оливою ґнотом. Коли він почав співати гімн про створення світу й довічну боротьбу двох братів-кумирів, Ахурамазди й Анкра-Майнью, голос його загримів такими несамовитими трубами, що народу збіглося ще більше. Люд ставав оддалік, за крайніми вартовиками, широким колом, а погонич-роб упав навколішки й побивався головою в шалених поклонах, аж цепок у руках супровідного воя напинався й деренчав. І коли пісня кощавого мабеда скінчилась перемогою Ахурамазди над його братом, кумиром темряви й зла Анкра-Майнью, й роб нахилився чолом до самої землі, Дар'явауш вихопив меч із піхов, рубонув по нап'ятій потилиці й, покривившись кинув меча додолу, а верблюда дозволив зарізати воєві й одвезти тушу в свою сотню. Ратник охоче виконав царську волю, а Дар'явауш пішов до намету, де на нього вже чекав Гаубарува.

На душі значно полегшало, й він майже дружньо всміхнувся старому вельможеві:

— Се щоб не було навіту. — Тоді приступив ближче й сказав те, що міг дозволити тільки перед кількома людьми: — Ахурамазда на небі, а цар царів на землі, й ніяка образа не повинна лишатися безкарною. Так я речу, старший друже?

Гаубарува, який досі байдуже стежив за покаранням роба та верблюда, відповів:

— Куруш колись повелів був шмагати бичами річку Гінду, бо потопила його священних кобилиць. — Він мовив се, не дивлячись на шахиншаха, й поки шахиншах намагався вгадати, сміється він чи каже з повагою, Гаубарува різко глянув на нього:

— Рать утікає, Дар'явауше!

— Як се "втікає"? — Дар'явауш був уже переступив поріг, та так і заклякнув, одна нога в наметі, а друга знадвору.

— Втікає! — повторив Гаубарува. — Ти моїм "очам" і "вухам" не ймеш великої віри, але вони повідають, що ратники поодинці і вже кілька день утікають, а взавтра мабути, повернуть на полудень усі гуртом.

— Заколот? Котораються?! — вигукнув у нестямі Дар'явауш. — Хто їх підбурює до которання?

— Голод.

— Знову "жеребки"?!

Гаубарува кивнув головою:

— Вдруге за сі п'ять день.

— Се твоїх рук діло! — почервонів Дар'явауш. — Твоїх та Багабухшиних. А чи відаєш, Око цареве, що цар має ще й руку, а в руці — меч?

Гаубарува не визнавав, але й не заперечував, і коли Дар'явауш, утративши самовладання, підскочив до старого вельможа, в руках у того зазміївся короткий ремінець із сирої волячої скори, пов'язаний вузликами ремінчик.

— Перелічи! — простяг він його цареві, й той сахнувся, мов од гадюки. — Не хочеш? То я сам полічу, скільки вузликів лишилося. П'ять. І ратники теж знають про твої слова грекам, і кожен має на карку такий бичик і щодня розв'язує по вузлику.

— Ось повернемося, Гаубаруво, й віддам тебе царським суддям, аби ніхто не казав, що цар сам убиває вельможів.

— Якщо повернемося, — вдав, ніби сприймає слова царя за жарт, Гаубарува. Але в його словах і голосі було надто багато кпини. Він відчув перебір і докинув уже відверто: — П'ять вузликів, а до Істру йти десять днів, коли й не п'ятнадесять.

Шахиншах ухопивсь обіруч за благенький верхній одвірок намету й повис на ньому, геть розбитий і знищений. У голові роїлися думки, мов чорні єгипетські скарабеї, та серед них не було жодної рятівної. Він не знав, як спинити воїв од ганебної втечі. Таке вже було колись із Курушевим сином Камбісом. Тоді вої кинули жереб і з'їли кожного десятого, на кого вказали їм кумири, й Камбіс ізвелів повертатися додому. Його ж, Дар'яваушеві, ратники з'їли вже кожного п'ятого, а він не міг отак узяти й повернутись. Якщо Камбіс міг дозволити собі таке, то він був сином Куруша, Дар'яваушеві ж ніхто не подарував би такої поразки.

Так вони й стояли: Дар'явауш у дверях, а Гаубарува біля порога, аж поки помітили вершника, який оддав коня сторожі й ішов замашним кроком до царського намету. Се був Багабухша, й Дар'явауш загадав: коли й чільник усіх перських комонців тримає в руках бич із вузликами, то станеться найстрашніше, й ніякі кумири, навіть сам Ахурамазда, не зможуть зарадити своєму найпершому слузі.

Було вже досить темно й здалеки не видно, чи має Багабухша щось у руці, й несмілива надія ворухнулася в душі шахиншаха, бо він одчував, що життя його повисло в повітрі, як осе він сам на одвірках свого намету. Та Багабухша підійшов і, навіть не привітавшись, як належало тільки п'ятьом смертним, одразу почав трясти вузлатим ремінцем перед царевими очима:

— П'ять вузликів, Дар'явауше! П'ять!

Серце молодому цареві ввірвалося й покотилось не знати куди в нутрощі, й у грудях похололо, й такий самий холодний піт залляв йому чоло й лице, цар же вис і вис обома руками на одвірку й не мав ні сили, ні волі пуститись. І коли тонка дощечка вламалася, він аж крикнув од жаху та несподіванки. Се міг бути тільки знак Анкра-Майнью, й Дар'явауш довго стояв, тримаючи переламаний одвірок у руках. І коли серце нарешті трохи відійшло, він поглянув на вельможів. Багабухша похмуро стьобав себе ремінчиком по довгополій свиті, а Гаубарува, чийого обличчя в посмерках не було видно, дрібно трясся від старечого регітцю.

— Завтра повертаю своїх комонних на полудень, — сказав Багабухша, не спитав, а просто повідомив і годі, й Дар'явауш тупо дивився й дивився на два цурпалки в своїй руці, не знаючи, як повестись і що відповісти зухвалим вельможам. Се була змова й вони навіть не силкувалися приховувати її. Й найстрашніше — не було такого слова, що порятувало б царя царів, звело все на жарт або ще якось, тільки порятувало.

Тоді з темряви народилася мішкувата постать і почувся схвильований шепіт:

— Найвеличніший!..

Дар'явауш обернувся в той бік, здивований, що його й досі величають сим словом.

Мітробатеш уклякнув перед ним, і взявсь обома руками за носаки царських черевіїв, і проказав, затинаючись од хвилювання:

— Худоба, найвеличніший!

— Яка… худоба? — впалим голосом поспитав Дар'явауш.

— Велика: корови та бики! Тисяча голів. Наші одбили в скіфів!

Цар нестримно й радісно зареготав, тоді, відтрутивши євнуха, подбіг і вхопив Гаубаруву за душу:

— Чув, старий шакале! Йдемо! Йдемо далі!

Борода Гаубаруви була в пазусі, й Дар'явауш одчував її гидке шарудіння під полотном, а старий, не спроможний підвести голову, тільки стогнав і мукав у царевих руках. Дар'явауш одкинув його до Багабухші, й вони мовчки пішли в пітьму.

Зі сходом сонця вся перська рать, нагодована скіфською яловичиною, з якої аж капав лій, забувши про вечірні настрої, пішла далі на захід услід за ворогом, полишивши геть випалене й витолочене пониззя з величезними озерами. За день здолали стільки шляху, скільки раніше брали протягом півтора чи й двох днів, і Дар'явауш звеселився душею й тілом, а ввечері, коли стали на березі широченької річки Вепшу, наказав Мітробатешеві привести на ніч царицю Парміс. Він і досі відчував перед нею провину, не бачив її з того тривожного вечора, коли кругом, в усьому степу вили вовки чи перевертні, й тепер міг із легким серцем вибачитися перед нею й подарувати їй те, від чого Парміс обіцяла народити сина.

Й коли чільник над усіма царськими євнухами привів царицю до намету, Дар'явауш раптом потяг його на велику половину й заходився розпитувати, й ствердно кивав за кожним словом, бо сьогодні його не бентежили й найнеприємніші новини.

— Багабухша спав сьогодні в наметі Гаубаруви, — сказав Мітробатеш.

— Почули смалене? — щасливо посміхнувся цар і впіймав себе на тому, що думає про геть сторонні речі. Бувало, йому щастило в житті й

не так, як учора та сьогодні, але ще ніколи він не відчував подібної втіхи. Йшлося не про тисячу корівок та воликів, — їх у Персії Дар'явауш міг би зігнати безліч докупи, — а в тому, що людське щастя — се річ невловна й незбагненна, й воно, мабуть, приступне будь-кому, навіть жебракові, навіть приреченому до страти.

Се трохи притлумило його радість, але цариця Парміс була в його обіймах справжнім дарунком кумирів, і вранці він почувався бадьорим і життєрадісним і наказав перед рушанням принести в жертву Ахурамазді шість найкращих бугаїв, а його войовничому синові Мітрі — чотирьох.

— М'ясо розділіть між усіма тисячами безсмертних! — сказав він і, з охотою поснідавши, рушив колісницею перед головою раті.

Жертва не пішла намарне. Перед обідом, коли здолали річку Вепш і заглибилися стадій на вісімдесят у напрямку Вислу, що була границею Скіфії, воєвода безсмертних Відарна приїхав із вивідної тисячі з новою радісною звісткою. Поцілувавши царя царів у ліве плече, як дозволялося тільки п'ятьом людям на землі, він вигукнув:

— Ще отара худоби, найвищий!

— Скільки?!

— Тисяча голів!

Дар'яваушеві з радощів аж очі спалахнули. Скинувши з себе важке золоте огорля, низане з товстих чотирикутників та камінців-кривавців, Він почепив його на шию Відарні й дозволив ще раз поцілувати себе в плече.

— Багабухшу сюди!.. Багабухшу й Гаубаруву!

Відарна передав його повелю молодому сотникові, й за півгодини найвищі вельможі царської учти були коло царевих ніг. Шахиншах спробував одшукати в їхньому вічу коли не покору, то бодай примирення, та Гаубарува дивився на нього по-лисячому, а чільник усього комонного війська взагалі не дивився.

— Чули? — не втерпів Дар'явауш.

— Про що? — перепитав Гаубарува.

Дар'явауш зважив його таким поглядом, що в будь-якого смертного кров би замерзла в жилах, але Гаубарува й досі єхидно посміхавсь, і шахиншах роздратовано махнув рукою Відарні, котрий мостивсь із царевим дарунком на шиї поряд у колісниці. Відарна почав захоплено розповідати, як його шоста тисяча, котрій сьогодні випав ряд нести вивідну службу, а він сам, вірний слуга шахиншаха, також був серед сієї тисячі, — раптом уздріли на чорному тлі випаленого степу широку білу пляму. Спершу ніхто не повірив своїм очам, бо вчорашня худоба була червоної масті. Та коли під'їхали, побачили величезну череду сивої аж білої круторогої худоби, схожої на диких турів. Пастухи розгубилися й кинулись урозтіч, двох безсмертні впіймали, а п'ятеро чи шестеро таки втекло. Та хіба се має значення порівняно з такою здобиччю!

— Тепер і ви помовкли? — пересилюючи лють у серці, посміхнувся Дар'явауш.

Стадій зо дві їхали справді мовчки, та згодом Дар'явауш таки не витримав:

— Доки нам ділити двоє на троє! Кумири спомагають нам, і се я вже достеменно відаю: сьогодні перед рушанням мабед-мабеді та інші мабеди й підлі маги зарізали в жертву Ахурамазді й Митрі десять найліпших бугаїв з моєї череди. Ласкаві кумири прийняли мою жертву й посилають мені з неба сей земний дарунок.

Багабухша, який досі їхав на відстані, тепер підігнав коня впритул до царевої колісниці й зміряв Дар'явауша важким поглядом:

— Невже не бачиш, що то скіфи нас умисно підгодовують?

Цар царів ляскітливо засміявся, колісниця, яку четверик вороних досі тяг угору й угору, нарешті вибралася на високу могилу, й перед очима всім сяйнула ворушка біла пляма, ціле озеро лискучих спин.

— Ось вони! — вигукнув Відарна, й цар теж устав на рівні, щоб краще бачити круторогу череду вгодованих свійських турів і туриць, які аж сяяли на чорному тлі згарища, ревли й металися на всі боки, гнані перськими погоничами.

Дар'явауш стусонув під бік колісничого в передку, той напнув віжки й погнав колісницю до череди. Колеса западались у баюри, й цар з Відарною обіруч трималися за ковані міддю блискучі полудрабки, що сягали їм майже до пояса. Багабухша й Гаубарува їхали за колісницею, й коли царські коні добігли череді впритул, Дар'явауш раптом озирнувся на чільника всіх своїх комонців. Роздратування в ньому поступово вляглось, натомість виринуло нове почуття, й цар царів охриплим голосом звелів колісничому їхати назад, до дороги. Й коли вибралися вгору, рішення його було готове. Він спитав Відарну:

— Де оті скіфи?

— Пастухи? Десь там, у передній тисячі…

— Звели не займати їх.

Чільник безсмертних стрибнув з високої колісниці додолу, зашпортавсь у полах чорного корзна, впав, та вмить схопився й, кульгаючи, взяв од свого щитоносця позаду коня й зник, а коли повернувся, Багабухша й Гаубарува були ще коло царевого бойового

двоколу з мечами на осях. Один скіф од рани вже вмер, а другий поранений у праву руку.

— Стачить і сього! — сказав Дар'явауш і звелів Багабухші негайно послати з сим проводирем перемовців до скіфського царя Ідантіра.

— Хай речуть: "Робе Ідантіре! Якщо ти несилий зітнутися з царем царів мечем, то пришли мені в дар землі своєї й води своєї. Й розійдемося миром, бо єдин Ахурамазда на небі — єдин і цар на землі!"

— Вже ми таке раз мовили їм! — сказав Багабухша.

Цар подивився на нього й прочитав у вічу свого вельможа не роздратування й не лють, а смертельне холодне полум'я, й серце йому знов опустилось, як учорашнього вечора, й він пошкодував, що дав таку повелю Багабухші, та гордість узяла гору й поклала серце на місце, тож цар царів неквапом, як у найкращі свої часи, промовив:

— Роби, як велю.

Перед очима постав образ безносого сатрапа, й шахиншах був певен, що Багабухша теж думає про Зопіра, але відвернувся й більше не озирнувсь. Уражений сим його несподівано зміцнілим голосом, вельміж підняв коня дибки, стьобнув жалючими вузликами ремінця й погнав назад, а Гаубарува ще з півстадії тримався царської колісниці, та зрештою й сам від'їхав на збіччя й став.

Увечері Дар'явауш наказав колісничому шукати Багабухшу. Такого ще не знано, щоб шахиншах їхав до свого роба, та Багабухшу сі відвідини зовсім не здивували. Навіть не поцілувавши царя в ліве плече, він мовчки вказав сивою бородою на м'який ослін, а сам сів скраю ложа.

Все те ображало цареву гідність, і він, щоб бодай трохи змаловажити й своє приниження, й урочу незвичність хвилини, спитав:

— Хіба ти сьогодні сам ночуватимеш?

Спитав і подивився, чи не треба тлумачити далі, та Багабухша відразу схопив цареву думку й теж відповів навздогад:

— Ти хотів би поговорити з Гаубарувою?

— Хотів би поговорити з тобою, старий друже. Коли натякаю на Гаубаруву, то можеш не боятися мене. Якби я крився від тебе, то не повідав би, що знаю про ваші… про ваше братання. — Цар ледве підшукав найменш дошкульне слово. — Не боюсь я ні змов, ні которань, і ти се сам видиш.

То була перша нещирість, і Багабухша зрозумів, що не для відвертих звірянь прийшов шах до його полотки, а від страху за себе.

Знадвору долинало хоркання царевого четверика й притишені розмови ратників з варти шахиншаха. Віддалік, біля вогнищ, ляскотів сміх, і Багабухша подумав, що перському воєві небагато треба: шмат присмаженої над жаром волятини, й він, забувши вчорашнє, йтиме далі, куди йому вкаже мечем шах. І коли б отак міркувати, думав Багабухша, можна було б і собі збутися всіх сумнівів і всіх вагань. Та він знав те, чого не відали лучники й щитоносці, — що волятини взавтра не стане, й усе буде знову так, як позавчора й позапозавчора. Єдиний порятунок для персів у сій страшній країні — се втікати, поки ще можна. Багабухша так і сказав шахиншахові:

— На моєму ремінці чотири вузлики, Дар'явауше.

Прикро вражений таким нагадуванням, цар Персії насупив свої гарні брови, й за інших часів йому можна було б і поспівчувати, сьогодні ж Багабухша не міг і не мав права на людські почування, бо важилося всім перським військом.

— І в того грека Гістіея на ремінці так само чотири, — сказав він, бо мусив бути безжальним. — А як зійде сонце, вузликів стане три…

Дар'явауш перебив його тихим голосом:

— Багабухшо, з усіх сімох… ти найбільше тоді пасував до царського столу.

Коли він удався й до такого, — майнуло Багабухші, — то мусив по справжньому налякатися.

Цар повів далі свою дивну думку:

— Та коли вже сталося так, як сталось, мусиш допомагати мені. Без тебе… — Він запнувся, й царський вельміж не знав, мимоволі чи знову роблено. — Важко мені без тебе, се я відчув аж тепер, у сій ворожій країні, далеко від Персії. Десять тому літ я просто хотів стати царем — і годі. Та з літами приходить розум і приходять думки… Я з вами багато земель і племен повоював, а ще більше перебачив і щастя людського, й нещастя… Ти не дивуй, се я не для того, аби тебе розчулити кажу. Великий Куруш думав про Персію, я ж хотів би думати про всіх людей у світі, бо здається мені, що се кумири наші ласкаві підказали сю думку… Всі люди — брати. Так сказав Заратуштра. Й ще він сказав, що один кумир на небі — і єдин цар на землі. Й Куруш се відав, і син його Камбіс відав, але вони хотіли сього тільки для Персії, я ж хочу для всіх людей на землі. Мій роб Крес мовить, що війна — то є зло, й я йому вірю, й він хоче, щоб я завоював усі землі світу, — я й тут хвалю його. Але він того хоче, аби не бути нещаснішим за інших царів, котрі ще живуть окремо від Персії, я ж хочу для того, щоб не було війн і которання межи людьми: раз і навіки. Якщо один цар на землі, то хіба він сам проти себе ратитиметься? Й кумир єдин буде — Ахурамазда, й не стане чвар і через кумирів.

Дар'явауш подивився на Багабухшу широко розплющеними очима, в яких блимав вогник єдиного світильника, що висів угорі середньої підпори намету.

— Я не заради слави, — озвався він. — Оте все, що пишуть мої писці: "Цар царів, володар усього живого від сходу й до заходу...", — все то тільки для них, — цар махнув рукою за стіни полотки.

Багабухша втомлено зітхнув:

— Коли таке мовиш, то найліпшим царем для персів був би Утана.

— Утана не сприймає ніяких царів, — заперечив Дар'явауш, і було чути, що він знов образився, та се тепер уже найменш обходило Багабухшу. Він порівняв сьогоднішні слова Дар'явауша з дотеперішніми й покартав сам себе, що мало не піддався був допіру, бо то були хитрощі, якими Дар'явауш уславився з першого ж дня свого царювання. Десь там у неміряних степах Скіфії заблукав Зопір, і не з власної волі, а через ті самі підступи Дар'явауша. Багабухша поклався чолом на долоні й закляк, не відповівши цареві, й цар одчув, що між ними знову й знову здіймається високий, ще вищий од вавілонського, нездоланний мур, і душу його пойняло вогнем лютої злоби до Багабухші, бо й сі відвідини, й принизливе звіряння нічого не дали. Він теж згадав Зопіра, певно, Зопірів дух витав у сьому наметі, й подумав, що коли до Багабухшиної впертості прилучиться трутний запал його безносого сина, станеться найстрашніше.

Була єдина сила, яка могла приборкати силу сих двох людей, але про неї Дар'явауш не хотів думати: краще смерть.

...Однак він таки здумав, і здумав дуже небарно, по півтора днях після сієї ганебної для себе розмови з Багабухшею. Стояв обід, і сонце пекло, мов улітку, хоч минала друга сідмиця вересня. Те сонце Дар'явауш міг би зненавидіти, коли б не знав, що то — Око

Ахурамаздиного сина Мітри. Благо оберталося своєю протилежністю: якби бодай раз на тиждень ішов дощ, не було б ні падежу серед коней та худоби, ні теперішнього страшного голоду. Та все, що виходить од Ахурамазди й сина його, належало шанувати й Дар'явауш уважав за ліпше про се не думати. Тепер йому було й не до того: в ногах у нього лежали дарунки скіфського царя Ідантіра, якщо їх і справді хтось наважився б узвати дарунками, й перський цар мовчки дивився на них.

Що в "дарунках" прихований зміст, він уже не мав сумніву, та розкрити його не вмів. Спершу йому здалося, що то вияв давно сподіваної покори з боку скіфів: миші живуть у землі — значить, се земля; птахи літають у небі — се повітря, жаби ж плавають в озерах і річках, а се вода. Єдине, в чім трохи завагався був Дар'явауш, се дві дюжини стріл. Але їх теж прислав скіфський цар, отже, клав йому під ноги свою звагу й свою ратну силу. Те, про що й мріяв зараз кожен перс на чолі зі своїм царем. Так витлумачив скіфські дарунки володар Персії й усього світу. Коли ж скіфи, що їх привезли, зникли в чорному степу, Дар'явауш запитав у Відарни:

— Вони вже далі не йдуть?

Але Відарна лише плечима стенув, бо скіфська рать трималася так само на день попереду, як і досі. Й Дар'явауш мовби новими очима поглянув на ті дарунки. В одній клітці з мідного пруття сиділа сіренька пташка з чубцем на голові, в другій зелена вавката жаба ворушила широким білим волом; з третьої клітки на царя зиркала пшонинами очей польова миша; за її ж кліткою лежав просто на килимі снопик стріл із різним оперінням. Щодалі дивлячись на них, Дар'явауш дужче й дужче хмурився, й коли прийшов покликаний робами Гаубарува, того ясного настрою, що опанував був царем, не лишилося й сліду.

Гаубарува пильно глянув на дивні дарунки й вийшов з полотки шахиншаха. Близькою долиною зі сходу на захід сунула витяга, піша й комонна вперемішу. Се були задні тисячі полку безсмертних, яким не вистачало вже навіть рябих коней, а Багабухша не дозволяв одбирати в

інших комонних ратників, бо се могло призвести до яких завгодно вибухів і которань. Гаубарува стояв і сумно дивився на сю неоковирну лаву, яка ще два місяці тому могла б затьмарити блиском кожного смертного, й стояв доти, поки проминула й остання тисяча безсмертної тьми й посунула невірогідно строката, різнобарвна пообдирана лава, в якій годі було впізнати не те що рід оріжжя, а й племінну приналежність. Вої тяглись нога за ногою, чорні й вимучені, дехто навіть не мав при боці щита. Зрідка траплялися вершники, й тільки з сього Гаубарува робив висновок, що то Багабухшині полки колишніх комонців, які давно поїли коней і мулів і ще на тій сідмиці заходились кидати жереб один на одного.

Старий вельміж гидливо плюнув і повернувся йти до полотки, де лишив самотнього й нещасного царя царів. Але перед очима в нього виросла згорблена постать у брудному грецькому хітоні й із довгою гачкуватою палицею.

— Се ти царю? — несподівано весело вигукнув Гаубарува.

Той, кого він назвав царем, став і повис на ґерлизі обома руками.

— Ми з тобою вже тіні, — сказав він. — По той бік мосту Цінвад кожен перс роздягається голим, а тіла в усіх людей однакові: що в царя, що в роба.

— Ти ж не нашої віри! — здивований і вражений такими словами людянина, мовив Гаубарува, але в голосі його вже не було ні ворожості, ні допірішнього посміху.

— Ваш Заратуштра, пророк, казав моєму вітцеві, що кумири на небі одні, лише різні язики їх по-різному взивають. — Він поволі з'їхав ціпком униз і сів, і Гаубарува теж опустився поряд на чорну спопелену траву, яка тхнула сажею, й вони просиділи ще добру годину, розводячись про

життя та смерть, бо вона була для них ближча й гуртувала вельможа й роба.

Й коли разом увійшли до царевого намету, Дар'явауш і досі ходив навколо скіфських гостинців, роздивляючись їх зусібіч.

— Скажи, мудрий, — звернувся він до Креса. — Поглянь і скажи, що се означає.

Крес обійшов клітки раз і вдруге й засміявся хрипким сміхом, який перейшов у старечий кашель.

— Скіфи прислали в дарунок тобі свою землю, й воду, й небо над ними, й силу ратну поклали тобі до ніг.

Дар'явауш недовірливо посміхнувся, та враз нахмарився і вийшов аж у двері. Й, стоячи в дверях, узявшись обома руками за новий одвірок, сказав:

— Чи не пора тобі, Кресе, до предків? Скільки маєш літ за плечима? Й скільки таких порад давав ти перським царям?

— Досі я радив те, що веліли мені кумири, — відповів Крес. — Тепер же порадив так, як тобі хочеться, бо ти вже давно мариш землею й водою з руки скіфського царя. Сей світ неправдивий, Дар'явауше, бо кожен мовить не те, що видить, а те, що хоче видіти. Й тебе я вже знаю не одне літо, й Камбіса знав од уродження, й Куруша знав, і всі вимагали казати їм не право, а криво. Всім царям се до смаку, й царям, і царевичам, і всім…

— Вельми красно речеш, — посміхнувся цар Персії, й досі не обертаючись.

— Речу, бо я теж був царем. Та коли вже тобі забаглося правди... — Крес поволі сповзав і сповзав руками з довгої ґерлиґи й, зігнувшись удвічі, мовив: — Хай тобі її речe хтось інший.

Він подибуляв до дверей, і Дар'явауш одійшов убік з дороги, щоб не торкнутися брудного роба, тоді звелів Гаубаруві:

— Тлумач ти!

Гаубарува, давно обдумавши свої слова, мовив урочистим голосом, наче маг перед священним вогнем:

— "Коли не пурхнеш із землі моєї птахом, коли сам не потонеш у водах наших, то лежатимеш у чорній землі".

— Се ти так розтлумачуєш дарунки скіфського царя? — глузливо перепитав Дар'явауш, нахилившись до Гаубаруви, який також, мов допіру колишній цар Людії, перегнувся й змалів. — А стріли?

Гаубарува з болем одповів, бо й сам ледве тепер до кінця збагнув той четвертий дарунок:

— Стріли в сніпку різні, Дар'явауше. Половина скіфських, половина ж наших. Нахилися. Наші прості, а їхні — з гарпунчиками.

Дар'явауш як стояв, так і впав коло пір'ястого сніпка стріл навколішки, й холод пробіг йому по схиленій спині, забравсь у душу й огорнув усе його єство. Навіть Гаубарува не міг знести такого видовища. Діставши бороду з пазухи, він випростався й неквапом подріботів із полотки, кинувши царя в ще холодніший страх. Дар'явауш лякливо озирнувся на Гаубаруву з-під руки й несподівано тонким голосом гукнув у глибінь намету:

— Парміс!.. Парміс!..

Але замість неї до полотки ввійшов Багабухша, й цар з несподіванки аж сахнувся.

— Скіфи далі не втікають.

Почувши се, Дар'явауш поволі відступив од Багабухші. Сталося нарешті те, чого він увесь час прагнув, усі місяці, а тепер украй розгубився.

Розділ 19

Уранці Боримисл проминув Зборочу-ріку, в обід пристояв над Жванчиком, давши раті перепочинок, і се переконало воїв, що день судний наближається. Древлянський жупан об'їздив увесь берег і відлеглі горби, супроводжуваний великою учтою, й коли всі вже вирішили, що січ відбудеться тут, він звелів рушати далі. Голова походу не спинилась ні в лісах, що тяглися вздовж похилого берега Жванчика, ні навіть на березі іншої, вже третьої за сей день річки Смотрича. Й тільки коли, не роззброюючи коней, переправилися на лівий берег, Боримисл одразу сказав до Базара та Калева, які їхали поряд із ним:

— Отут.

Лівий берег Смотрича був похилий і рівний, тільки гін за п'ятнадцять або двадцять од нього йшла низка вкритих лісом пагорбів, що поступово переходили в добрі горби.

— Отут-таки, над Смотричем? — здивувався Калев. — А як же...

Він не доказав, і жупан мовчки махнув рукою на всхід, до пагорбів. За ними, казали вивідці, біжить ще одна з численних приток Данастра — Мукша, й се було добре.

На всяк випадок, подумав Боримисл. Мав би зібрати зараз князів та боляр і викласти їм свій надум, але впродовж останніх тижнів геть розівчився, відвик говорити з людьми. Він обернув коня головою до пагорбів, і ті двоє теж поїхали вслід йому, мокрі до пояса, як і сам Боримисл. Незабаром їх наздогнав і Базар. Сей, певно, перевдягся, бо навіть чоботи в нього були сухі. Жупан Боримисл подумав, що лише з сим степовиком міг би розмовляти, та навряд чи й се щось дало б — однаково, що з самим собою.

Я став дуже злий, майнуло Боримислові. Злий і не до всіх справедливий. Бродник першим одгукнувся на його поклик, він і Лют Пугачич, і се щось та мало важити. Все через Велеслава, знову сказав собі Боримисл, відчувши, що ніколи не зможе навіть усміхнутися до жодного, хто з добрих чи злих міркувань підняв був руку на його сина.

— До гори? — спитав Базар, вгадуючи задум Боримисла, й древлянин, не дивлячись, кивнув.

Коли вони нарешті зійшли на пагорб, молодий біловусий жупан став і довго дивився назад, у бік Смотрича, де на всім обширі й досі переправлялися полки. Праворуч горби вигинались підковою, звертаючи назад до річки, й Боримисл подумав, що з того боку треба викопати глибокий рів.

— Умістимось? — нарешті спитав він своїх супутників.

— Ми чи…

Вячка й досі не був певен у Боримисловому задумі й не спромігся відповісти.

— Ми на сих пагорах, а перси, коли мають хотіння, — внизу. — Сієї миті він пошкодував, що поряд немає ні Люта Пугачича, ні Рядивоя, й не тому, ніби зігрівся до них серцем, а через те, що кожна тьма й навіть

кожна тисяча могла виявитися в узавтрашній раті вирішальною. Та Лют Пугачич прислав гінця й повинен підійти в кінці бою, щоб новими силами вдарити персів у спину.

— Послав у стріч Лютові гінця? — спитав він Базара.

Той закивав:

— Трьох раз і трьох два! Трьох берегом Порати й трьох берегом Данастра. Гінці — у-у, добра! Знаходь Люта Пугачича!

Перси тепер ішли не на день, а на півдня позаду, й жупан Боримисл сподівався їх в обіди наступного дня. Вивідці донесли, що сотня тисяч усякої перської раті вже відділилась од основного походу й суне без ладу та ряду на всхід, і Боримисл подумав, що довгосподіваний день урешті настав.

Тільки завтра, сказав собі жупан. Позавтра може бути пізно. Якби вся перська рать розсипалася, її не визбирав би й до зими. Та й не впорався б: вельми многа рать. Бити треба зразу й заразом, інакше втікатимуть через Дунай поодинці.

Боримисл, думаючи свою нелегку думу, ще якийсь час дивився на різномасті полки, що переправлялись і переправлялись на сей бік Смотрича, тоді сказав чільникові кривичів:

— Ритимеш окіп од сего місця до річки за нами. А ти, — він кивнув Калевові, — зодсюди в праву руку до закруту горбів. Далі ритимуть жиличі, а ти… — Боримисл трохи винувато глянув на Базара, — не попід горбами, а впоперек і до річки назад. — Се була найважча ділянка, й Боримисл міг доручити її лише йому.

Базар не обурювався, кивнув головою й погнав коня туди, де мав гуртуватися після переправи його полк. Жупан не дав уроку своїм

одноплемінцям, але Базар знав, що той і їм не дозволить байдикувати. Та й кому б спало на думку викручуватись, коли попереду подія, що її всі з нетерпінням і страхом чекали два місяці?

Полотка Боримисла стояла на найвищому пагорбі серед усієї гряди, бо керувати січчю взавтра мав не хтось, а він і мусив бодай здалеку бачити всі полки — й свої, й перські. Бої, споможені двома Боримисловими робами Сауком і Корнеліусом, натягли верх полотки до бриніння, знаючи, що він так любить, і вийшли, й коли жупан лишився сам, відчуття байдужої приреченості знову заполонило його.

Я вже не маю сили зоставатися сам-один, подумав Боримисл і, важко зітхнувши, примусив себе сісти на цупкому похідному ложу. Мав усе зважити за сю останню ніч перед січчю, а не міг не те що думати, а й сидіти. Що се? Втома? Та втомою те почуття назвати не можна було. Коли людині тридесять літ, їй не личить піддаватись утомі. То називалося по-іншому, зовсім не такими словами, але Боримисл боявся казати їх навіть подумки. Поклавши голову на долоні й висидівши отак з годину, він устав і заходився розсупонювати свої міхи, що їх більматий роб Саук поставляв усередині.

В скронях тисло й гупало, жупан, підвівшись, приклав долоню до грудей і заслухався. Гупало серце, й він, зібравши всю свою волю, засупонив міх і повернувся назад до ложа. Тоді сів і почав пригадувати, як здолав себе в ту ніч, коли Чернега привіз йому лиху звістку.

Я потім обдумаю все й вирішу, як мені далі жити, сказав собі жупан. І хоч се було схоже на вмовляння, та він говорив подумки далі й далі. Так навчив його в юності єгипетський жрець непривітного кумира Сета, а старий Джаваджухунен знався на людях. Коли серце потроху вгамувалося й Боримисл одчув, що вже може думати й дивитись на інших, він вийшов і засходив із горба в долину, де сонце світило яскравіше й було багато людей. І на горбах, і в підніжжі паслися коні, стриножені, спутані й вільні, хто як привчив, а вої рили попід горбами окіп. Се були бородаті чудини, які смішно перекручували й розтягали

древлянські, та сіверські, та полянські слова, перемовляючись між собою.

— Я тіа кіда-ану! — лаявся присадкуватий літній чудин на молодого, який нишком шпурляв у нього грудками. Й той, і той рили суху землю мечем, Боримисл пристояв, тоді махнув до котрогось свого позаду:

— Знайди гінця!

Можик побіг виконувати волю жупана, й коли гонець прибіг, жупан мовив:

— Скажіть у всіх полках, щоб мечем не копати, лише рискалем.

Тоді взяв меч у старішого чудина й провів пальцем по лезу:

— Як сіктимешся таким-о?

Той кивнув на молодшого, мовляв, усі так чинять. Рискалів і справді не вистачало — по два на десятку, й жупан гримнув:

— Руками! Коли ж руки слабі, то носом або зубом!

І пішов, сам на себе сердитий і за той крик, і за нездатність розмовляти з людьми спокійно.

Хтозна, чи діждеться сей бородань іще одного заходу сонця, подумав Боримисл, намагаючись дихати рівно й глибоко, як повчав його єгиптянин у Мемфісі.

Рів широкою стрічкою оперізував підніжжя пагорків, і Боримисл знав, що вої не кинуть копати, доки зариються в землю з головою. Й коли зважити, що над ровом буде ще й насип, за сей бік можна вже не

думати, вирішив Боримисл і пішов між коні та люди в долину. На горбах трава давно вигоріла, тут же досі лишалася зелена й свіжа, й коли серед натовпу своїх воїв його знайшов чудинський вождь, Боримисл запитав його:

— Де мислиш ночувати?

— Тута! — показав Калев на долину, й древлянський жупан удоволено кивнув. — Перси підійдуть не раніше як в обід, і коней треба напасти добре, бо на горбах майже голо.

Боримисл побрався назад до полотки. Коли підходив, сонце по той бік Смотрича вже сідало, й жупан подумав, що й досі нічого не вирішив про своїх древлян. Тоді на думку спало інше, й він кивнув гінцям покликати Базара й Калева. Вожді з'явилися не швидко, й Боримисл устиг іще раз подолати в собі бажання лягти й випростатися посеред намету. То було знову те саме почуття чорної байдужості, й він сказав собі майже вголос, що не має зараз права думати ні про що, крім наступного дня й наступної січі. Коли з'явився Калев, жупан звелів йому:

— Станеш там, де бродники!

— А Базар? — здивувався вождь племені чудського, але Боримисл остерігався зайвих слів, які знову могли породити в ньому бажання всамітнитись і нікого не бачити. Він так і не відповів Калеву, й рудобородий чудин клишоного подався у долину.

Блиснувши на жупана більмом, роб Саук заходився розпалювати вогнище коло самого намету. Жупан хотів сказати йому, щоб робив се десь далі, та почувся гупіт, і зі свого маленького волохатого коника стрибнув Базар. Він довго й закохано дивився на молодого біловусого жупана, й той теж дивився на нього й думав, що доля недаремно звела їх обох докупи, тоді засоромився своїх неміжніх думок і сухо сказав:

— Вітер усхідний. Підпалиш степ за Жванчиком і сховаєшся десь там-таки, в долині, ближче до Данастра. Зумів єси?

Базар сів попри саму пілку намету, худий і зчорнілий в останні дні. Боримислові кортіло сказати йому щось гарне, бодай про ту нічну січу, коли Базар вирізав усе переднє крило перського походу, та слів на язиці знову не було. Баш бродників скоса глянув на жупана й спитав:

— А де є той кувач Гліба Золотаренка?

Боримисла спантеличили речіння Базара, бо чекав од нього зовсім не сього, тоді подумав, що молодого степовика нема за віщо не тільки гудити, а й думати про нього зле, й здвигнув плечима:

— Хіба Золотаренко не при тобі?

Базар покрутив головою й спитав:

— А яка знака давати маєш?

Боримисла знову сполонила хвилька тепла, й він тихо відповів молодому вождеві степових кочовиків:

— Коли підійде Лют Пугачич з Рядивоєм, тоді. Пропустиш його попереду, пождеш, а далі й сам услід йому.

Се було те, на що покладавсь у завтрашній січі Боримисл. Головне. Базар спитав, одійшовши до вогню, де й досі вештався Саук, лаштуючи вечерю для жупана:

— Скільки пождеш?

— Скільки? — Боримисл помовчав. Найліпше було б, звичайно, наслати удар персам у спину тоді, коли найвигідніше, та на такий розстані з гінцями не впораєшся. Він ще подумав і сказав: — Як тінь од списа твого повернеться на стільки — ось! — і викреслив у траві нешироκий кут. — Зумів єси? Рушиш, як Лют Пугачич і Рядивой будуть на півдорозі до перського затилля.

Коли жупан Боримисл уже збирався спати, край неба за Жванчиком спалахнув мерехтливим сяйвом. До Жванчика було гін із сто п'ятдесят, мерехтіння здавалося благеньким і нікчемним, але Боримисл уявив собі, як горить спраглий вересневий степ у посуху, ніздрі йому роздулися, й він мов аж сюди відчув запах диму та сажі. Мерехтіло, скільки сягав погляд і ліворуч, і в праву руку, й се означало, що Базар підпалив степ уздовж усього Жванчика, якомога дужче розтягши свої дві тьми.

Жупан спав нетривко й прокинувся до сходу сонця. Майже повний місяць висів над лівими закрутами Смотрича, блідий та сумовитий, і Боримисл одшукав свого вороного, привів за гриву до полотки й почав сам сідлати. Стан ще спав у підніжжі горбів, неясно рябіючи до самої річки. Боримисл наказав не будити воїв, аби виспалися перед січчю, та між кіньми й поснулими ратниками вже тинялися найменш усипущі. Вони думають про те саме, що й я, зітхнув Боримисл, але серце йому болісно стиснулося. Се був відомий знак, і жупан почав швидко сідлати вороного жеребця, який покутував його за корзно, в такий спосіб виказуючи невдоволення. Боримисл поплескав його по шиї під холкою, й сей рух заспокоїв і коня, й його.

Жупан вихопився в сідло й поправував туди, де за дня стояли бродники, а зараз мала бути древлянська рать, середина всього зібраного в долині між Смотричем і Мукшею полку. Боримисл дивився згори, й хоч тем не міг розрізнити, але кожна тисяча стояла окремим довгастим станом, сягаючи одним кінцем рову та насипу під горою, а другим невидимої звідси річки.

На чолі всієї древлянської раті Боримисл поставив велійого пана, горинського темника Ставка Позвіздича, у чиї здібності вірив. Хотів був навідати його, та пан мав спати й виспатися перед січчю. Боримисл подумав, що добре зробив, поставивши сюди, в середину, не чудинів, як думав спершу, а древлян. Середа — то як серце, сказав він собі й подякував кумирам за напуття, бо серце в людини найголовніше, й людина живе, доки воно б'ється в грудях. Похмурих чудинів же він ще не бачив у раті й не міг іти на ризик. Береженого Біг береже, мовив жупан уголос і схаменувся, бо аж кінь вухами назад запряв. А сю звичку казати вголос мені наслано, й треба її збутися. Гукну волоха, щоб одшептав.

Боримисл, важко зітхнувши, поїхав горою далі, бо сонце ледве щойно зійшло в нього по правуруч, і мусив якось ізгаяти сей нестерпно довгий ранок.

Коли сонце сховалося йому за плече, він обернув коня й поїхав усп'ять. Далі стояли жиличі, рябіючи вдалині білими рукавами з-під чорних гунь. Що належить сказати перед січчю, він скаже, коли до його полотки на тому кінці гори з'їдуться чільники всіх полків і всіх тем. Боримисл глянув на вже досить високе сонце й зострожив жеребця. Вороний одгарикнувся й пішов клусом, але жупан, трохи погуцавшись, перевів його в чвал.

І Мачик, і Калев, і Вячка, й Ставко Позвіздич, і всі темні воєводи вже чекали на нього біля полотки. Калев спав, бан кривичів і смолян Вячка сидів, а Мачик неспокійно ходив од намету до краю гори, виглядаючи Боримисла з долини. Горинський пан їв суху, аж чорну ковбасу без хліба, гризучи прямо зі шкіркою, й ковбаса так смачно хрумкала в його міцних зубах, що Боримисла занудило. Він аж тепер згадав, що вранці не снідав, а звечора теж прогнав більматого Саука, який тицявся в намет із якимось варінням.

Боримисла ніхто не сподівавсь із сього боку, й Вячка кілька разів штрикнув сонькуватого чудина під ребра. Той спросоння схопився,

сапнув повітря й, утягши ціле пасмо рудого волосиння з бороди, заходився плюватись.

— А? Чьо?

Се було б смішно, тільки не зараз, і жупан почав розповідати чільникам про свій задум небарної січі. Настрій в усіх був піднесений, мов перед святом, але в очах туманів і неспокій, і се Боримисл бачив дуже добре. Хоч би яка була голодна, розшарпана й захляла перська рать, але вони могли виставити супроти їй усього півтораста тисяч воїв, і то було сміховинно мало. Зате ми смо всі верхи, спробував упокоїти себе Боримисл, бо загальна невпевненість почала передаватись і йому.

— Ти супротиву двом пішцям вийдеш? — спитав він Вячку.

Той непевно кивнув, а замість нього відповів Ставко Позвіздич:

— Я вийду, й коможджий древлянин вийде, жупане!

А поки здолаємо по двоє на одного, сказав собі молодий біловусий жупан, прихопиться Лют Пугачич з Рядивоєм. Під серцем йому засмоктало від раптового сумніву, та він поквапився притлумити його: вони, а по годині часу й степовики.

— Ти сидітимеш там, де сидиш, за горою, — сказав він уголос чудинському вождеві, який, незважаючи ні на що, й досі сонно кліпав важкими капшукатими повіками. Боримисл порівняв Калева з тим Калевом, який побивавсь об землю, дивлячись, як палає його город удалині, й не побачив нічого спільного, бо, певно, звитяга людська пригасає й тупиться тим більше, чим далі відходить людина од своєї землі.

Зате сі битимуться, мов тури, подумав Боримисл, дивлячись на чорновусого Мачика, господаря жиличів. Бо за спиною в нього — усі племена його народу.

Всі потроху притихли й сиділи мовчки, бо хоч неясного було багато, та ніхто не міг сказати їм більше, ніж кожен знав сам. З вивідної тисячі не приходив ще жоден гонець, а час ішов, і тінь від Боримислового намету, яка зранку показувала в долину, тепер обернулася майже на полуніч, де був стан Мачикових жиличів. Боримисл подумав, що стара жилицька вітчина, яку вони покинули тому двадесять чи тридесять літ, зовсім поряд, лише перейти Данастр, і народ зірвавсь іти на землю вітців, а йти не може. Все в руках кумирів, зітхнув жупан, подивившись на вусатого жилича. Все, й сьогоднішня січа також. Бо людина здатна тільки хотіти. Тоді його почали знову долати клейкі сірі сумніви й сірі вагання, й він сказав начільникам:

— Виводьте полки на гори.

Полки стояли тисячами в долині й теж, певно, ятрилися, бо немає нічого гіршого, як очікування невідомості. Боримисл, тепер уже сам коло свого намету, дивився й дивився униз, де зникли князі, боляри та воєводи, незабаром до нього долинули перші гудки, дрібненькі люди й коні заворушилися, та напрямку їхніх рухів ще не можна було вловити оком. Жупан відав, де стоятиме кожна тьма на пагорах і кожна тисяча, й пройнявся нетерпінням. І зовсім не здивувався, коли підійшов старий мовчкуватий Саук і глянув на нього по-пташиному боком:

— Їсти, жупане…

В руках у нього була мідна миса з пересмаженою телятиною. Боримисл узяв м'ясо за вистромлену кістку й почав їсти. Се б іншим разом ожвавило його, він любив смажену телятину над усе, любив змалку, й у єгипетському полоні, де корів мають за священних істот, мріяв роками про підрум'янений шматок молодої яловичини. Тепер же їв

і їв, навіть не помічав, що має в руках. Коли першим буде білий, дивлячись на комонців кривицького чи словінського племені, які вже підходили до рову, загадав Боримисл, — буде вдача, коли ж вороний…

Але першим здолав прохід рову навпроти полотки сірий у яблуках іноходець, і жупан, дожовуючи смаженину, відзначив, що ніхто не може наперед знати волю кумирів. Се, хоч як дивно, заспокоїло його, й він почав оглядати своє оружжя. Такі оглядини завжди вселяли в його душу впевненість і рівновагу, та коли Боримисл обдивився й меч, і лук та стріли, й сулиці, знову посходилися чільники полків і тем.

Персів не було ні під обіди, ні в обід, ні після полудня. Перші звістки принесли гінці лише тоді, як небо затягло хмарами й західний вітер почав ляскати ширмою дверей.

— Гар, — сказав бан Вячка й плюнув під ноги.

На горбах тепер було гамірно, розставлені тисячами й тьмами полки нетерпляче, мов потурбована борть, ворушились і гомоніли, а персів, скільки й око бачило, не було й не було, хоч передні вивідники помітили їх уже зо дві години тому.

Тоді пішов дощ, і Боримисл, уже майже певний, що перси сьогодні не підійдуть, пошкодував, що не зміг усього передбачити.

— Було б спалити й тут, — сказав господар жиличів Мачик, кивнувши вусом у бік долини.

Боримисл із подивом глянув на господаря, бо та сама думка щойно кольнула й його. Він гукнув усіх до свого намету, й коли чільники сховались од дощу, сказав:

— Сьогодні вночі… без вогнів.

Боляри й воєводи перезирнулись, бо се означало, що древлянський жупан розраховує на недбалість персів. За полоткою почало сутеніти, хмари нагнали мороку, але й день не стояв, і довелося розходитись.

Виставивши на валах рясну сторожу, темні воєводи підвели рать на край горбів, де починався ще не зачеплений вереснем дубовий ліс. Вої ночували хто в наметах, а хто й під попоною, всім було й мокро, й холодно, вони злилися на воєвод, які забороняли навіть вогника розвести. Коли ж засіявся кволим світлом ранок, станом пішла неймовірна чутка, нібито перси ночували в долині по сей бік Смотрича. Сьому спершу ніхто не вірив, та коли розвидніло зовсім і пішли на край горбів, чутка підтвердилась.

На всьому просторі широкої долини, за якихось десятеро гін уздовж усього берега річки, стояли намети, рябіли коні й ворушилися ледь помітні люди. Перси, певно, теж були здивовані не менше, бо згодом аж під вали під'їхали їхні роз'їзди, поглянули й зникли.

Боримисл дивився на перських вивідників і перський стан і щосили стримував себе. Тільки не зараз, казав він уголос, бо в наметі, крім більматого роба Саука, нікого не було. Тільки не зараз. То є лише чоло їхньої раті, може, й з Дарієм, але тільки чоло. Як ми їх ударимо, хай і розчавимо, та решта втече. Піде до Данастру, й тоді й Лютові, й Рядивоєві й Базарові край… Тільки не зараз! — майже благально повторив він, звертаючи сі слова до древлянських кумирів. Дайте зваги й терпіння, славитиму вас ціле життя…

Підбігли Вячка з горинським чільником Ставком Позвіздичем й один з-поперед одного заходилися доводити Боримислові, що виступати слід негайно, персів на сьому боці Смотрича тисяч зо сто, коли й не всі двадцять тем, вони розгублені й налякані, втікають за річку, й коли потягти на них усіма полками, вони тут і лишаться.

— Більше Юр Побідник такого нам не подарує! — кричав Ставко, але сивий молодий володар думав, що коли кумири не дадуть йому ліпшого дня, то він мусить скористати його на повну силу й на повну міць. Двісті тисяч, уперто казав він сам собі, — то не сімсот і не п'ятсот. Сей день йому коштував дуже дорого, він чекав на нього два довгих місяці, даючи кумирам нечувані жертви, й не міг погодитися на таку легку спокуту. Боримисл подумки торочив сам собі: "Тільки не зараз, тільки не зараз..." — і вперто відмовчувався на домагання вельможів.

Розділ 20

Надвечір вони дісталися витоків ще однієї маленької річечки, яка втікала від них так само в ліву руку, але тут болота вже не було, вода в джерелі яскріла проти згасаючого неба чистою сльозою й лише коли-не-коли брижилась од опалого жолудя. Поряд височів неймовірно товстий і крислатий дуб, і сього жолуддя скрізь валялося жменями. Тимна сів і заходився гризти жолуді, солодко-гіркуваті й терпкі, від яких язик суконився й щемів, а рот незабаром звело в курячу гузку.

— Їг! — кивнув Тимна й тільки скривився. Хотів сказати по-людському, та горлянка рипіла й язик ледве повертавсь у зморщеному роті.

Велко тупо дивився на нього запалими червоними очима, навіть пухла щока його мовби схудла за сей день, і дивився, як Тимна жує жолуді, доти, поки й заснув. Тимна ввірвав трохи листя, вимостив коло стовбура й поклав на нього жупанича, тоді й сам ліг, дослухаючись гострого шпигання в руці. Спати не міг, лише кволо перевертався цілу ніч з боку на бік, бо було страшенно холодно; рука не переставала боліти, в горлі стояв гіркий нудотний клубок, а живіт аж зводило від кольок. Розвиднялося довго й кількома заходами, й коли таки розвиднилось остаточно, Тимна встав і почав будити малого. Жупанич прокліпавсь, але мовби й не бачив його, й Тимна злякався, що той умирає. Він поліз навколішки до джерела, щоб хлюпнути малому в вид, але його посів такий лютий приступ нудоти, що він з півгодини стояв,

блювався зеленню просто в джерело й голосно стогнав. І коли врешті полегшало, звівся на геть тремкі в колінах ноги й почав торсати жупанича:

— Вставай!.. Уставай!

Велко був, наче клунок, руки й ноги в нього безвільно теліпалися за кожним торсанням, а бліді, мов крейдою вимащені, губенята шелестіли:

— Та вже... Вже-м устав...

Хоча й не думав уставати. Тимна підняв його однією рукою й поставив на ноги, та він знову впав, просто розплився під деревом. Тимна схопив його за душу й люто шарпонув:

— Прокидайся, недосплюху клятий!

Велеслав нарешті прояснішав очима й заходився кивати:

— Еге, еге...

— То ходьом! — Старший узяв його попід пахви, й вони пішли, та кроків за двадесять малий знову зім'як і повис на його руці. Тимна з хвилю дивився йому в червоні винуваті очі, тоді незграбно піддав собі на спину й поніс, хоч у самого коліна тремтіли від голоду й жару.

Так він ніс його гін кільканадцять, не озираючись і не стережучись, часом питав його хрипким голосом, чи живий, і малюк ще рідше й ще хрипкіше відповідав:

— Жи-ви...

Вони йшли на полудень і на полудень майже голим горбатим степом; коли вірити дідові Людоті, десь давно вже мав бути Бог, його рідна, з дитинства знайома річка, та Богу не було, не виднілося жодного струмка, лише зрідка траплялись дикі груші та берести, сизі від дрібної сіяниці. Спершу Тимна лягав спочивати під кожним самотнім деревом, тоскно зорячи на смужку далекого лісу. За лісом мав бути Бог, але сил бракло щоразу швидше, й під обіди юний можик скидав жупанича вже не під кожним деревом, а й посеред степу, неухильно тримаючись оддалік низки пагорбів, що, за дідовими словами, мали привести їх до річки.

Річку він угледів несподівано. Лежав долілиць, мокрий і закляклий, і відхекувався, кроків тридесяти не дійшовши до великої дички з одчахнутою гілкою. Й коли заспокоївсь і знову піддав зім'яклого хлопака на спину, раптом побачив зовсім поряд, за самісінькою грушею, вузеньку темно-сиву смужку плеса.

Радість уміцнила Тимні коліна, й він майже побіг уперед. Се був Бог, його рідна річка, біля якої народився й виріс, і всі дотеперішні поневіряння здались йому нікчемними й дріб'язковими, бо своя домівка й своя земля додають людині й сили, й зваги, й волі до боротьби. Берег був високий і крутий і тягся так не знати куди в ліву й у праву руку. Тимна лежав на дрібному мокрому пирії й у заполоні раптового почуття ніжно гладив його розчепіреними пальцями. Малий теж опритомнів і сидів поряд, дивлячись на свинцево-сіру гладінь Богу в дрібненьких брижиках.

— Осе, — сказав Тимна.

Жупанич перевів на нього страдницький, по-старечому розумний погляд:

— Дійшли вже до тата?

Можик одвернувся назад і важко зітхнув. Малюкові слова повернули його на землю. Він сів, і серце йому тривожно стиснулося. На гребінцеві найближчого пагорба майнула караката постать комонця. Тимна встав навколішки й приклав руку до віч, хоч сонця на небі не було вже хтозна й од коли, й побачив ще одного комонця — вже збоку під горою. Третій гнав коня правіше, за добрі гони від нього. Й коли Тимна встав на ноги, пособивши собі здоровою рукою, зміг вирізнити й їхні чорні корзна. Повагавшись, куди втікати, він узяв малого Велка під пахви й почав обережно, ногами вперед, спускатись урвищем до річки. Мокрий пісок, перешарований глиною, з шерхотом зривався з-під роздертих поробошень, і щодалі, то дужче, й десь із середини крутих урвищ твердь під хлопаками зрушила й вони полетіли сторч головою. Тимна спам'ятався, коли пісок, закидавши їх майже повністю, перестав сипатись. Насилу випручавши ноги з важкої товщі, можик почав одкопувати Велеслава. Хлоп'як теж борсався, розбурханий падінням і переляком, і сам пішов до річки. Тимна, який ще вагався, чи спробувати сховатись у кручах, чи таки пливти на той бік, побіг за жупаничем.

Вода здалася теплою, мов калюжа під сонцем.

— Удержишся? — спитав можик.

— Угу…

Велеслав схопився йому за шию обіруч, і Тимна поплив, допомагаючи ногами, та серед річки відчув, що руки жупанича слабнуть і сприсають, ледве встиг підхопити його, перевернувся горілиць і побачив персіян. Їх виявилося п'ятеро, двоє гнали кручею проти води, інші двоє неслися за водою шукати похилішого місця, п'ятий же зліз із коня й цілився на втікачів стрілою. Кидав круто вгору, та знаряддя не долітало, й Тимна, вже діставши ногою дна, подумав, що Все залежатиме тепер од того, чи він, чи нападники перші дістануться лісу.

Жупанич ледве блимав, Тимна присів, узяв його на спину й, крикнувши: "Держись!", важко побіг до лісу. Кроків за п'ятдесят озирнувся. П'ятий персіянин уже теж гнав услід за тими, що шукали злазки проти течії, а ліс іще був далеко, страшенно далеко. В грудях у Тимни хрипіло й пекло, рука, розвереджена при падінні, почала аж тепер боліти, гостро й нестерпно, за кожним кроком тисячі голок упиналися можикові в долоню, й у лікоть, і в плече. Й коли він став, щоб перевести подих, й озирнувся, персів уже ніде не було, й річка теж сховалася за похилим берегом, бо тут почалась мочариста долина.

Зібравши рештки сил, Тимна добіг до лісу, тоді, перепочивши й одхекавшись, побрався поза першими кущами на полудень. Він то скидав хлоп'яка, коли тому ставало краще, то знову піддавав собі на плечі, бо Велеслав раз у раз м'якнув і падав додолу, й вони йшли, продираючись хащами, доки попереду блиснула галявина. Почувши гупіт і хропіння, Тимна визирнув з-поза дерев і сахнувсь. Просто на нього нісся комонник, той самий, що допіру стріляв з лука. Тимна впізнав його по багатій збруї вороного коня. Тоді він здалеку не зумів роздивитися його, тепер же йому кров у жилах захолола. То був перс, на якого казали Мертва Голова. Тимна впав у високі зарості жаливи й притиснув рукою малого. Перс, ляскаючи коня нагаєм, майнув десь добре стороною, та Тимна лежав, аж доки він повернувся назад. Селезінка вороного коня тепер лунко кевкала, Велко марив, і хоч перс не міг почути з такої відстані, Тимна затуляв малому спраглі, порепані вуста.

Коли в лісі настала тиша, він почав, лігши долілиць, тягти собі Велеслава на спину, нарешті затяг і звівся навколішки, та щойно здолав випростатися, малий, геть непритомний, зіслиз і впав, розвередивши Тимні рану. Сльози виступили можикові на очах і побігли, скапуючи з краєчка носа, та він не міг їх обтерти й навіть не помічав, знову й знову тягнучи безвільне тіло собі на спину.

Він вирішив дати гаку й заглибивсь у ліс. Перси вже помітили, що йде до Богу, й він мусив їх обдурити. А коли попереду знову засіріло

небо й дерева кінчилися, Тимна збагнув, що перехитрив не персів, а самого себе. Річка повернулася тугим закрутом, і Тимна ввесь час ішов із Велеславом на плечах понад берегом. Ліс і з сього, й із того боку підходив до самої води, можик скинув малого на мокру від мряки траву й думав, одхекуючись, що йому робити й куди йти далі. Мав би човник або колоду бодай, міг би переправитися на стрічний берег, лишивши персів тут, хай би гукали його й нишпорили в лісі до впаду. Та ні човна, ні плотика, ні колоди ніде не було, а сил пускатися плавом, та ще й з важезним, наче каменюка, жупаничем, уже не мав.

Тимна ледве підвівся, взяв його за руку й повів берегом угору, тримаючись поза кущами. Вуха його нашорошено стежили за кожним згуком різномастого лісу, очі ж пильнували берега по той бік води. Так він і йшов, кульгаючи обома ногами, бо одну натер, а другу вдарив при падінні з кручі. Й десь аж по другій гоні став і здивовано заблимав на жупанича:

— Так ти сам ідеш?!

Малий розважливо кивнув, глянувши на старшого товариша лівим оком, бо праве геть заросло.

— Сам…

— А я йду й не видю!

Се була гарна прикмета й добра полічба, й серце Тимни виповнилося ніжністю до малого міжнього хлопака й твердою впевненістю, що сього разу їм пощастило втекти від персіян. Стиснувши Велеславові кволу руку, він повів його далі, й навіть корчаги перестали чіпляти їх за ноги й за подерті поли.

Та жодну радість кумири не дають людині задарма, за все треба платити й відшкодовувати, й у сьому Тимна протягом останніх днів

пересвідчився вдесяте й усоте. Щойно береги попереду розсунулись і річка стала довгим розлогим озером, яке з кожним кроком ширшало й ширшало, й Велко прошепотів, дивлячись назад:

— Зир!.. Тимно!..

Тимна глянув, і в шлунку йому враз похололо, й то було не від страху, а з несподіванки, бо вже привчив себе до думки, що перси більше не втраплять у їхній слід. За гони чи півтори від них їхали всі п'ятеро персів, і найгірше полягало не тільки в сім, а в тому, що й вони їх побачили й закрутили коней на місці.

— Біж! — гукнув Тимна й поволік за собою малого.

Та бігти довелося недовго, бо малий раптом спіткнувся й не зміг підвестись, винувато дивлячись на Тимну одним оком. Юний можик присів коло нього навпочіпки:

— Зможеш держатися?

— Зможу… — прошепотів малий, учепився йому за шию, й Тимна побіг, озирнувшись на персіян. Але незабаром рученята в хлопця розлізлися, й він упав, боляче вдарившись об землю головою.

Тимна заходився піднімати його. З-під брудної ганчірки знову побігла чорна кров, та Тимна пильнував персів, які й досі ганяли далеченько від берега, махаючи в їхній бік бичами й луками. Зараз вони змовляться, думав Тимна, й візьмуть нас ув окіл.

— Посидь отут, — сказав він малому, — а я запов'ю сліди й прибіжу всп'ять. Чуєш?

— Чую… — прошелестів репаними губами малий, але так жалібно глянув на Тимну єдиним здоровим оком, і вуста йому так гірко

стиснулися, що молодий можик не витримав, піддав його собі знову на плечі й поніс понад озером угору. Йшов ступою, бо бігти вже не міг, а малий безсило перевисав у нього на правому плечі. Було дивно, що перси й досі не гналися за ними й їхали тим берегом оддалік. Тимна придивився ліпше й аж тепер уторопав, що сталось із персами. Вздовж усього озера на тому боці трава була зелена, аж чорна, берег же слався рівний і низький.

— Драговина, — сам собі хрипко сказав Тимна, не спиняючи ходи. Такі ж мочарі облягали й те, інше озеро в землі його дитинства, й він оторопіло глянув доокруж себе: невже дійшов? Але то тільки здалося. На тім озері, біля якого в Бог упадає річка Вовк, болото не з лівого, а з правого берега, за озером же тягнеться синя смужка бору.

Тут бір теж був, але далеко ліворуч, сі думки тільки розслаблювали, й Тимна вирішив іти, поки йдеться. Перси тим часом розділились: троє їхало понад супротивним берегом широкого озера, двоє ж погнало назад, певно, шукали броду нижче.

Тимна дивився на сих трьох і думав, що, коли б йому добрий лук або вітчу сулицю та коли б обидві руки мав здорові й не мав осього важкого, нестерпно важкого хворого хлопця на спині, то не втікав би від трьох задрипаних персіян, а тепер мусив утікати, бо за паском тільки ніж, а рука одна, та й та ні до чого не здатна — ледве здужає підтримати Велеслава.

За першим поворотом озеро почало вужчати, й незабаром береги зійшлися на півпоприща. Звідси перси могли вже сягати його стрілами навіть через плесо, й Тимна зароззирався, куди йти далі. Та болото по той бік і досі не кінчалося й не підпускало персіян до берега. Можик знесилено сів і поклав м'якого, мов ганчірка, Велеслава на пісок, і перси теж стали за болотом, завдавшись не випускати жертв із поля зору, бо все на світі має початок і кінець, і се драговиння теж колись мало скінчитися й підпустити їх до берега. Якусь хвилю, тупо дивлячись на своїх переслідувачів, Тимна силкувався збагнути, чому їх тільки п'ятеро

(сі троє та ті, що погналися вниз шукати броду), коли раніше було десятків зо п'ять. Забити на жереб вони стількох не могли, хоч про сей їхній жахливий звичай знали вої всіх племен. Тоді йому спало на думку, що сі п'ятеро, певно, йшли осторонь, випадково натрапили на його слід та так і женуться. Він устав і глянув на хлопця, який здавався зовсім неживим, тоді знову вкляк біля нього й почав піддавати одноруч на спину, коли дійшов, широко розчепірюючи слабкі ноги, до мілкого яру, що спадав у берег, малий опритомнів і заходився мляво пручатись.

— Я сам… я сам…

Але Тимна тільки вдарив його простоволосою головою, тримаючи за лікоть, і почав, аби бодай трохи відвернути увагу й од персів, які ступою йшли поза болотом на тому березі, й від голоду, й від кольок у шлунку та в усій руці, — думати, де се й коли згубив свого ковпака. Й поки думав, після нового закруту річка знову розняла береги, й почалося друге, так само широке, але коротше озеро. Під ногами помокріло, кроків за десять почало чавкати, Тимна сторопіло підвів голову й розглянувся. По лівуруч, за болотом, на довгій плескатій горі стояв із дитинства знайомий синій бір, за яким у кінці озера мала бути річка Вовк, а ще лівіше сто разів сходжене й збродженe врочище Вовковийці. Тимна раптом жалібно застогнав, ледве втримав малого, щоб не вислиз, тоді присів серед мокрого дернинння й заходився цілувати дрібні квіточки жовтої ягниці з волохатим вовняним листячком, і сльози самі котилися йому з очей.

— Прийшли? — тихим голосом протяг опритомнілий княжич.

— Прийшли, — відповів Тимна, не соромлячись своїх сліз.

— Тата… ще не є видно?..

Молодий дружинник утерся брудним шматтям рукава, зітхнув і поглянув на синій бір, що виднів гін за троє від озера, тоді перевів

погляд за озеро, де й досі пантрували перси, й коли подивився назад, аж очі заплющив. Понад широко вигнутою косою з-від озерного гирла вискочило двоє персів. Вони гнали просто сюди, побачивши хлопаків. Тимна взяв малого під пахву й поніс у нетрі болота, та що далі ніс, то ноги дужче й дужче грузли, м'які й неслухняні, він хрипко дихав, і то вже було не дихання, а суцільний стогін, і коли вперше озирнувсь і побачив персіян, які бігли до болота, нога йому провалилася й увесь він пішов хтозна й у які нетрі, шугнувши по пахви в холодне вікно. Велеслав, який щойно спритомнів, почав тягти його за плече несилою рукою, Тимна теж спробував виборсатися, та марно, бо ноги висли в смердючому ропусі, ліва рука геть не тримала його, права ж тільки судомно сіпалась і чіплялася за водянисте й нетривке рослиння. Тимна зрозумів, що се вже кінець, край усьому, бо коли ще трохи подержиться в трясовині, підбіжать перси, й він здеревілими від хвилювання й передчуття близької й видимої смерті вустами прохрипів:

— Біж!.. Біж отако болотом, а тоді... перейдеш Вовк... і понад Богом... понад Богом... Біж...

— Нє-е! — квилив над ним хлопачок і несилими рученятами тяг Тимну за рукав.

А Тимна приречено бовтав у гнилій воді ногами, вмовляв малюка бігти звідси й дивився на персів, які вже наближалися до виярка, перевівши коней ступою. Тимна впізнав лівого перса на втомленому вороному жеребці й од безсилої люті аж скреготнув зубами й заплющився. Й коли вдруге глянув, не повірив сам собі. Увагу його привернули не перси, які почали зсідати, а щось інше, правіш од них. На плескатому лисому пагорі під самою стіною синього бору розлилася широка біла пляма, що повзла й повзла, заполонюючи ввесь простір між узліссям та краєм гори. Тимна випнувся на здоровій руці й щосили гукнув:

— Княже!.. Кня-же!..

Голос був хрипкий і слабовитий, тільки перси поставали й учудовано задивилися на приреченого скіфа, який урешті-таки дався їм до рук. Тимна кілька разів глибоко вдихнув і видихнув і, нарешті, крикнув удруге:

— Кня-же!.. Кня-а-аже-е!..

Ворушка біла пляма під синім бором на мить мовби застигла, й Тимна знову набрав повітря й, уклавши в груди всі сили, що лишалися ще в його змордованому тілі, гукнув дзвінко й протягло, як умів робити колись:

— Кня-же!.. Княже-е!.. Кня-а-же-е!..

Й уся біла маса з-під бору, мов у прорвану греблю вода, ринула згори додолу, й земля задвигтіла під тисячами копит, і повітря гойднулося від дикого іржання.

Попереду, високо піднявши чорняву голову, маяв довгою, мов крило чорного лелеки, густою гривою ватаг. Перси метнулися в сідла, та піняста хвиля заполонила вже всі схили, й неглибокий яр, і долину й сягнула краєм берега.

Розділ 21

Багатотисячна перська рать стояла табором на всьому неозорому межиріччі Смотрича й Жванчика, й задні полки її сягали аж до Збороча. Військо тріщало по всіх швах, та й військом його можна було назвати хіба що за чисельністю, бо навіть десятитисячний полк безсмертних після сьогоднішньої січі розмело й розкидало по всьому полі, а се видавалося Дар'яваушеві найстрашнішим. Після того несподіваного нічного нападу скіфів десять днів тому, коли вони впали персам на голову, мов сніг на зелене листя, пропала майже половина безсмертної тьми, та цар царів змусив мабеда мабедів одслужити вдячний молебінь,

бо тільки ласкавий Ахурамазда міг підказати Дар'яваушеві спинитися на ніч не в стані безсмертних, як він робив досі, а в самому вировищі війська. Й наступного ж ранку полк безсмертних був поповнений хоч і різномастими кіньми, але знову налічував десять тисяч, як і належало, бо поки в ньому тьма вершників, поти він і безсмертний, поти й цар сидить на золотому столі над царями всього світу. Сьогодні ж полку не було, навіть воєводи його, Відарни, не стало, хто поліг у жахливій січі, кого розкидало вировищем на всі боки, й Дар'явауш уперше відчув, що золотий стіл перського царя хитається під ним і падає.

Й він злякався, й сього разу по-справжньому.

Вранці ніхто не чекав на скіфів. Скіфи мали звичку втікати, й між ними та першими лавами безсмертних завжди була відстань у добрий день дороги — стадій двісті чи й триста. Так перси переправилися й через Збороч, і через Жванчик, де степ стояв звично чорний і випалений до цурки. Але надвечір дісталися третьої річки, Смотрича, й передові загони побачили на тому боці зелену незайняту траву. Йшов дощ, і се рідні кумири мали наслати його, не дозволивши скіфам пустити все з димом і вогнем. І вся тьма безсмертних, і комонна рать Багабухші, й піші полки мідян, і персів, і деяких інших народів заходилися переправлятись на той бік Смотрича й ставити полотки серед незайнятих левад і багатих отавою нив.

Та коли хмари посвітлішали й розвиднилось, у стані по той бік Смотрича знявся переляк. Скіфи стояли на далекій горі попід лісом, а певно, й у лісі й за горою, й перси кинулися через річку назад. Дар'яваушеві доповіли про се, й він удруге за останні десять днів підніс руки до неба. Всевидющий Ахурамазда й сього разу підказав йому розіп'ята свій величезний царський намет аж у голові полку єгипетських порощників…

Тоді один за одним почали надходити інші гінці, й Дар'явауш іще палкіше подякував кумирам: скіфи чомусь відмовились нападати, хоч могли безкарно знищити й тьму безсмертних, і всю комонну рать

Багабухші, й інші полки, що встигли звечора переправитися через широкий, прудкий і повноводий Смотрич.

Дар'явауш зібрав чільників усіх тем і всіх ратей і наказав зробити те, за що тепер кусав собі лікті:

— Спиняйте всіх, хто втікає на сей бік. Досі ви хотіли здогнати скіфів — маєте їх! Се веління моє й Ахурамаздине: Всесильний сам подав мені сей знак.

Багабухша й Гаубарува перезирнулись. Їх спантеличив рішучий голос царя царів, а чільник безсмертної тьми Відарна палко підтримав Дар'явауша, решта ж воєвод перських і неперських до уваги не бралася.

Тепер Відарни не було, від тьми його безсмертних лишилася жалюгідна жменька — менше тисячі, а від стотисячного полку Багабухші — в найкращому разі половина. Загиблих та заарканених скіфами пішаків Дар'явауш не рахував, та ніхто б і не міг сказати, скільки раті й якої саме наклало головою в сьогоднішній січі, бо все змішалося, переплуталось і принишкло під темним беззоряним небом, Дар'явауш спинився на правому, покрученому петлями березі Смотрича, по той же бік горіли незліченні багаття скіфського стану, вселяючи жах у душі побитих і розколошканих персів.

Десь дуже близько мав бути й Багабухша, й лукавий старець, Око цареве Гаубарува, але Дар'явауш марно слав по них гінця за гінцем. І на додачу до всього поширилася чутка, нібито в стані з'явивсь Багабухшин син, сатрап Вавілонії Зопір. Се сказав Дар'яваушеві євнух Мітробатеш, але незабаром і сам зник невідомо де.

Дар'явауш ходив порожніми кімнатами своєї величезної полотки, мов зацькований, і смертельно нажаханий тигр. Крім десятка безмовних робів, у наметі не було нікого, навіть сина Хтайаршу забрав до своєї полотки молодший царів брат Артабан, який невідомо де й спинився.

Лише під опівніч у крайніх світлицях почулися притишені голоси. Дар'явауш гукнув роба, й той сказав, що прийшли обидві господарки — донька й жона. Першу мить се розчулило його, та згодом він почав ще дужче шарпатися: в присутності жінок одчуваєш усю скруту становища, в якому опинивсь. І коли нарешті відважився сам, власною персоною поїхати на розшуки своїх вельможів, до намету ввійшли Багабухша з Гаубарувою.

Дар'явауш зустрів їх гідним мовчанням. Він не бачив обох своїх найближчих помічників майже від самого початку сьогоднішньої жахливої січі й тепер мимоволі порівнював і їх, і себе. Все змінилося й помінялось місцями, хоч сі двоє мовби й поводилися тихіше, ніж можна було сподіватись, а він дивився на них із найспокійнішою й найзневажливішою посмішкою, до якої тільки зміг себе примусити.

Та варто було Багабухші мовити слово, як той посміх станув і випарувався. Багабухша кивнув, переваживши його довгим цупким поглядом:

— Програв ти війну, Дар'явауше!

Й Дар'явауш із жахом відчув, який у нього нікчемний і благальний голос, коли він сказав:

— І Куруш, і син його Камбіс програвали, та й не по разу, а я ж уперше… Й до того, ще не відомо, як завтра…

— Відомо! — гримнув Багабухша, й се вже доконало Дар'явауша. Ще ніхто не насмілювався так гримати на перського царя, царя царів, шахиншаха, й він зрозумів, що то вже край, коли не щось більше.

Таке вже було, та Дар'явауш майже забув про той далекий день у далекій звідси столиці, коли один з Великої Шістки, Віндафрена, кинувся на нього з мечем. Сі двоє тепер мечів не діставали, та від того

Дар'яваушеві не легшало. Він сів на своєму царському столі якось боком, незручно перехнябившись, мов на чужому місці, й спитав те, чого й геть не мусив би питати, бо кумири, перш ніж одібрати в людини життя, позбавляють її розуму страхом.

— Речуть, ніби син твій… повернувся, — сказав він, силкуючись бодай усміхом прикрити свою розгубу, та й усміх вийшов жалюгідно-запопадливий.

Багабухша жорстко глянув на нього:

— Я його не бачив.

— Од того тобі легше не стане, — вперше втрутивсь у розмову Гаубарува, тоді підійшов і простяг цареві вузенький покручений ремінчик із вузликами: — Лічити вмієш?

— Умію, — покірливо відповів Дар'явауш. — Іще п'ять днів?!

На ремінці було п'ять вузликів, і Гаубарува рипуче засміявся:

— Не ще, а вже: вже п'ять днів минуло, відколи мосту нема.

Дар'явауш безтямно крутив у руках смужку сириці й думав, що все в світі змінюється: й бажання, й уяви, й мірило везінь і програшів. Ще зовсім недавно він уважав за найбільше нещастя, що скіфи втікають від нього й не стають до раті. Тепер же б мався за найщасливішу людину, коли б усе лишилось, як було раніш, якби він так і не зміг наздогнати сих тричі проклятих скіфів і з гідністю повернувся б мостом через Істр у Фракію, а звідти й на той бік Боспору. Та про се вже годі було й мріяти, бо сьогодні скіфи його розбили, взавтра доб'ють.

— А що порадять мені мої найперші вельможі? — благально подивився на них Дар'явауш, але вони теж не знали відповіді, бо над

усе боялися світанку нового дня. В дверях намету майнуло жовте обличчя євнуха з на бік причепленою бородою. Мітробатеш перелякано дивився й на царя, й на перших вельможів, і вони теж дивилися на нього та не бачили, й старійший царський євнух не наважився обізватися й зник.

Дар'явауш спробував узяти себе в руки й виважити становище, в якому опинявся вже вдруге. Гаубарува й Багабухша були теж перелякані, як і він сам, і се лишилось єдиною ниткою, що їх в'язала докупи. Значить, не все втрачено й лише від нього залежатиме, куди підуть дальші події й куди його заведуть. Повз царський намет у повній темряві рухалася густа валка комонців. Сей звук уже давно бентежив царя, та він лише тепер звернув на нього увагу й спитав Багабухшу, що се.

Воєвода комонного перського війська роздратовано відмахнувся, та зрештою відповів:

— Зводжу до гурту всіх комонців. — І підозріло глянув на царя, мовби все те ще мало для нього значення.

— Що думаєш робити? — спитав Гаубарува й уперше витяг свою бороду, яка й досі була закутана полами гаптованого каптана. Й не його слова, а саме сей рух уселив надію в зболене й змалене цареве серце, бо коли старий вельміж діставав бороду й розгладжував її, се означало, що збирається розмовляти з шахиншахом, й, отже, не все, далеко не все ще втрачено.

— Завтра я сам поведу свою рать! — проказав цар над царями, й сі слова додали йому ще більшої впевненості, він випростався на своєму столі й знову став схожий на того Дар'явауша, до якого всі вже були звикли за роки його царювання. Гаубарува провів долонею по бороді раз, і вдруге, й утретє, й Дар'янауш бачив, що старий вагається й що головним заводієм лишився Багабухша. Але між Багабухшею й ним,

шахиншахом, стояв образ безносого Зопіра, й через сей мур вони ніколи не змогли б розмовляти спокійно й розважливо. Багабухша мовив, що ще не бачив свого сина, й шах не знав, як розуміти сі його слова.

Й головне — не знав, за що молити кумирів: чи за повернення Зопіра, чи за його смерть, бо й се, й те було однаково небезпечним. Лишалося благати Ахурамазду, щоб якнайдовше не подавав вістей про Багабухшиного сина, й Дар'явауш подумки врочисто офірував наймогутнішому й найдобрішому з-поміж перських кумирів таку жертву, якої ще ніхто й ніколи не офірував.

— Тисячу биків угодованих! — сказав Ахурамазді цар над царями, тоді, зваживши, докинув ще: — Й п'ятсот телиць неспарованих!

Такої жертви не приносив кумирам навіть Куруш, і се впокоїло Дар'явауша, й він аж тепер устав і вийшов, щоб поглянути на комонну рать, яка й досі рухалась у повній темряві. Його здивувало, чому вої йдуть не в бік скіфів, а взворот, і він спитав про се Багабухшу. Той знову гримнув на царя:

— Якщо надумаєшся стати перед військом, то ставай швидше: першим утечеш!

Дар'явауш спробував переважити воєводу поглядом, як робив се безліч разів раніше. Тоді воєвода не витримував і схиляв зір додолу, тепер же стояв і майже люто дивився на царя царів. А коні за наметом уже відгуркотіли — полк виявився зовсім нужденний, і Дар'явауш зітхнув, бо з комонними скіфами пішаки не могли битись — у сьому він пересвідчивсь і сьогодні, й раніше, особливо сьогодні, коли вдвічі менший загін скіфських вершників не тільки впирався перським комонцям, а й турляв їх у річку й топтав копитами. Й оті їхні стріли, подумав Дар'явауш, згадавши жалючі гарпунчики з дарунку скіфського царя. Йому згадалося щось нове, й він одразу заперечив Багабухші, бо мусив бодай у чомусь виказати свою перевагу й своє становище:

— То ти мислиш, коли ми підемо всп'ять, скіфи стоятимуть і дивитимуться?

Він тепер злобно сміявсь, бо на се не міг нічого відповісти не тільки Багабухша, а й будь-котрий перс. І воєвода комонних ратників одвів очі, не потупив, а просто відвів, та й се вже була маленька перемога, й Дар'явауш поспішив закріпити її:

— Коли станемо чолом до річки, скіфи не зважаться перейти на наш берег. І се ліпше, ніж підставляти їм зади!

— І довго мислиш отак простояти?

Сього разу розгубився Дар'явауш, і Гаубарува почав упихати свою бороду назад до пазухи.

— Чого ж узявся смикати ту мичку? — зірвавсь на крикливці Дар'явауш, але се вже було найнерозумніше, що він міг придумати.

Гаубарува відповів:

— А чого стояти тут? Се вже нічого не дасть. Хіба й сам не видиш, сину Віштаспів?

І вийшов з намету, за ним подався Багабухша, навіть рукою не махнувши до царя, не кажучи вже про якісь інші знаки пошанування. Й Дар'явауш кинувся до задньої перетинки намету.

— Є тут хтось?

Із сусідньої кімнатки викотився Мітробатеш, і цар засичав на нього:

— Гукни схопити сих обох! Біжи!

Євнух поволі відчепив свою чорну, з ягнячого смушку бороду й почав м'яти її в руках, але з місця не рушив, тільки жалібно дивився на царя.

— Біжи, речу!

— Великий!.. — прошепотів Мітробатеш, випинаючись навшпинячки. — Зопір…

— Що Зопір? — вискнув цар царів не охолонувши.

— Повернувся Зопір.

Дар'явауш сахнувсь, мов його стьобнули бичем по виді, й аж затулив рукою вуста. Й раптом йому спало на думку те, чого він раніше й не сподівався:

— Так ось чому сі двоє так зухвало розмовляли! — Отже, він перебільшував значення свого карнавухого безносого сатрапа. — Коли повернувся?

— Осе тільки…

— Осе? — Дар'явауш похолов. — А Багабухша вже знає?

— Ні.

Дар'явауш озирнувся, де б сісти, та кімната була порожня, тільки якісь клунки та сніп золочених царських стріл, і він опустивсь на долівку. Се вже край, аж осе край, і вороття немає, подумав він. Багабухша й Гаубарува зараз повернуться, з ними прийде й Зопір, і тоді вже ніщо не зможе його порятувати. Дар'явауш із півгодини сидів, тупо дивлячись на Мітробатеша й не бачачи його, тоді підвівся й потяг ноги в опочивальню, й теж сів на ложу схиливши голову до самих колін, і в

усьому наметі запала мертва тиша, хоч там було більше десятка всякого люду.

Царя посіла страшенна скутість. Він думав, що повинен дати наказ безсмертним, аби хапали кожного, хто відтепер наблизиться до його намету, але не міг підвести й голови. Й ще ніхто не знає, як поведуться безсмертні, думав він, сам собі дивуючись, бо коли людині надходить кінець, вона повинна чіплятися й за найнужденнішу соломинку.

Через товсту стіну опочивальні почувся притамований жіночий голос. Дар'явауш не міг розібрати, хто й про що говорить, та йому тепер було байдуже й до сього, й до гомону ратників, що линув з-оддалік, і до глухого тупоту коней, яких не відомо хто й куди знову переганяв. Дар'явауш тільки слухав і ні про що не думав, уп'явшись усіма десятьма пальцями в чорне хвилясте волосся, що впало йому на вічі запоною.

Й коли до спочивальні несміливо ввійшов м'якотілий Мітробатеш і почав шептати йому на вухо, він лише зморщився й до болю в тім'ї стиснув обплутані волоссям пальці.

Гомін за наметом дужчав і дужчав, хоч сотні недобитого полку безсмертних, як завше, розташувалися віддалік широким колом, і Дар'явауш знав, що там діється. Новина вже досі облетіла півстану, й рать хвилювалася наступною подією. Й ніхто палець об палець, із гіркотою, але дуже спокійно подумав Дар'янауш, слухаючи ніжне й шелеске жебоніння старійшого євнуха. Коли б зараз цареві сказали, — й оті двоє з безсмертного полку, що стоять на чатах коло царського входу, й ті, що коло дверей тильних, рабських, уже знялися й повіялись, — його б се теж не дуже здивувало. Перед очима постала картина восьмирічної давнини; тоді вся варта перейшла на бік змовників, як і належить, бо вартові завжди зраджують першими, інакше б у світі ніколи не було ні заколотів, ні которань.

Єдине, чого не сподівався цар царів і всього живого й мертвого на землі від сходу до заходу сонця, се, що вони прийдуть так швидко, майже водночас із хвилею гомону в стані. В передпокої зачулися збуджені голоси й тупий брязкіт піхов та острогів. Дар'явауш спробував угадати, скільки їх прийшло, та крізь натоптані верблюдячою вовною стіни намету голоси втрачали правдивість і ясноту.

Мітробатеш, задерши догори товстий круп, уперся головою й ліктями в килим і пошепки благав Усеблагого змилостивитися, бо другий замах меча в таких випадках завжди призначається тому, хто найдовше зберігав вірність цареві.

— Дар'явауше! — почулося з передпокою, — Де ти ховаєшся?

Цар упізнав сей голос, хоча він був хрипкий і рипучий. Десь глибоко під черепом заворушилася думка, що сю образу можна змити лише кров'ю, та він сказав євнухові:

— Піди спитай, чого прийшов і яку має потребу.

Мітробатеша мов пружиною звело, й він почав заламувати тремтячі руки, та цар стомлено кивнув йому на двері. Євнух зіщулився й вийшов боком, а цар, певно, теж роздумавши, й собі пішов услід йому.

— Яку потребу маєш до мене, сатрапе? — глухим зривистим голосом спитав він і подивився на Зопіра. Перед ним, опустивши руки, стояв справжній нествір. Увесь вид Зопірів являв собою суцільну чорно-зелену рану, права щока була розчавлена чи роздерта до самих вуст, високе чоло теж поороане від лівої скроні до правої брови, око під сією бровою запалося й з нього по щоці бігла водяниста кривавиця, стікаючи поза вусом на бороду. А в тому оці, що лишилося, було стільки холодної люті й зневаги, що їх вистачило б на цілий полк ворогів.

— Що повідаєш мені, Зопіре? — майже нечутним голосом проказав Дар'явауш, уражений страшним видовищем, бо одне діло бачити вбитих, понівечених і покалічених, порубаних на шмаття людей, що вже перестали й чути, й відчувати, й зватися людьми, й зовсім інше — дивитись на людину без носа, й без вух, і без ока, живий, розтоптаний труп, ходячу смерть. А поряд із Зопіром, трохи віддалік, стояв сам Багабухша, хижо втупившись у царя, й Гаубарува з висолопленою з-за пазухи бородою та роззявленим беззубим ротом, і чільник царського обвозу Аспатін, і ще двоє в хвостатих мідійських плащах через одне плече.

— Повідаю тобі, царю царів і володарю всього живого й мертвого, — сказав напруженим, тріснутим голосом Зопір, — про диких білих коней!

Дар'явауш сіпнувся й мов аж опритомнів, бо сподівавсь усього, тільки не притч та байок. Він зробив порух чи спинити Зопіра, чи гукати о поміч, але молодий сатрап із спотвореним обличчям спитав:

— Тебе ще ніколи не топтали копитами дикі білі коні, найвеличніший?

— Ніколи, — знову помертвівши, відповів Дар'явауш.

— То вони тебе потопчуть! А в них тверді й гострі копита. Спитай мене.

Дар'явауш раптом убачив у тих словах вавілонського сатрапа глибокий зміст, який був досі прихований од нього. Дикі Білі Коні — то скіфи, він необачно вдерся в їхні володіння й роздратував, і вчора вони пройшлися по ньому лише якимось крилом своїм, а взавтра посуне й цілий табун, і спасу від них не буде й надії на кумирів теж… Він примирливо простяг руку до вкрай понівеченого вельможа й сказав:

— Ми не дамось їм, Зопіре. Ми взавтра повертаємося додому, й усе буде…

Останні слова застигли йому на вустах, бо Зопір помацки діставав свій довгий вавілонський меч і вже йшов на нього, пропікаючи наскрізь єдиним оком, Багабухша теж ішов за сином і теж поволі здобував меч. Кричати сторожу не було смислу, се Дар'явауш збагнув, щойно ввійшовши до передпокою. Обидва ратники в мідійських плащах заходили цареві з боків, і цар мимоволі відступав і відступав, дивлячись не на Зопірів меч, а в його єдине, налляте кров'ю й холодною люттю око. Воно ще кліпало важко й утомлено, коли ж застигне й спалахне, рука підійметься вгору. Дар'явауш аж сам не повірив, що про се можна думати так спокійно, та ноги несли й несли його назад, а підошви м'яких жовтих чобіт із одчепленими на ніч острогами нечутно ковзали по пухнастому килимі. Й коли відчув за спиною важку завісу, що вела до покоїв, а Зопір перестав блимати й рука йому наллялася кров'ю й силою й почала підіймати меч, завіса раптом рознялася, й звідти, підштовхувана гладким євнухом, вийшла Парміс, царева донька.

Дар'явауш і сам закляк, не сподіваючись такої яви, хоч Мітробатеш півгодини тому й нашіптував йому про се. Цар стояв і боявся дихнути, бо зараз мало звершитись таке, чого ще ніколи не знали перські царі: ні він, ні той мідійський заколотник Гаумата, що захопив був царський стіл вісім тому літ, аби здобути волю для Мідії, ні син Куруша, ні навіть сам Куруш. Дар'явауш дивився на вузький кінець Зопірового вавілонського меча, що майже сягав склепіння намету, й меч поволі, дуже поволі опускався додолу. Коли він роздумає й знову підійме його вгору, майнуло Дар'яваушеві, я навіть не знатиму сього. Й од такого повороту думки йому раптом стало страшно шкода вмирати, й він заблагав усіх на світі кумирів, навіть Анкра-Майнью, щоб дали йому силу й волю вистояти й не впасти малодушно навколішки.

Зопір дивився на заповиту до самих очей цареву доньку, яка теж прикипіла поглядом до його меча й дрібно тремтіла, й рука його справді перестала падати, й лискуча сталева блискавка знову зайнялася проти

світла чотирьох воскових смолоскипів, і той вогонь мовби переливавсь у єдине Зопірове око, й Дар'явауш заворожено стежив за кінчиком меча, а жили на в'язах йому напиналися. Він почав підсвідомо лічити: раз… два… три… Удар меча мав настати за п'ятим або шостим разом, та євнух невловним рухом несподівано розв'язав якогось очкурика на одежі Парміс, і ввесь ошатний сповиток упав, і царева донька постала перед поглядами стількох можів зовсім гола. Рука її потяглася й затулила найсвятіше, а друга ковзнула на маленькі, але вже дозрілі перса з темними зернинами. В наметі запала страшна тиша, лунали тільки збуджені голоси віддалік царського намету, певно, вірна змовникам сторожа втримувала цікавих і збуджених подією ратників, та ніхто того не слухав і не чув.

Зопір, несподівано хекнувши від натуги, махнув мечем — аж у повітрі свиснуло — й загородив його на півліктя в килим і в землю під килимом.

Грому не сталося. Та коли зблиснула блискавка, мусило й загриміти, й Дар'явауш несподівано для всіх присутніх зі скреготом вихопив свій меч, замахнувся, й безвуса голова єнуха Мітробатеша покотилася під ноги Зопірові.

— Мій дарунок до весілля! — сказав він і кинув на ще сіпливе гладке тіло майже чистий меч.

Се був той грім, що розрядив напругу, й усі полегшено ворухнулися, тільки ті двоє в мідійських плащах люто й розчаровано блискали на Дар'явауша, який і сьогодні переколошкав їхні задуми й сподівання. Зопір, не дивлячись на голу царівну, нахилився, підняв опалий одяг і якось боком простяг їй, і се означало, що він приймає цареву жертву, хоч її підніс йому й не сам цар, а його вже мертвий роб.

Дар'явауш був як викручений, і все, що відбувалося зараз кругом нього, здавалось далеким і несправжнім, мовби дивився на нього крізь

густий туман. І не було ні думок, ні слів у голові, хоч знав, що мусить сказати ще бодай слово, хоча б задля того, щоб сі люди розійшлися, зникли й нарешті дали йому часину спокою.

Гаубарува, тепер уже єдине Око цареве, таємне й явне, бо другого не стало, знову добув з пазухи свою мичкувату бороду, яку в хвилину найбільшої напруги був сховав, і збентежено мовив:

— Що робитимемо, Дар'яваушe?

Й хоч звернувся до нього не титулом, а на ім'я, та цар відчув, що все потроху стає на звичне місце, й відповів:

— Уранці переправляємося через Тірас.

— Не можна, — твердо, але теж дружелюбно завважив Багабухша, намагаючись не дивитися ні на свого нещасного сина, який відтепер ставав царським зятем, ні на його наречену, яка зазимкувато горнулася в ошатне корзно, не наважуючись утекти з вітальні, бо досі все робилося мовчки, без слів.

— Пощо не можна? — байдуже й стомлено проказав цар.

— Скіфи не дадуть. Се буде наш останній перехід, коли…

Се зрозуміли всі, та жоден з присутніх не знав іншого, найголовнішого: що робити й як порятувати й себе, й бодай решту війська від неминучої загибелі. Якщо сьогодні їх од скіфів збавила темрява, то завтрашній день довгий, і на се сподіватися не доводилось.

Але цар царів не здатен був до жодних роздумів, та й усі, хто стояв у наметі, теж, і він сказав:

— Приходьте по годині часу.

По годині Око цареве з'явився до намету схвильований і почав викладати свою думку щодо врятування. Всі дивилися на нього спантеличені, й Дар'явауш, який трохи оклигав після недавнього потрясіння, підозріливо заблимав на старого:

— Се ти сам вигадав?

Старий почухав бороду зі споду, зітхнув і визнав:

— Пощо допитуєш? Головне хіба в сьому? Треба втікати зараз і годі…

Та Дар'яваушеві доконче хотілося знати:

— Хто ж? Речи!.. Мудрий?..

Око царське лише схилив сиву голову, й всі заквапилися, бо час не стояв, а мусили багато встигнути до світання.

Розділ 22

Дощ почався задовго до світанку, й коли нарешті розвиднилось, із неба вже лило, мов з рукава. Боримисл наказав робові, більматому Саукові збудити його, як заступить третя варта, — за годину до сходу сонця, й коли почув лопотіння крапель по непромокній повстині, серце йому стислося від недоброго передчуття. Він ще не знав, що має статися: чи перси скористають дощ і вислизнуть у нього з-під самого носа, чи, навчені вчорашньою поразкою, раптом стануть битися з потрійною люттю. Але серце ніколи ще не дурило Боримисла, й сього дня мала статись велика знегода.

Другого лиха древлянин боявся менше: й його одноплемінці, й жиличі, й словіни з дреговичами, й навіть непевні досі чудини відчули свою силу й повірили в неї. Вчора бились один проти двох, сьогодні потяли б і третього. Найбільше за все боявся Боримисл іншого: що перси якось утечуть, а Люта Пугачича з Рядивоєм і досі не було. Сей дощ міг спричинити багато лиха, Боримисл вийшов з намету й негайно звелів тисяцькому вивідників Годанові доповісти про наслідки стеження.

Та нічого незвичного вивідці не завважили в стані персів: звечора було помітно рух в усіх керунках, але то перси, певно, намагалися дати бодай якийсь лад своїм потрощеним і по всіх усюдах розкиданим полкам. А під опівніч великих пересувань не було, вогні цілу ніч горіли так само рідко, де-не-де, та й од Базара, якого Боримисл залишив на тому самому місці, навіть учора не кинувши в січ, тривожних вістей не надходило.

— А зараз? — поспитав Боримисл у тисяцького Годана.

Той не відповів, бо ще не надійшли останні гінці. Та коли розвиднилось і почалася злива, він зовсім заспокоїв жупана:

— Сидять. Уночі боялися палити вогнів, а тепер палять, аж у нас димом смердить: од Смотрича до Жванчика. — Воєвода був родом задунайський турич, і в нього виходило приблизно так: "Унучі буялися палити вугнів..."

Боримисл наказав йому збільшити роз'їзди та розвіди й повідомляти про кожну зміну. Він заспокоївся, й у голові народився інший задум: ударити персів не зразу, не тепер, коли вони чатують кожен його рух і готові, надовго чи ні, зустріти "скіфів" у повнім оріжжі. Він переправиться через Смотрич по півночі, коли його ніхто не чекатиме й не сподіватиметься там. На той час підійдуть і Лют Пугачич з Рядивоєм — урешті ж мусять вони з'явитись! І тоді він звідси, а ті разом із

бродниками всією стотисячною потугою підіпруть з-одзаду, й персам буде нікуди подітися.

Й що довше лив дощ, то дужче пересвідчувався Боримисл у правоті свого задуму. Він зібрав усіх князів та темних боляр, і вони, вислухавши, відразу погодилися з ним. Задум, який жупан виношував давно, нарешті давав плоди, й не міг не дати.

По пізньому сніданні, коли всі князі, пани та боляри розійшлися чинити лад полкам, зайшов горинський темник Ставко Позвіздич, якого на раді чомусь не було. Останніми днями пан поводився з Боримислом підкреслено поштиво, жупан удавав, ніби не знає причин і не помічає сього. Пан Ставко за давнім поконом торкнувся пальцями килима, жупан Боримисл учинив так само й мовчки показав очима на дуті телячі міхи, що правили в поході за сідало, та пан Ставко не наважувався сісти. Боримисл удруге згадав, що той не з'явивсь на вранішню думу, й недбало махнув рукою:

— Сідь, Позвіздичу.

Нічого важливого не сталося й не передбачалось, перси на тому боці Смотрича рубали верби та осокори й палили багаття.

— Видів єси стільки віслюків? — обізвався знову Боримисл. Він уранці їздив аж у берег Смотрича, й се справило на нього неабияке враження, війнувши спогадами дитинства. — Перси зучора виставили межи нами й собою єгиптян.

Ставко Позвіздич, і досі стоячи коло входу, важко зітхнув:

— Батура… вмер.

Жупан Боримисл підійшов до нього й заглянув у вічі. В них була та сама думка, якої й сподівався побачити. Тепер уже не було сумніву в

лихих намірах Батури, й Ставко, який досі ревно захищав жупанового тестя, потупив зір. Боримисл одчув, як гарячий клубок, досі притлумлюваний волею в найглибших глибинах грудей, починає підійматися до горлянки. Мусив зробити щось, аби не дати йому здавити себе, та не знав що. Тоді поволі, намагаючись одвернути думки вбік, вийшов надвір і звелів робові Сауку знімати полотку.

Саук ледачкувато кліпнув на нього більмом, але пішов шукати інших на підмогу, й незабаром уже покрикував на молодих дружинників. Намет перенесли з гори в долину, на високий лівий берег, де Смотрич майже в'язався широкими петлями. Дощ не переставав, тільки вітер міняв напрямок, і се свідчило, що литиме й далі. Попереду колошкався широкий кущ верболозу, затуляючи овид, і доки Саук підганяв дружинників, жупан витяг меч і заходився прорубувати стежку до берега. Рясна срібнолиста лоза цінувалася на нього зливою крапель, та він махав і махав, стинаючи в'язке пруття під самий корінь, дружинники здивовано блимали в бік Боримисла, вражені його шаленством. І коли вирубав широку, на три-чотири лікті стегу й попереду важко зблимнули свинцеві хвилі Смотрича, а далеко, скільки сягав зір, простягся заснований димами перський стан, жупан був мокрий, як хлющ. Але те відчуття приреченості, що заполонило його допіру, зникло, гарячий клубок теж улігся, й жупан Боримисл, підставивши білу, мов сніг, чуприну дощеві, заходивсь обмацувати притуплений кінчик леза, тоді пішов за полотку й подивився в бік свого стану. Тут і там між вогнями та наметами височіли кучугури перських трупів учорашнього врожаю. Бої своїх уже встигли впокоїти — кого вогнем, кого землею, як велів закон кожного племені, персів же постягали докупи й так покидали, й у сьому теж був глибокий зміст.

Коли дружинники поставили намета, Боримисл ізвелів гонецькій сотні знову скликати всіх воєвод. Воєводи незабаром почали прибувати. Підходили до Боримислового намету з заднього боку, прикриті деревами та кущами, бо перси, які пильно стежили за рухом у "скіфському" стані, не повинні були помітити ніяких надзвичайних рухів.

А перси й справді приречено нишкли по той бік Смотрича, лише густі дими та огидні крики віслюків нагадували про те, що вони не сплять і не вимерли. Й сі вогні, які після смеркання мов подесятерилися, вселяли в Боримисла та його підлеглих князів і воєвод надію незабарної січі, побіди й помсти.

Над опівніч, коли дощ, який лив цілу добу, раптом ущух, Боримисл поспитав у тисяцького вивідників Годана:

— Люта Пугачича ще немає?

Той лише покрутив головою, дрібний і зморшкуватий, як суха печериця. В наметі було душ із тридесять князів та боляр, і Боримисл востаннє перепитав:

— Знамено в усіх полках відоме?

— Відоме, жупане! — відказав горинський пан Ставко Позвіздич. — Коли на горі позаду займеться ліс!

Жупан кивнув, поправив темний кінчик чуприни, що вишилився йому з-поза вуха, й ступив на поріг, по ньому пішла й решта, намет спорожнів.

Ліс на горі зайнявся рівно опівночі, й усі полки, наперед приготувавшись, увели коней у холодну осінню воду. По той бік навіть пристойної сторожі не було, вогні ж осявали ввесь простір між Смотричем і Жванчиком. Боримисл переправився серед чільних лав древлян і був досить здивований, що перси навіть опору не чинять. Він сподівався побачити тут британоголових єгиптян, але між вогнищами та нечастими наметиками шастали й перси, й ще якісь волохаті чорні люди в подертих шкіряних і полотняних корзнах. Древляни ганялися за кожним, і голови летіли на мокру, розкислу землю з одвалом і без одвалу, стояв неймовірний гамір, верещали люди, ревли мули та

вислюки, яких тут виявилася справді неймовірна кількість, але меч мало хто підіймав супроти нестримної лавини древлян.

Боримислові не трапилося під удар жодного перса, він гнав коня в лункому вировищі, й серце його стискалось від неприємного передчуття, яке вдень було вляглося, витіснене тлумом інших турбот. Під копитами раз по раз миготіли поранені перси. Й се ще дужче дратувало жупана, бо всі були бодай абияк, але таки поперев'язувані.

Гін через сорок почали траплятися й стрічні верхівці-древляни, й жупанові здавалось, ніби він і поночі бачить у їхніх очах ту саму розгубу, що посіла допіру його. Та він гнав і гнав, аж поки вздрів попереду густе скупчення воїв. Там уже був Жванчик.

Боримисл проштовхався турмою й крикнув своєму гудцеві:

— Вперед!

Гудець приклався до турячого рога, й різкий протяглий згук ураз розколошкав з'юрмлених у березі воїв, і вони почали знову заходити в воду, не чекаючи панських знамен. Попереду було темно й чорно, смерділо мокрою сажею, й коні невдоволено відхоркувались і не хотіли бігти не так від утоми, як од страху, бо ступали, мов у прірву. Навіть коли небо вичистилось і сяйнули зорі, видніше не стало. До Жванчика дійшли тільки тоді, як прорізався тоненький, ріжками на захід, серпик місяця, що через три дні мав уже вмирати.

Від Смотрича до самого Жванчика вони не здогнали жодного справжнього перського воїна, й жупан Боримисл, остаточно впевнившись, що Дарій перехитрив його, наказав гудцеві:

— Гуди на стан!

Уперше за всі місяці древляни та вої інших земель і племен отаборилися серед степу, спаленого власними руками.

— Кепсько їм було, — сказав, подумавши те саме, тисяцький вивідників Годан, силкуючись бодай сим розважити й себе, й древлянського жупана, бо почувався найвиннішим, що перси втекли в них з-перед самого носа, покинувши для піддуру недужих, усічених та інших негодяїв.

Маленька постать воєводи дратувала жупана, та він намагався бути справедливим і винуватив насамперед себе. Було б таки зрана, сказав він подумки. Було б зрана!..

Та й се могло не врятувати — ніхто не знав, коли перси знялися й утекли.

— Сли гінців до Базара! — сказав роздратовано Боримисл, бо тільки бродницький воєвода міг бодай щось повідати про персів.

— Я вже послав, — озвався з темряви дрібненький Годан.

Гінці від бродників Базара з'явились аж уранці, коли знову почався дощ, а разом з гінцями всі несподівано побачили й самого Базара. Він нагадував побитого пса, був увесь обдертий і якийсь поколошканий. Виявилося, перси почали переправлятись через Данастр іще вчора попівночі, захопивши відразу ввесь берег між гирлами його притоків Смотрича та Збороча, Базар спробував зупинити персіян, та то було смішно з його двадесятьма тисячами. Супротивник попер на нього всією потугою й перекинув у Данастр, не стало змоги навіть попередити про се Боримисла.

Древлянський жупан одчував, що мав би коли не вбити його на місці, то бодай круто вилаяти, але не міг і лише по часі спитав:

— Твої… многі полягли?

— Многі! — аж ніби весело відповів Базар, збагнувши настрій жупана. — Але й ми їх многі поклали! У-у, три тьма! Чотири! П'ять!..

Навіть се вихваляння не обурило жупана Боримисла, й він подумав, що сам, без допомоги стотисячної раті Лютибора Пугачича та Рядивоя, може б, і не зумів остаточно розбити персів.

Базар сказав, розглянувшись довкола себе:

— Тут бродники пали…

Боримисл теж подивився на стан, у якому досі не доводилося перебувати. Можі пов'язали коней десятками докупи, й коні так і стояли, сумно постулявшись головами під холодним обридливим дощем. Бої горнулися хто вві що, теж перемерзлі й збайдужілі до всього, а кругом, од самого Зборича до Жванчика й ще далі, аж у плавні Смотрича, чорнів страшний випалений степ. На мить подякувавши кумирам за сю думку — виморити персів голодом, убити їх чорнотою згарищ, а потім уже підіймати меча, — Боримисл наказав сотникові гінців однести його повелю всім полкам іти назад. Небавом прибіг засапаний воєвода вивідної тисячі Годан.

— Жупа!.. — він од хвилювання ковтав слова й дрібно кліпав, і Боримислові подумалося хтозна й що, та той сказав: — Не вели йти всп'ять!

— Пощо?

— Понад лівим берегом многі ріки: що десять або двадесять гін — то й рі… А перси пішли прав!..

— А там?

— Сухо.

Се була путня думка, й Боримисл удруге розіслав гінців: звертати до Данастру. Ліпше було переправитися раз через широку річку, ніж потім через безліч малих, інакше перси втечуть і візьмуть випереду не знати й скільки.

Базар сказав:

— Перси — на два дні.

Се теж могла бути правда, коли вони без зупинки йшли й пів минулої ночі, й увесь учорашній день, і цілу ніч по тому.

Три дні від рана до глибокої ночі гналися й древляни, й бродники, й кривичі зі словінами, й жиличі та чудини за персами, які теж не шкодували ні коней, хто мав під собою коня, ні власних сил. Од Люта Пугачича нарешті прийшли гінці. Сіверяни з русичами йдуть назустріч персам і постараються спинити їх десь або коло Реута, або над наступною річкою Ікель, уже в правітчині жиличів.

— До Реута, — сказав схвильований господар Мачик, — лишається днів чотири. Так речуть мої старійшини.

— А той… Ікель? — спитав Боримисл.

— Близько… Відразу за Реутом, гін сто малих.

Боримисл попросив Мачика привести до нього всіх своїх боляр і старійшин. Січа мала відбутися на землі, яка належала їм і яку вони найліпше знають, і він хотів почути їхнього слова. Та незабаром прибув дрібненький воєвода Годан і приніс несподівану звістку:

— Пішли на той бік!

За кожну хитрість персіян воєвода вивідної тисячі почував себе найдужче винним.

— Коли? — спитав уражений жупан.

— Хіба зночі… Трава вже трохи піднялася.

Зночі… Се означало, що перси вже не так далеко, на день попереду, а не на два, як було спочатку, та втішатися не мав із чого, бо не міг розгадати Дарієвого задуму, й Боримисл ізвелів негайно переправлятися на той бік Данастру.

Жупан Боримисл сподівався, що персіяни дійдуть до Богу й понад його правим берегом звернуть униз. Туди було два дні дороги, стало на годині й ішлося легше, єдине, що сковувало рух, були геть витолочені ниви й левади, й коні почали слабнути, та й харчів для ратників не вистачало. Проте, запалені вогнем помсти, вої відчували близькість ворога й мужньо зносили всі знегоди.

Та коли попереду зблимнули й широкі води священної річки Богу, Годан, жалібно зморщивши печеричку свого темного виду, повідомив, що перси пішли далі.

— Перейшли Бог і…

Се вже геть не трималося купи. Впродовж усієї сідмиці, поки й гналися за персами, вої раз у раз подибували в витолоченій траві кістки, й Годан казав про се Боримислові: то були людські кістки, отже ж, персіянин дійшов краю, й не вірилося, що він здатен на ще якісь нові хитрощі. Невже мислить лишатися тута? — подумав Боримисл, але негайно відкинув і сю думку. Дарій не зважився б із своїм розбитим і геть розколошканим полком зостатися тут на зиму. Що ж тоді?..

Але відповісти на се запитання ні Боримисл, ні хтось інший не міг, доводилось гнати далі й чекати, що покаже прийдешній день і на чому стануть кумири.

Й десь аж по другій добі, коли праворуч головного походу лишалася звивиста й заллята осіннім сонцем Ятрань, а попереду, якщо вірити вивідцям Годана, була інша річка — Самара, Боримисл раптом згадав, що Лют Путачич не знає нічого й іде собі далі правим берегом Данастру. Він звелів негайно викликати Годана, перейнявшись рішучістю бодай на Годанові зігнати оскому за всі останні невдачі.

Та Годан, виплутуючи хитрий усміх, що зачаївся в його незліченних зморшках і зморщечках, діловито проказав:

— Ще тому два дні послав до Пугачича.

Боримисл був ладен розцілувати лукавого старого можа, та було не до сього, тож лише запитав:

— Десятку?

— Дві повні десятки із завідними кіньми на поводі.

Боримисл кивнув і втомлено провів долонею по щоках та підборідді. Роб Корнеліус був тут, і він наказав йому принести все для гоління, бо заріс, мов лісовик, щетина вже бралася в пучку.

Рудий нікчемний латинянин зготувався й почав сам голити жупана, як робив се вже два чи більше місяців. Щетина була цупка та біла, роб-постригач із жалем дивився на свого володаря, якого встиг полюбити, й із завмиранням серця відрізав і ті малесенькі кінчики темного волосся, що ще лишалися на краях вус і кіски. Тепер володар землі Древлянської був уже геть білий, мов старезний дід, хоч обличчя лишалося молоде, бо погнав тільки тридесяте літо.

Перси звернули на полудень аж за Інгулом, переправившись на той бік. Боримисл був звелів переправлятися й своїй раті на лівий берег, тоді роздумав і пішов правим. Тут бодай була паша для коней, які геть послабли, та й клини споживної рогатої худоби та вівці теж ледве встигали за раттю, підбившись і знесилившись нескінченними перегонами. Шкода було тільки за одним: відтепер не дивитиметься на страшні сліди розгромленого війська персіян, які лишали по собі низки смердючих трупів і жовті кістки забитих у страву воїв. На сю гидоту іншим би разом ніхто й не дививсь, але тепер вона надихала ратників, і древляни, кривичі та інші комонці, натомлені дорогою, жваво показували один одному сліди розкладання перського війська й веселіше йшли самі, сподіваючись недалекої січі, яка змете всю ту погань із рідної землі назавжди.

Перший здогадався про задум Дарія не Боримисл і не хтось із-поміж старійших князів чи боляр, а молодий чорнявий вождь бродників.

— Заплутай дорога! Не знай дорога! Боїться — тому й пішов сюдою!

Боримисл аж очі витріщив:

— Істина!

Й інакше нічим не можна було пояснити, що перси не пішли в бік Дунаю берегом Данастру чи Порати, а зачали шукати свого старого сліду, щоб не збитися з дороги. Се означало крайній переляк, остаточну розгубу, й тепер Боримисл проклинав себе, що міг шукати якогось захованого смислу там, де не було ніяких лукавств і хитрощів, а лише переляк. Але перси й досі втікали майже на день попереду, а Люта Пугачича не було, Рядивоя не було й вісті від них теж.

Хіба таки перські кумири зуміють охистити персів? — із холодним розпачем думав Боримисл, бо інакше не можна було збагнути сії плутанини, як утручанням до людських справ руки небожителів.

Боримисл, півдня їдучи понад берегом Інгулу, думав, що робити далі. Голова перського походу вже стала на двічі втоптаний і спалений шлях, тепер і коні в них падатимуть частіше, й люди теж, а він не знав, як зупинити Дарія. Чудинський вождь, рудобородий Калев радив одіслати гінця, аби заявив перському цареві: "Стань, зратимося!" Боримисл пригадав подібні запрошення з боку персів і лише похмуро засміявсь. Аякже, стануть! — подумав він. Ми дуже хапалися ставати? Так і вони теперки...

Все помінялося, хто був дужий, утратив силу, а слабкий змужнів, але йшлося не про се, а про геть інше, й Боримисл не міг дати ради собі. Так, днів за два чи три він би наздогнав персіян, але довелося б гнати коней і людей клусом, а який з можа вояк, коли він не спав дві ночі й має під собою не коня, а загнану шкапу? Дарій би тоді неодмінно втік, у сьому Боримисл навіть не сумнівався.

Звичайно, коли б на дорозі в Дарія став зі своїми стома тисячами комонців Лют Пугачич, було б найліпше, та ні його, ні полян вивідні воєводи Гадана розшукати не могли.

Й Боримисл вирішив, поки підійдуть Лют із Рядивоєм, бодай пошарпати персіянина з-одзаду. Базар викликався добровільно, тоді до нього пристав і господар жилян, і того самого дня сі два полки обминули голову походу й легкома рушили наввипередки з нашесником. Всутич із ними йшла тисяча Годана-воєводи, яка мала підтримувати зв'язок між головою раті та полками Базара й Мачика.

Вони наздогнали персів уже по дні дороги, десь між Інгулом та Богом. Але се були переважно хворі та поранені в січі за річкою Смотричем пішаки, ковалі, шорники, дерevороби, купці, повії та інший набрід, який досі з останніх сил тягся за походом, а тепер пустивсь берега й перед голодною смертю або смертю в зубах зголоднілих воїв оддав перевагу невільництву. Ніхто з них не боронивсь, і жупан Боримисл наступного дня був неабияк здивований, побачивши перед собою цілий стан. Бранці палили багаття над берегом якоїсь не відомої

Боримислові річечки, дехто навіть п'яв полотки, між гуртиками людей походжали голодні повії та купці, намагаючись бодай якось заробити шмат прив'яленої здохлятини.

Й увесь сей стан, у якому було щонайменше п'ятдесят тисяч люду, стерегла сотня наставлених Базаром бродників. Справжнє військо Базар та Мачик наздогнали ще через день, і згодом Боримисл побачив наслідки їхньої роботи: кількадесять тисяч дрантивих миршавих трупів на всім обширі чорного випаленого степу.

Се теж були негодяї Дарієвої раті, й Боримисл із завмиранням у серці лічив дні, що відділяли голову перського походу від Дунаю. Якщо раніше він міг нав'язувати Дарієві й дорогу, й швидкість, то тепер плентав у хвості його й лічив трупи коней та людей, шарпаючи себе в приступах безсилої люті.

Так минуло ще два дні; Боримисл, як і раніше, лишався на двісті гін дороги за персами, хоч тепер точно знав напрямок їхнього руху, він вів рать не витолоченим і спаленим степом, а трохи правіше, де під копитами не шамкав попіл і можна було в час перепочинку бодай коней напасти, худих і виснажених за дні гонитви. Базар порадував його ще раз — про се розповіли вивідники Годанової тисячі: на згарищах лишилося тридесять нових тисяч персіян. Базар з Мачиком одірвали їх од загального перського походу, поки Дарій здогадався пропустити пішаків уперед. Відтепер жертвою степовиків та жиличів ставали невеликі гуртки перських комонців, вибиті в стрімких блискавичних наскоках.

А Люта Пугачича та Рядивоя не було, й жупан Боримисл уже втратив усяку надію розшукати їх на неосяжних ратних дорогах, особливо коли ввійшли в землю русинів-поморян, країну глибоких ярів, пересохлих річок та довжелезних, на день і два дороги прісноводних озер.

Перси брали перед, і про се щодня доповідав Боримислові дрібненький воєвода. Годан намагався заспокоїти жупана, мовляв, коли звір утікає, в нього вся сила йде в ноги.

— Живіт кожному дорогий…

Але се не могло втішити Боримисла, бо втікав хижак, якого він водив і виснажував довгі місяці.

Лют Пугачич із Рядивоєм з'явилися тоді, коли Боримисл уже й не сподівавсь їх побачити, й прийшли з геть іншого напрямку, де вивідники воєводи Годана й не думали шукати.

Вранці, щойно переправившись плавом через широкий каламутний Данастр, Боримисл вийшов і сів на березі спочити після переправи й викрутити на собі одіж, як поряд хтось сів, одпльовуючись так само, як і жупан, утомлений і мокрий з ніг до голови. Спершу Боримисл на нього й уваги не звернув, але до його вороного підійшов буланий жеребець, і незабаром обидва почали ніжно кусати один одного за холки.

— Ич, упізналися…

Боримисл обернувся. Поряд, викручуючи мокрі ногавиці, стояв, одвернувшись, голий нижче пояса сіверський князь, а незабаром з води вийшов і полянський княжич Рядивой. Вони ледве наздогнали головний похід, довідавшись про напрямок два дні тому. Та коні були потомлені, вої теж, і се вже не мало вирішального значення.

— Вони, мабути, на Дунаї, — сказав Боримисл про персіян, — а до Дунаю ще лишалося добрих три дні.

Лют Пугачич заходився впокоювати Боримисла, що така рать за три дні не переправиться через Дунай — треба хоча б сідмицю.

— А мосту нема! — лише тепер нагадав він Боримислові, та того ся звістка вже не втішила.

— Дарій однаково втече, — сказав він, і се було зараз найголовніше для нього.

Полянський княжич заперечив:

— А що є Дарій окромі раті? Ніщо!

Та Боримисл тільки білочубим тім'ям похитав.

По обіді до них прибився і Базар. Мачик же вів свою рать верхів'ям численних у сій землі річок — так звелів Боримисл, щоб Дарієві не спало на думку втікати суходолом. Ішли швидко, не жаліючи ні себе, ні коней, і під обіди третього дня наблизилися чолом до Дунаю. Та хоч міст був іще на сто гін попереду, Лют Пугачич хмурнів і хмурнів. І перші принесли звістку вивідники Годана. Воєвода, дивлячись під ноги, мовив:

— Утекли…

Він знову почував себе найвиннішим з усіх, хоч у сьому випадку мав би рвати на собі волосся Лют Пугачич. Але сіверський князь іще всміхався. Залишаючи сі місця місяць тому, він вірив у людські чесноти й у людське слово.

Вузька дорога через болота, що звивалися між озером та закрутами Дунаю, була геть розтоптана й роз'їжджена, обабіч валялась незліченна кількість людських, конячих, верблюдячих і віслючих трупів, які під ще гарячим осіннім сонцем розкладалися й смерділи. Перси, було видно, сунули один одному по головах, бо кожен поспішав до мосту, а дорога вміщала небагатьох.

Іще більше трупів було на самому березі Дунаю. Вони валялися й на піску, й на потолочі, й у воді, певно, викинуті хвилею. Мосту ж не було, тільки до самого закруту видніли його плоти й окремі колоди, теж прибиті водою. Лют Пугачич одійшов убік і став, не знаючи, як виправдатися й перед Боримислом, і перед собою за ту дитячу довірливість, якої припустивсь і яка межувала із злочином.

— Гре-грек-ки — на-найвірніші в світі роби! — сказав, підійшовши до нього, людянин Мах, бо теж якоюсь мірою почував себе винним у завданій своїм друзям шкоді. Так вони й стояли, поки до них підступив дружинник з молодшої дружини полянського княжича Рядивоя.

— Тебе шукає Нехота, — сказав він Махові й повів кудись понад берегом, де лежали покотом жовті, й сині, й зелені, й червоні трупи, людські, конячі і верблюдячі. Віслюків було дуже мало, певно, Дарій усіх пожертвував, утікаючи з-за Смотрича й Данастру.

Віддалік чималої купи втоплеників Мах побачив єгиптянина. Нехо, який сидів навпочіпки, підвівся й кивнув до Маха, а сам відійшов. Мах збентежено роззирнувся. В березі ходило чимало сіверських, руських та інших воїв, які роздивлялись персіян, що знайшли смерть у хвилях Дунаю й були з відразою викинуті ним на берег. Дехто знімав з мерців бронзові пояси та череси, інші шукали між трупами зброї й, повертівши в руках, кидали назад або ж забирали з собою, треті просто дивилися, бо найприємніше дивитись на ворога, коли він мертвий.

Біля ніг у Маха, некліпно втупившись у нього, лежав старезний, висохлий і зчорнілий дід, його рідний батько, колишній цар могутньої Людії й колишній роб трьох перських царів. Його знайшли руські дружинники, блукаючи серед завалів труп'я, й, оскільки він був єдиний живий серед тисяч мертвих, чутка про нього покотилася берегом і дійшла до Нехо.

— Споможи встати… — ледве чутно проказав людянською мовою Крес, і син насилу зрозумів його й нахилився. Руки в нього тремтіли, коли почав підводити старого. Старий зімлів і впав горілиць, але швидко спритомнів. Так вони сиділи, не дивлячись один на одного, тоді Крес промовив: — Бач, зустрілися знову… а я не маю чого й сказати тобі…

Маха душили сльози, й він тільки закивав темною бородою.

— Де мій ціпок? — спитав Крес і кволо роззирнувся. Мах теж поглянув туди й сюди, та ціпка ніде не побачив. — Дай он… — Старий показав очима на довгий, удвічі переламаний перський спис, що виглядав з-під утопленика, примитий піском. Син приніс того списа, батько ледве вибрався по ратищі вгору й зіп'явся на ноги. Крізь подерту грецьку туніку було видно його повипинані ребра в синцях і саднах, певно, потовкли люди й коні, ринувши до Дунаю.

— Вчини мені обмивання, — сказав він, хитаючись на переламаному списі. — Вода Дунаю священна… Людяни прийшли в Азію з Дунаю…

Він похитнувся, й Мах ледве втримав його, тоді пішов у берег, забрів на глибоке, де не було трупів, узяв у пригорщі води, вийшов і злив батькові на скуйовджену голову. Вода стікала по щоках і бороді. Мах провів йому мокрими долонями по чолі й розшарпаних грудях, і Крес похитав до берега, судомно спираючись на переламане ратище, що нагадувало якийсь небачений досі жерцівський тирс.

— Поможи, — сказав старий, ступивши в воду. Під берегом стояв довгий пліт чи то з поруйнованого грецького мосту, чи з-поміж отих, що ними припливла сюди рать Люта Пугачича майже місяць тому. Мах підсобив старому вилізти на слизьке колоддя; посередині довжелезного плоту, що невідомо як тримався впоперек течії, Крес ісповз по ратищі списа й сів скарлючений. — А ти йди… Йди, — повторив він, бачачи, як син тупцяє й не зважується відійти. — Не маю чим тебе й поблагословити…

Мах не знав, що він каже не про золото чи інший дарунок, який заведено давати на прощання, а про слова, яких отець не мав, розгубивши на довгій дорозі свого неймовірного життя. Й він теж не мав чого сказати вітцеві, ба й одчувся, що коли мовить бодай одне слово, то воно буде останнім, і кумири знов одберуть у нього сей дар, який, утім, так і не придавсь йому ніколи. Він, ковзаючись, поплентав з плоту до берега й ішов, аж поки натрапив на єгиптянина. Нехо спинив його й повернув обличчям до Дунаю.

Крес поволі, сидячи, підповзав боком на край плоту, й коли підповз, опустив обидві ноги в холодну жовтаву воду священної річки, тоді кинув удвічі переламаний і зігнутий спис, набрав у жменю води й ще раз обмив нею обличчя. Тоді спробував обернутися назад, але заклякле, виснажене довгими літами, голодом і ранами тіло не гнулося, й він, розгойдавши воду, пірнув і більше не виринув.

Священна річка, яка колись дала життя племені людян, забрала їхнього останнього царя, й Мах, дрібно пересмикнувшись, подумав, що, може, се й було тим словом чи дарунком, якого не знайшов отець, бо людина мусить жити там, де народилися й жили її прадіди й прадіди прадідів, інакше й природа, й кумири візьмуть назад те, що належить тільки їм, а людині дарується.

Розділ 23

Клопотів було багато, й жупан древлянський Боримисл розпустив полки аж по першому снігопаді, який сього літа збігся з Корочуном і Колядою. Але й розпустив не всі, бо Дарій залишив свого найпершого воєводу Багабухшу по сей бік Боспору, в Європі.

Дійшовши тоді до Дунаю, військо спочивало після виснаги добру сідмицю, й усі перші дні вої одно скидали огидні попухлі трупи в Дунай.

Князь Лютибор Пугачич пригнав на сю справу своїх сіверян, ходив оддалік пагорками й примовляв:

— Нехай позирить на витязів! Нехай позирить!..

Він казав про Дарія, що десь-то вже підходив до Боспору. Дунай упадав у море, море ж виливалося далі через Боспор, і перському шахові, злостиво думав Лют Пугачич, буде солодко побачити стількох своїх ратників, що не схотіли лишатися на чужині й подалися, хто як міг, услід своєму повелителеві.

Втікаючи, перси не тільки йшли мостом, вузенькою стрічкою докупи позчіплюваних плотів, бо так мали б іти цілий тиждень, а кинулися юрмою в каламутні після дощів хвилі Дунаю. Плавати мало хто вмів, тому перси хапали плоти й колоди, бралися коням за хвости і без вагань заходили в холодну річку, бо позаду на них сунуло ще страшніше: певна й невідворотна смерть од скіфських сулиць, мечів і стріл. У тисняві й розпачливому поспіху було передавлено й перетоплено десятки тисяч навіть таких, що вміли плавати, не кажучи вже про нетям. На березі й по всій дорозі лишалися завали всякого мотлоху й переможці ходили та розважалися, стягаючи до величезних багать колеса, полудрабки й вози, всіляке ратне начиння й одіж, бо в них лишився перський дух, і було просто приємно стягати все те до вогню й пускати з димом.

Сім днів палали багаття й сім днів господар жиличів Мачик, якого Боримисл наприкінці кинув у верхів'я дунайських річечок, згонив докупи полон. Се були й перські, й інші ратники, які не встигли переправитися на той бік Дунаю й перед самим приходом "скіфів" кинулись урозтіч. Кожен сотий з них мав оддати свою кров у жертву Юрові, непереможному кумирові "скіфських" ратників, і полонені се знали, й кожен запобігав перед своїми охоронцями, щоб у судний день не опинитися серед офірованих.

Станом стали біля озера. Боримисл сидів і дивився в двері полотки, а в полотці, на цупкому ложу, сидів слабий ще, але живісінький син його старійший Велеслав. Ранка в вусі жупанича вже загоїлася, чорніла тільки маленька, як горошина, дірочка, протнута перською стрілою, та гнійник на потилиці за вухом ще ятрився, тож голова в отрока була заповита смужкою чистого полотна.

Поряд із ним мостився марний, але веселоокий Тимна з перечепленою через потилицю лялькою руки. Він прибув лише сьогодні по обіді, й древлянський жупан іще не міг оговтатись. Кортіло бодай трохи побути з сином на самоті, та боявсь образити сього дивного отрока-русина, який порятував жупанича від стількох підступів і небезпек.

Тимна теж відчував незручність, одне — що досі ніколи не доводилося сидіти в одній полотці з князем, а друге — ще головніше, — мав би дати Боримислові навтішатися сином. Тимна хотів іти шукати свого тисяцького, та Велеслав ухопився за нього обіруч:

— І я з тобов!

Він тепер дуже ревно стежив, аби його Тимна, що став йому дорожчим і за вітця, раптом не втік і не розчинився серед такого народу.

Тимна сяк-так розповів жупанові про їхні поневіряння, й тепер вони мовчали. Й коли намовчалися досхочу, Боримисл кивнув на перев'язану руку:

— Гниє?

— Гоїться… — відповів Тимна, але в його всміхнених очах був смуток. Боримисл не зважився на допитування, та юний можик сам сказав: —

Наш межибізький волох Володимир два пальці втяв. Хотів і третього, та я не дався: як стрілятиму з лука? Загоїться й так.

— Якось та буде, — розважливо сказав жупан. Хотів заспокоїти можика, що коли не здатний стріляти, то для нього знайдеться й інша робота, але повторив те саме: — Якось та буде. — Міг би поставити його за войка своєму синові, але ще вельми молодий і нестямний у ратній справі. — Котре літо маєш?

— Вісімнадцяте, — повагавшись, одповів Тимна, й жупан із пошаною кивнув.

Тимна й Велеслав перестріли його сьогодні коло сього-таки озера, яке Боримисл уже почав у думці називати Китайським. Їхали кожен на білому коні, й за ними віддалік слідувало душ два десять на таких самих чорногривих біляках — Тимнині краяни з Межибожа, всі до єдиного зоружені широколезими сулицями. Згадавши про них, Боримисл, між іншим, подумав, що полянські сулиці значно ліпші за древлянські, ними можна й кидати, й колоти, й рубати, бо гострі й з боків, і про се мав подбати потім, як і ще багато про що, чого раніше не помічав.

Цілу ніч він ходив із краю в край полотки, дивився на свого сина, який рівно дихав пригорнувшись до молодого можика Тимни. Дивився й думав важку думу, та що далі до ранку, то серце його ширшало, й ширшало, й Боримислові здавалося, що в ньому тепер є місце не тільки для сина, а й для багатьох людей, безлічі народу древлянського й не древлянського, хоч од того син не ставав йому менш любим і дорогим. Ся страшна рать, яку він переніс, допомогла йому по-новому глянути й на себе, й на людей, і Боримисл одкрив ту істину, що її кожен раніш або пізніш мусить одкрити: насамперед і над усім — плем'я, земля, де народився, а тоді вже всі, кого маєш за найближчих і найдорожчих, і в самому кінці — ти сам. Без племені та його кумирами дідніми дарованої землі немає нічого, й тебе теж… І се йому довелося перестраждати й вистраждати, бо навіть людина народжується в муках, а думка й поготів.

Та ще яка думка!..

Голова зведеного походу дісталася Данапру-Славути в тому місці, де, химерно вигнувшись, у священну річку сіверян, і русинів, і древлян улучається її донька Рось. Випав перший сього літа пізній сніг, і доки чекали льодоставу, щоб перебратись на той бік, з усіх трьох племен посходилися старійші старці, й над білими плавнями, що ряхтіли людом і кіннотою, полинуло давно не чуте в полках слово:

— Віче!..

Ще до пуття ніхто не знав, об чім зібралося віче, та старійшини були вбрані кожен у свій стрій, руський, древлянський чи сіверянський, і не могло йтись лише про вшанування побідників.

Раннього ранку в день корочуна, коли сонце сходило найпізніш і найраніше лягало спати, коли з народженням нового літа народжується й Божий син Коляда, виборний з-поміж усіх старців старійшина руський-полянський Людомир став на найвищій кручі Росі й гукнув у стан:

— Люди!.. Великий полянський князь Ярополк одійшов в ірай!..

Чутка покотилася з передніх лав далі й далі, бо хоч полки всіх племен зібрались до берега Росі, та степ чорнів од люду, скільки й око сягало. Й було видно, як звістка хвилями розходиться на всі боки, мов збурене каменем коло на тихій воді. Боримисл дивився понад людськими головами й нікого не бачив. Поряд із старійшиною височіла кремезна постать Люта Пугачича, за його плечем видніло незвично голе тім'я простоволосого, як і всі кругом, Рядивоя, що його старійшина Людомир од імені віча полян іще вчора постриг на князя.

Дідо почав голосно розповідати, від чого вмер та що заповів Великий князь Ярополк, і закінчив закликом:

— Кричіть славу новому князеві Великому!

— Кому? — відлупило з передніх лав, хоча до задніх звернення старця Людомира ще не докотилося.

— Споконвіку, — заходився вигукувати густим голосом дідо, — Меч Юра Побідника держали полянські князі…

Віче завирувало й поглинуло дідів голос, а Рядивой при сьому відступив іще далі назад, і Боримисл намагався збагнути, чи се від небажання виставляти себе, чи ж од чогось іншого. Й доки скоса дивився на Рядивоя, наперед вийшов Лют Пугачич і вчинив вічеві глибокий уклін:

— Поляни! Й ви, севери, й ви, древляни, й усі инчі племена та язики нашої землі!.. — Він, певно, збирався доводити вічеві щось довго й докладно, тоді махнув зібганою шапкою й закричав:

— Під чиєю рукою й під чиїм знаменом ви прогнали Дарія?

— Під Борими-и-исловим! — загукали передні.

— То його й славте!

Над луками від Славути до Росі настала тиша, тоді повітря гойднулося, й усе завирувало, й закрутилося, й перемішалось, але єдине слово чули всі, й те слово було за древлянського жупана.

Старійшини ж не могли так просто віддати Меч Юра Побідника. До Людомира один за одним підходили виборні від усіх трьох сколотських племен, що володіли всією землею й усіма язиками довкола, одні говорили про звитягу та розум древлянського жупана, інші нагадували давній покон, за яким першість належить полянському князеві, й се тривало б до не знати яких півнів, та тут молодий руський князь, якому

лише вчора поголили тім'я, в усіх на очах підійшов до Боримисла й уклонився йому глибоко й шанобливо. Й віче знову завмерло, вражене сим гарним і чесним порухом Рядивоя, тоді сам старійшина гукнув:

— Слава Боримислові, Великому князеві Севери, Русі, Древлянщини й усіх инчих язик!

І над морем голів полетіли шапки, зблиснули проти снігу потуплені об перські голови мечі й сулиці, а Боримисл іще не знав, радіти йому чи відмовитись од важкого Юрового меча, бо мав сказати вічеві щось уже давно визріле в його серці, та не був певен, як сприймуть його слова.

Від сього залежало все — саме від сього.

Гомін наростав і наростав, неосяжне людське море гойдалося то в один, то в другий бік, і всі дивились на Боримисла: й вої знизу, й князі та старійшини з передніх лав і згори; він рішуче ступив уперед і труснув білим, як сніг у лузі, чубом:

— Важкий сей Меч, але ще важчим буде! Й не лише для Великого князя, а й для всіх сколотів: і полян, і древлян, і сіверян, і всіх! — Се ще були круглі слова, які мало значили, й древлянський жупан повагався, перш ніж вимовити ті, значні, що народилися під час небачено жахливої раті. Він удихнув на повні груди й крикнув: — Полк треба землі нашій! Многий полк! Щоби не зміг Дарій усп'ять повернутися. Голод буде сієї зими, велій голод, бо ми попалили й хліб, і сіно, й хижі. А ще більше витоптав перс і сплюндрував! — Він знову помовчав і кинув у вже зораний ґрунт найважче насіння: — А коли б ми мали добрий полк, не дали б персові ступити на нашу землю! Ставаймо полком на полудні — тоді нам не страшний ні Дарій, ні хтось инчий!

Але насіння зійшло недружно, й Боримисл зрозумів, що недаремно побоювавсь. Одне діло прокричати славу великому князеві, бо се легко, бо князі так чи так наставлять над собою котрогось із-поміж себе, й

зовсім інше, коли щось торкається всіх, і тягар ноші лягає на плечі кожного.

Віче мов приморозило, й хоч ніхто по тому не вихоплювався заперечувати слова Боримисла, та ніхто й не підтримав, і думка над вечір випрозорювалася приблизно така: "Ось тобі, Великий княже, Меч Юра Побідника, держ його міцно й міжно й охищай нас, і суди, й ряди, як охищали й рядили до тебе, й тримай дружину старійшу й молодшу, скільки маєш сили й потуги, бо князеві княже, а нам треба сіяти жито й пшеницю й рубати нові хижі умість тих, котрі єси попалив; хоч і для нашого ж добра, але попалив єси".

Боримисл повернувся до свого намету похмурий і геть розбитий, як бувало в найтяжчі дні ратування. Син уже спав під дальньою від дверей стіною, Тимна ж іще не повертався з віча, певно, теж не випадково, бо сьогодні ніхто нічого не робив просто так. А коли повернувся, Боримисл чекав, що він скаже, його ж вустами мав промовляти народ. Молодий полянин, помулявшись, обізвався:

— Я би пішов у твою дружину.

Хвиля вдячності залляла Боримисла, й він устав і підкинув у бронзове вогнище дрівець. І коли полум'я осяяло темні нутрощі великого намету, тихо відповів можикові:

— Будеш гостем. Купцем. Грецькі гості обплутали всю нашу землю, а наших купців є вельми мало. Пощо віддавати пшеницю, й мед, і скори, й мечі задарма? Будеш купцем, як Сновида Янич.

Тимна зітхнув по-дитячому голосно й тремко, й Боримислові стало шкода сього щирого полянського юнака, який урятував його сина від явної смерті, та вой з однією рукою — не вой, і ніхто тут не міг запомогти: ні люди, ні кумири. Тимна мріяв навчити Велеслава полювати вовків, і син уже не раз казав йому про се, та доводилося бути тверезим,

і Боримисл якомога спокійніше почав розповідати Тимні про свої задуми, й що далі розповідав, то дужче заспокоювався. Сей юний полянин вірив йому, а що мислить одна людина, те мислить багато хто, бо так улаштовано кумирами світ, і се Боримисл пам'ятав ще з розповідей старого єгипетського волоха Джаваджухунена з Мемфіса.

Перший, кого Боримисл побачив, прокинувшись уранці, був вогнеокий бродницький баш Базар. Він щось тримав під пахвою й загадково посміхався:

— Ходи, княз, до мій намет!

Боримисл без бажання пішов за Базаром, хоч віче мало зібратись аж по обіді й не мав би чим збавити сей час. У наметі Базара було трохи чадно, тхнуло гарячим лоєм і кисляком, і жупан подумав, що доведеться пити відразливу для сколота брагу з кобилячого молока. В наметі сиділо кілька бродницьких старійшин та малих вождів, Боримисл мовчки схилив голову, майже нікого з них не знаючи, й сів на підсунуту йому сивим бродником подушку. Та Базар замислив щось інше, бо кобилячої браги в наметі не було видно, й жупан приготувався чекати.

Базар дістав з-під пахви згорток м'яких ягнячих смушків, розіклав на повстині під ногами, й Боримисл угадав у тих уже розкраяних смушках щось подібне до гуні чи сорочки. Молодий баш подав йому голку з тонкою сиричною ниткою, узяв таку саму собі й кивнув:

— Ший, жупане, ший!

І всі теж закивали:

— Ший, ший!

Боримисл пригадав колись давно мовлені слова Базара, взяв на коліна рукав сорочки й почав шити. Базар чинив те саме з другим

рукавом, і по якомусь часі їхні голки зійшлися на ковнірі. Так баш і жупан, разом стьобаючи, зашили й душу, й поли, й підрубили сю дивну вдяганку, й коли зійшлися на подільчину, той самий сивий бродник знову підійшов, обдивився з усіх боків кожне шво й підняв сорочку вгору. В наметі схвально загомоніли, тоді молодий баш сказав:

— Бродники й древляни — два кунаки. Два брати навік! Як двоє ший один гуня — вони стають два брати. Такий закон бродників.

Вони рвучко обнялися, й навіть кисла брага з кобилячого молока потім не здалася Боримислові такою гидкою, як бувало раніше, коли мусив пити, щоб не образити степовиків.

І се переважило на новому сході віча. Можі з усіх земель уже знали, що бродники, які, власне, й не були зобов'язані, бо не обирали Великого князя, доброхіть прилучили до нової постійної раті десять тисяч комонців з обвозами та споживною худобою. Тепер загальне віче розділилося за племенами та землями й вирувало до самого смерку, коли ж уранці зібралося знову, вагань більше не було. Ті, що погоджувалися доброхіть пристати до нового полку, заходились таборитися коло Росі, й волохи, озброєні ножицями та бритвами, чинили ратникам священне постригання, голячи бороди та чуби, лишаючи тільки вуса та кіску на маківці, чорну, кару чи руду.

— Як у давнину, — пояснив Людомир, і молодий Великий князь вирішив, що се його думка й задум. — Тепер косу носять лише князі, колись же носили всі вої племені.

Великий князь усміхнувся. То було навіть урочо: полк на сто тисяч косатих князів, а він буде князем над тими князями. Й ліпшої клятви за те постригання годі було й шукати.

У день, коли став Данапр-Славута, до Боримисла прийшло з уклоном перше сольство як до володаря всіх земель і царя. Се були греки, й привів їх син Креса людянин Мах.

Великий князь іще не знав, куди йому наперед рушати: додому, в Іскоросты, де не був уже сім місяців, а чи на низ, у гирло Данапру-Славути. В Іскоростні, рідному городі, лишилися два його молодші сини, Гостомисл і Житислав, за якими встиг скучити, й жона, жупаниця Десанка, до якої зовсім не тягло. Тимна розповів йому про те опівнічне чарування під стінами заснулого хорому, й Великий князь, прилучивши до сього й свої спогади, був тепер цілком переконаний у нечистих замірах жупаниці Десанки. Перед очима йому щораз частіше почав з'являтись Оленчин образ, і навіть думка побачити теперішню жону здавалась нестерпною. Винна мусила понести кару.

Велеслав одужував, і на вустах йому з'являлася трохи сумовита півусмішка одним кутиком губів. Боримисл намагався тримати сина віддалік, але той усміх його страшенно розчулював: так усміхалась Оленка…

Греки привезли великі дари й золотом, і красною скорою, й вином, і дорогим посудом, і тканням копривним та паволочним єгипетським. А Мах сказав:

— З уклоном до-до те-тебе мілетяни, шахиншаху!

— За чим вони прийшли? — трохи збентежився його звертанням Боримисл. Хоча те слово пасувало й ділам його, й давньому родові, бо рід його правив у Древлянщині з незапам'ятних часів, одколи, як повідають, прийшли з Дунаю вічні войовники-велети й стали на Данапрі, й Прип'яті, й Десні жупанити та панувати, але й велети тепер звалися хто русином, хто древлянином чи северином, і слово чужинське "шах" не нагадувало їм нічого доброго.

— При-прийшли благати тебе, шахиншаху, аби ти пустив їх у землю свою на сидіння.

По ліву руку від Маха стояв кремезний грек із рудою, мов жар, бородою та засмаглим видом поморця, праворуч спирався на довгий, удвічі вищий за нього ціпок із золотою булавицею зовсім дрібненький миршавий старчик, сивий і доброокий, який чимось нагадував Боримислові тисяцького воєводу — вивідника Годана, хоча той і не мав бороди.

— Се мо-мої друзі, — сказав Мах і кивнув спершу на молодого руданя: — Прокл, поморець, і гість, і Діодор, евпатрид з ді-діда-прадіда, син мілетського басилевса.

Ті низько вклонилися молодому біловусому князеві, й Мах, затинаючись, розповів, що теперішній тиран Мілета, Гістіей, який служить Дарієві, домігся вигнання й сих двох, і ще безлічі інших евпатридів, і технітарів, і купців з Мілета за те, що хотіли відкинутись од перського шаха й допомагали скіфам.

На ту "допомогу" Боримисл тільки посміхнувся, бо греки лишились вірними робами Дарія, взагалі найкращими в світі робами, як сказав був Лютиборові Пугачичу сей-таки Мах, але люди просили захисту, й жупан змовчав.

— А де є той твій… — Він звів чорні брови, намагаючись пригадати важке грецьке ймено, й урешті таки пригадав: —…отой Мільтіад?

— Жиє, — відповів Мах по хвилі. — Забоявся втратити свій жезл демагога.

— Хіба він не тиран?

— Демагог. Усі прав-вителі довкола Геллеспонту велич-чають себе демагогами, себто вождями, хоч вони такі самі басилевси, як і ті, що називаються тиранами.

Се роз'ятрювало старі виразки, й Великий князь поцікавився, скільки ж греків просять у нього притулку й де хочуть осісти.

— Со-сотень п'ять із сім'ями та робами, шаху, й просяться в гирло Тіри чи в Таврію.

— В Таврії господарі — туричі, їх нехай і молять! — несподівано для всіх сердито зблиснув очима Боримисл, ізгадавши впертого турицького князя Переяслава, чия хата виявилася справді скраю, бо вогонь нашестя випадково обминув її. Але Великий князь узяв себе в руки: людей сих привело горе, з туричами ж греки споконвіку не мирилися.

— Кину на віче, — сказав він, адже пустити чужинців у свою землю сам не мав права.

Віче зібралося не чорне, як при підперізуванні мечем Юра, а старійше, бо всі діди ще стояли серед раті, й Великий князь насилу вмовив бородатих мудрагелів дати грекам пришиб. А ввечері того-таки дня гукнув мілетських слів і мовив їм волю віча:

— Сідайте в гирлі Богу, там уже є малий торжок ваш — городіть і город, коли маєте хіть на се. Й стережіть Бог од усякого татя, а я стерегтиму й вас. Лише ходіть роті за поконом отців і дідь ваших.

Діодор із Проклом тут же заклялись, гукнувши в свідки всіх кумирів Олімпу, що ніколи не забудуть ласки скіфів і не потопчуть своєї дружби з ними. Особливо велемовним був рудобородий поморин Прокл, який чимось одразу сподобався Боримислові, певно, що до нього прихильно ставився й Мах. Переслухавши їхні присягання, Боримисл дозволив їм іти, Маха ж затримав:

— А пощо не ходив роті ти, людине? Хіба не маєш бажання лишитися в моїй землі?

Мах задумливо покрутив головою, та не сказав і слова.

— Я знаю про тебе все, — повагавшись, мовив Боримисл, бо й справді все відав і про сього похмурого заїкуватого людина, й про його вітця, чию смерть у священних хвилях Дунаю бачив оддалік, і про їхнє плем'я, й про в'ярмлену землю й хотів бодай якось прихистити й приголубити нещасного царевича. — Лишайся тоді в мому військові, — сказав він. — Дам тобі й робів-персів, і роб, і жону візьмеш, котру зволієш… — Мах і далі журно крутив головою. — Пощо ж? — Боримисл згадав свої юні літа, згайновані в полоні серед чужих людей, і сей уже немолодий чоловік здався йому дуже схожим на того заложника-таля в хоромі єгипетського фараона Аб-мосе. — Зоставайся серед друзів, людине!

— Ви дуже щасливі, — проказав, не заїкнувшись, Мах, але се розхвилювало його, й подальші слова він ледве вимовив: — Пі-піду… Для мене ви аж на… на…надто щасливі, ша-шаху! Си-ситий голод-дного не втямить. Під-ду до гре… гре… в Елладу піду. Колись буде рать і в греків з персами. Мо-може, там зійде сонце для мого народу.

Й він, тихо вклонившись, пішов утоптаною стежкою в той бік між наметами першої тьми нової стотисячної раті, де щойно перед тим зникли грецькі сли з азійського торжища Мілета. Боримисл дивився на його не за літами згорблену спину й думав, що ситий голодному таки ніколи не пойме віри, а нещасний мусить гуртуватися тільки з нещасним.

Тієї ж миті в голові його народилася нова думка, й він, дивуючись і їй, і собі, гукнув воєводу Чернегу й наказав збиратися до рушання.

— Зранку? — здивувався Чернега. — Лід на Данапрі ще крихкий, жупане.

— А нам не через Данапр. Ідемо на полудень. У Низи.

Ввесь стан загомонів і завихорився, мов потурбована борть, і вранці Великий князь, розпустивши сполчення по домівках, усією стотисячною потугою косатих обітників, рушив у гирло Данапру-Славути.

Був перший день Коляди, й чубаті вусані вітали народження Нового літа старовинними колядками, не злазячи з коней. За ними йшли й череди споживної худоби, й загони вільних, у раті взятих коней, і валки бранців, скутих четвірками. Десь там, у причорноморських нетрях данапрського Полісся, на Волині, кожен сотий бранець оддасть свою кров на славу сіверським, і полянським, і древлянським кумирам, як було заведено споконвіку на сій сколотській землі. Й станеться треба велія на найвищій могилі Полісся, з якої видно буде й море, й священний Данапр-Славуту, відуни-волохи обмиють Меч Юра Побідника в крові нашесників і так загартований передадуть у руки нового Великого князя, бо того схотів народ.